T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

ABDÜLMECÎD B. NASÛH'UN HADİSÇİLİĞİ ve *SÜRÛRU'N-NÂZIRÎN* ADLI RİSALESİNDEKİ HADİSLERİN TAHRÎCİ

(Yüksek Lisans Tezi)

DANIŞMAN
Doç. Dr. Adil YAVUZ

HAZIRLAYAN
İsmet AKTÜRK

KONYA - 2013

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin		
	Adı Soyadı	İsmet AKTÜRK
	Numarası	094244021006
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Hadis
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ■ Doktora ☐
	Tezin Adı	Abdülmecîd b. Nasûh'un Hadisçiliği ve *Sürûru'n-Nâzırîn* Adlı Risalesindeki Hadislerin Tahrîci

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

İsmet AKTÜRK

Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fak. A1-Blok 42090
Meram Yeni Yol/Meram/KONYA
Tel: 0 332 324 76 60 Faks: 0 332 324 55 10 www.konya.edu.tr e-mail:ebil@konya.edu.tr

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	İsmet AKTÜRK			
	Numarası	094244021006			
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Hadis			
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	■	Doktora	☐
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Adil YAVUZ			
	Tezin Adı	Abdülmecîd b. Nasûh'un Hadisçiliği ve *Sürûru'n-Nâzırîn* Adlı Risalesindeki Hadislerin Tahrîci			

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan "Abdülmecîd b. Nasûh'un Hadisçiliği ve *Sürûru'n-Nâzırîn* Adlı Risalesindeki Hadislerin Tahrîci" başlıklı bu çalışma 22/03/2012 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı	Danışman ve Üyeler	İmza
Doç. Dr. Adil YAVUZ	Danışman	
Yrd. Doç. Dr. Ömer ÖZPINAR	Üye	
Yrd. Doç. Dr. Lütfi CENGİZ	Üye	

Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fak. A1-Blok 42090
Meram Yeni Yol/Meram/KONYA
Tel: 0 332 324 76 60 Faks: 0 332 324 55 10 www.konya.edu.tr e-mail:ebil@konya.edu.tr

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin		
	Adı Soyadı	İsmet AKTÜRK
	Numarası	094244021006
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Hadis
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ■ Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Adil YAVUZ
	Tezin Adı	Abdülmecîd b. Nasûh'un Hadisçiliği ve *Sürûru'n-Nâzırîn* Adlı Risalesindeki Hadislerin Tahrîci

ÖZET

Abdülmecîd b. Nasûh Efendi Tosyalı, XVI. Yüzyılda yaşamış Tefsir, Hadis, Fıkıh, Tasavvuf alanlarında elliden fazla risalesi bulunan tipik bir Osmanlı ilim adamıdır. Risalelerinde kendisini Abdülmecîd b. eş-Şeyh Nasûh b. İsrâil olarak tanıtmaktadır. Babası Nasûh Efendi, Zeyniyye tarikatının postnişinlerindendir. Kendisi son yıllarda tefsirle ilgili risaleleri üzerine yapılan araştırmalarla tanınmaya başlamıştır. Kaynaklarda hayatı hakkında bilgi yok denecek kadar azdır. Telif ettiği eserlere düştüğü kayıtlardan yola çıkılarak M. 1588 yılında öldüğü düşünülmektedir. Şimdiye kadar yapılan incelemelerden çıkan sonuç onun daha çok halkı irşad etmek amacıyla vaaz ve nasihat tarzında eserler kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmada onun hadisle ilgili sekiz risalesi tespit edilmiştir. Bu risalelerin tamamı altı tanesi kırk hadis iki tanesi yüz hadis olmak üzere hadis derlemeleridir. Müellif, hadisleri birincil kaynaklardan değil de ikincil veya üçüncül kaynaklardan derlemiştir. Kırk hadis derlemelerinden *Safâu's-Sâlihîn ve Sürûru'n-Nâzırîn* şerhleriyle birlikte İbn Melek'in *Mebâriku'l-Ezhâr'*ından alınmıştır. *Arâfâtü'l-Arifîn, Riyazu's-Sâlihîn'*in rivayetlerinin çoğu bu kitaptan alınmıştır. *Erbûne Hadîsen*'lerden Nevşehir nüshası, çoğunluk bolca zayıf hatta mevzu rivayetler içeren *Nüzülü's-Sairin* adlı kitaptan derlenmiştir. Diğer *Erbaûne Hadîsen*'in tamamı Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Tenbîhu'l-Gâfilîn*'inden yararlanılarak oluşturulmuştur. Yüz hadis derlemesi olan *Tekmiletü'l-Beyan* ve *Mecmau'l-Fedâil ve Menbau'l-Hasâil*, çoğunluk *Nüzûlü's-Sâirîn*'den yararlanılarak hazırlanmıştır. Sonuç olarak Abdülmecid Efendi'nin muhaddis olmadığı hadisle ilgili eserlerinin orijinal olmayıp ilmi bir değer taşımadığı ortaya çıkmıştır.

Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fak. A1-Blok 42090
Meram Yeni Yol/Meram/KONYA
Tel: 0 332 324 76 60 Faks: 0 332 324 55 10 www.konya.edu.tr e-mail:ebil@konya.edu.tr

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin		
	Adı Soyadı	İsmet AKTÜRK
	Numarası	094244021006
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Hadis
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ■ Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Adil YAVUZ
	Tezin İngilizce Adı	Abdülmecîd b. Nasûh'un Hadisçiliği ve *Sürûru'n-Nâzırîn* Adlı Risalesindeki Hadislerin Tahrîci

SUMMARY

Abdülmecîd b. Nasûh Efendi, originated from Tosya, lived in the XVI. century, who has more than fifty booklets in the fields of Tafsir, Hadith, Fiqh and Tasawwuf, is a typical Ottoman scholars. He introduced himself as Abdülmecîd b. Eş-Şeyh Nasûh b. İsrâil in his treatises. His father, Nasûh Efendi, is one of the sufi leader in the sufi order of Zeyniyye. He has begun to be known due to recent studies made on his Tafsir treatises. There is hardly any information about him in sources. According to the records made by him in his works, it is thought that he has passed away in 1558 AD. As a result of the studies on his works, it is understood that he has written books/booklets on the purposes of preaching and sermon. In this thesis, eight of his booklets about Hadith are determined. All of them are Hadith collections two of which are in the form of "Hundred Hadith" and the rest are "Forty Hadith". The author colleted the hadiths from secondary or tertiary sources rather than primary sources. "*Safâu's-Sâlihîn*" and "*Sürûru'n-Nâzırîn*", two of his collections, are compiled with its exegeses from "*Mebâriku'l-Ezhâr*" by Ibn Melek. Most of the hadiths in "*Arâfâtü'l-Arifîn*" and "*Riyazu's-Sâlihîn*" are collected from "*Mebâriku'l-Ezhâr*". Nevsehir version of "*Erbaûne Hadîsen*" is generally compiled from "*Nüzülü's-Sâirîn*" which has a lot of da'īf (weak) hadith, yet more mawdū' (fabricated) hadith. Other versions of "*Erbaûne Hadîsen*" are written based on "*Tenbîhu'l-Gâfilîn*" by Ebu'l-Leys es-Semerkandi. "*Tekmiletü'l-Beyân*" and "*Mecmau'l-Fedâil ve Menbau'l-Hasâil*", which are hundred hadith collections, are collected from "*Nüzülü's-Sairin*". In conclusion, it is understood that Abdulmecid Efendi is not a hadith specialist and his works on hadith cannot be considered as scientific works.

Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fak. A1-Blok 42090
Meram Yeni Yol/Meram/KONYA
Tel: 0 332 324 76 60 Faks: 0 332 324 55 10 www.konya.edu.tr e-mail:ebil@konya.edu.tr

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER .... **II**

ÖNSÖZ .... **IV**

KISALTMALAR .... **V**

GİRİŞ .... **VII**

1. Araştırmanın Önemi ve Amacı .... **VII**

2. Araştırmanın Yöntemi ve Faydalanılan Kaynaklar .... **VII**

3. Konuyla İlgili Yapılmış Çalışmalar .... **VIII**

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDÜLMECÎD B. NASÛH, ESERLERİ VE HADİSÇİLİĞİ

1. Yaşadığı Dönem ve Ailesi **2**
1.1. Yaşadığı Dönem 2
1.2. Ailesi ve Hayatı 4

2. İlmî Kişiliği ve Eserleri **5**
2.1. İlmî Kişiliği 5
2.2. Eserleri 6
2.2.1. Tefsirle İlgili Eserleri 6
2.2.1.1. Sure Tefsirleri 7
2.2.1.2. Konulu Tefsirleri 7
2.2.1.3. Kur'ân İlimlerine Dair Eserleri 9
2.2.2. Fıkıhla İlgili Eserleri 9
2.2.3. Tasavvufla İlgili Eserleri 11
2.2.4. Kelamla İlgili Eserleri 13
2.2.5. Diğer Eserleri 14
2.2.6.Tercüme Eserleri 16
2.3. Hadisçiliği 17
2.3.1. Eserleri 17
2.3.1.1. Safâu's-Sâlihîn: 17
2.3.1.2. Sürûru'n-Nâzırîn: 19
2.3.1.3. Riyazu's-Sâlihîn 19
2.3.1.4. Tekmiletü'l-Beyân 21
2.3.1.5. Arafâtü'l-Ârifîn 25
2.3.1.6. Mecmau'l-Fedâil ve Menbau'l-Hasâil 30
2.3.1.7. Erbaûne Hadîsen (Kastamonu Nüshası) 32
2.3.1.8. Erbaûne Hadîsen (Nevşehir nüshası) 36
2.3.2. Şerh Metodu 41

2.3.2.1 Şerhte Ayetleri Kullanması 41
2.3.2.2 Şerhte Hadisleri Kullanması 41
2.3.2.3 Konuyla İlgili Şiir Aktarması 42
2.3.2.4. Konuyla İlgili Menkıbe Aktarması 43
2.3.3. Kullandığı Kaynaklar 43

İKİNCİ BÖLÜM

***SÜRÛRU'N-NÂZIRÎN*'İN TANITIMI VE HADİSLERİNİN TAHRÎCİ**

2.1. Hadis Edebiyatında Kırk Hadis Derlemeleri 47

2.2. Abdülmecid b. Nasûh'un *Sürûru'n-Nâzırîn*'i 49
2.2.1. Yazma Nüshanın Tavsifi 49
2.2.2. Metodu ve Muhtevası 49
2.2.2.1.Risaledeki hadisler 50
2.2.2.2. Konu Ağırlığına Göre Hadislerin Dağılımı 54
2.2.3. Kaynakları 56
2.2.3.1. Tahricde Kullandığı Kaynaklar 56
2.2.3.2. Şerh İçin Kullandığı Kaynaklar 56
2.2.4. Metnin Yazımında Yapılan Çalışmalar 58

SONUÇ 60

BİBLİYOGRAFYA 63

EKLER 69

1. *Sürûru'n-Nâzırîn*'in 1b-2a Varakları 69

2. *Sürûru'n-Nâzırîn*'in 42b-43a Varakları 70

3. *Safau's-Salihin*'in 2b-3a Varakları 71

4. *Tekmiletü'l-Beyan*'ın 1b-2a Varakları 72

5. *Riyazu's-Salihin*'in 134b-135a Varakları 73

6. *Safâu's-Salihîn- Mebâriku'l-Ezhâr* Karşılaştırması 74

***SÜRÛRU'N-NÂZIRÎN*'İN METNİ 75**

ÖNSÖZ

İslam tarihi boyunca hadisleri toplama, yazma, anlama, ihtiyaca göre derleme çalışmaları devam etmiştir. Bu gayret oldukça zengin bir külliyat ortaya çıkartmıştır. Aynı çaba Osmanlı döneminde Anadolu'da da devam etmiştir. Bu işe girişenlerden birisi de Osmanlı devletinde XVI. yüzyılda yaşayan Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam, Tasavvuf gibi birçok alanda elliden fazla eser kaleme almış olan Abdülmecîd b. Nasûh'tur.

Abdülmecîd Efendi bu kadar çok eser yazmasına rağmen eserlerinin çoğu gün yüzüne çıkmamıştır. Son yıllarda tefsirciliği ve tefsirle ilgili eserleri üzerinde bilimsel çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Biz de müellifin hadisçiliğini ele alarak, kırk hadis derlemesi ve şerhi olan *Sürûru'n-Nâzırîn* adlı risalesinin metnini yazıp hadislerini tahric ettik.

Çalışmamız giriş, iki bölüm, sonuç ve *Sürûru'n-Nâzırîn*'in metninden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezin amacı ve önemi ve yöntemi hakkında bilgi verdik. Son olarak konuyla ilgili yapılmış çalışmaları kısaca tanıttık.

Birinci bölümde Abdülmecîd b. Nasûh'un hayatı, ilmi kişiliği hakkında biyografi kaynaklarından, son dönemde yapılmış bilimsel çalışmalardan ve müellifin kendi eserlerinden yararlanarak kısaca bilgi verdik. Ardından Tefsir, Kur'an İlimleri, Fıkıh, Tasavvuf, Kelam alanlarında toplamda elliden fazla telif ve tercüme eserini tespit edip kaydettik. Müellifin hadisleri ve şerhleri aldığı kaynakları, takip ettiği yöntemi tespit etmek için Hadisle ilgili eserlerinin daha geniş tanıtımını, incelenmesini ayrı başlık altında yaptık.

İkinci bölümde Abdülmecîd b. Nasûh'un bir kırk hadis derlemesi ve şerhi olan *Sürûru'n nazırîn* adlı risalesinin tanıtımını ve muhteva analizini yaptık. Ardından sadece müellif nüshası bulunan bu risalenin metnini haşiyesiyle birlikte aktardık. Ayetlerin yerlerini gösterip hadislerin tahricini yaptık. Ulaşılan neticeleri sonuç bölümde tespit ettik.

Tez savunmamda jüri üyesi olan çalışmamı titizlikle okuyan Yrd. Doç. Dr. Ömer ÖZPINAR beye, Yrd. Doç. Dr. Lütfi CENGİZ beye, tezin başından sonuna kadar rehberliğinden istifade ettiğim danışman hocam Doç. Dr. Adil YAVUZ beye ve yardımı dokunan herkese müteşekkirim .

İsmet AKTÜRK

Konya 2013

KISALTMALAR

Age.: Adı geçen eser

Agm.: Adı geçen makale

b. : (ibn/ bint)

(ج.): Cilt numarası

DEÜİFD: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Et.: Erişim tarihi

h.: Hicri

Kn.: Kastamonu nüshası

Krş.: Karşılaştırınız

ktp.: Kütüphanesi

MÜSBE: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Nn.: Nevşehir nüshası

nu.: Numara

ö.: Ölüm yılı

(r): Radıyallahu anh/anha/anhüm

(ر): Rivayet numarası

rn: Rivayet Numarası

ss. : Sayfalar arası

(s) : Sallâllahu aleyhi ve selem

Sy: Sayı

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

trs: Tarihsiz.

UÜİFD: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

UÜSBE: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

GİRİŞ

1. Araştırmanın Önemi ve Amacı

İslam'ın Kur'an'la birlikte en önemli kaynağı olan hadise başlangıçtan bu güne kadar her bölgede hizmet edenler olmuştur. Osmanlı devleti topraklarında yaşayan ilim erbabı da bu işten uzak kalmamışlardır. Ancak konuyla ilgilenen araştırmacılarda Osmanlı döneminde Tefsir ve Fıkıh ilimlerine gösterilen ilginin Hadis ilimlerine gösterilmediği kanaati yaygındır. Bununla birlikte Osmanlı dönemi hadisçiliği hakkında bu kanaati kesinleştirecek kadar bilimsel çalışma yapılmış değildir.

Biz bu eksikliğin giderilmesi için küçük de olsa bir katkı sağlamak amacıyla son yıllarda yapılan birtakım bilimsel çalışmalarla adı duyulmaya başlanan XVI. yüzyılda Anadolu'da yaşamış, Tefsir, Fıkıh, Hadis, Tasavvuf, Ahlakla ilgili toplamda elliden fazla eser yazmış, bugün için sadece iki eseri üzerinde bilimsel çalışma yapılmış olan Abdülmecid b. Nasûh'u araştırma konusu seçtik. Çünkü yapılan bilimsel araştırmalarda onun daha çok tefsirciliği üzerinde durulmuştur. Hadisle ilgili beşten fazla risale ismi zikredilmesine rağmen hadisçili üzerine çalışma yapılmamıştır. Bu nedenle biz de hadisle ilgili risaleleri üzerinden Abdülmecid b. Nasûh'un hadisçiliğini araştırmaya karar verdik. Bu çalışma bu niyetle ortaya çıktı. Yapılacak bu çalışmayla hem Abdülmecîd b. Nasûh'u daha iyi tanıyacağız, genelde onun ilmi şahsiyeti özelde de hadisçiliği hakkında daha çok bilgi sahibi olacağız. Yine bu çalışmayla Osmanlı döneminde yaşamış ilim erbabının hadisçiliğinin durumunu tespit için küçük de olsa katkı sağlamış olacağız.

2. Araştırmanın Yöntemi ve Faydalanılan Kaynaklar

Birinci bölümde, Abdülmecid b. Nasûh'un hakkında biyografik bilgileri Bağdatlı İsmail Paşa'nın *Hediyyetü'l-Ârifîn'*inden, *Îzâhu'l-Meknûn'*undan, *Bursalı* Mehmet Tahir'in *Osmanlı Müellifleri'*nden, Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zunûn'*undan yararlanarak aktaracağız. Bunların yanında Abdülmecid Efendinin hayatı ve eserlerini konu edinmiş son dönemde yapılan bilimsel çalışmalardan yararlanacağız. Bu çalışmaları bir sonraki başlıkta belirteceğiz.

Müellifin eserlerini aktarırken Ufuk Hayta'nın *Abdülmecîd b. Nasûh Tosyevî'nin (v. 1588) Hayatı, Eserleri ve el-Hüdâ ve'l-Felâh Adlı Tefsir Risalesinin Tahkiki* adlı yüksek lisans çalışmasının tasnifini takip edeceğiz.

Birinci bölümün sonunda, müellifin hadisçiliğini onun *Safâu's-Sâlihîn, Sürûru'n-Nâzırîn, Ârafâtü'l-Ârifîn, Tekmiletü'l-Beyân, Riyazu's-Salihin, Erbaûne Hadîsen* adlı risalelerinden yararlanarak tespit edeceğiz. Bunu risalelerin muhtevası, risalede bulunan hadislerin kaynaklarını, varsa şerhin orijinal olup olmadığını, şerhte hangi kaynaklardan yararlanıldığını tespit edeceğiz.

İkinci bölümde ise kırk hadis edebiyatına kısaca değinip, müellifin *Sürûru'n-Nâzırîn* adlı risalesinin detaylı olarak tanıtımını yaptıktan sonra hadislerinin tahricini yaparak, haşiyelerini dipnotlarda aktararak risalenin metnini aktaracağız. Ana metnin hadisleri Buhârî (ö. 256/869) ve Müslim'in (ö. 261/874) hadisleri olduğu için tahrici Buhari ve Müslim'in Sahih'leri, Ebû Dâvud'un, Tirmizî'nin, Dârimî'nin, İbn Mâce'nin *Sünen*'leri, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'iyle sınırlı tuttuk. Bu kitaplarda bulamadığımız hadisleri bulduğumuz kaynaktan tahriç edeceğiz. Sonuç kısmında müellifin hadisçiliğiyle ilgili ortaya çıkan tabloyu aktardıktan sonra ekler bölümünde *Sürûru'n-Nâzırîn*'in ilk ve son varaklarını, diğer risalelerin muhtelif varaklarından birer örnek vererek çalışmamızı sonlandıracağız.

3. Konuyla İlgili Yapılmış Çalışmalar

1- Muammer Erbaş, "*Bir Osmanlı Müfessiri: Abdülmecîd b. eş-Şeyh Nasûh b. İsrâil (ö. 973/1565) ve Eserleri*," DEÜİFD, sy., XXIV, İzmir, 2006, ss. 161-186.

Erbaş, bu makalesinde öncelikle müellifin hayatı, ilmi şahsiyeti hakkında bilgi vermiştir. Müellifin tefsir alanındaki mevcut bütün eserlerinin kütüphane kayıtlarını, telif veya istinsah tarihini, hattını, varak sayısını, ebatlarını, eserin başını, sonunu, varsa ferağ kaydını aktarmıştır. Bunların ardından eserin içeriği hakkında bilgi vermiştir. Araştırmacının bu şekilde bizzat görerek detaylı bilgi verdiği eser sayısı ondur.

Erbaş ayrıca, bilgisayar ortamında kütüphane kayıtlarını taramış ve tespit ettiği eserleri alan farkı gözetmeksizin listelemiş, kayıttaki bilgileri aktarmıştır.

2- Abdülhamit, Birışık; Ufuk Hayta, "*Hayatı ve Eserleriyle Abdülmecîd b. eş-Şeyh Nasûh Tosyevî ve Cevâhiru'l-Kur'ân ve Zevâhiru'l-Furkan Adlı Tefsir Risalesinin İlmi Değeri"*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XVI, sy. 2, Bursa, 2007, ss. 343-367.

Makalenin başında Osmanlı devleti döneminde yaşamış müfessirler ve yazılan tefsirler hakkında bilgi vermiştir. Kaynaklarda Abdülmecîd Efendinin hayatıyla ilgili yok denecek kadar az bilgi bulunmasından ötürü, araştırmacılar müellifin eserlerinden elde ettikleri bilgi kırıntılarıyla kısaca hayatını aktarmışlardır.

Eserleri başlığında öncelikle müellifin tefsire dair çalışmalarının içeriği, metodu, amacı hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bunun ardından ayrı başlıklar altında Tefsir, Tasavvuf, Hadis, Fıkıh'la ilgili eserlerinin kütüphane kayıtları -eseri tanıtıcı bilgiler vermeksizin- aktarılmıştır. Son olarak Abdülmecîd b. Nasûh'un *Cevahiru'l-Kur'an ve Zevahiru'l-Furkân* adlı eserinin tanıtımı yapılmıştır.

3- Ufuk Hayta, *Abdülmecîd b. Nasûh Tosyevî'nin (v. 1588) Hayatı, Eserleri ve el-Hüdâ ve'l-Felâh Adlı Tefsir Risalesinin Tahkiki,* UÜSBE (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2008.

Bu çalışma giriş, iki bölüm, sonuç ve mezkur risalenin tahkikinden oluşmaktadır. Giriş kısmında kuruluşundan XVI. yüzyıla kadar Osmanlı tefsir çalışmalarının genel durumuna değinilmiştir. Birinci bölümde Abdülmecîd Efendinin hayatı, eserleri, ilmi şahsiyeti hakkında bilgi verildikten sonra dönemin siyasi, ilmi, sosyo-kültürel durumu analiz edilmiştir. İkinci bölümde ise konulu tefsir olarak nitelendirilebilecek *el-Hüdâ ve'l-felâh* adlı risalenin metodu ve muhtevası incelenmiş, kaynakları tanıtılmıştır. Bu çalışmanın diğerlerinden farkı, müellifin tefsir dışındaki alanlarla ilgili eserlerin de çoğunu görüp muhtevası hakkında bilgiler vermiş olmasıdır. Ayrıca burada zikrettiğimiz çalışmalar arasında en detaylısı olarak gözükmektedir. Biz tezimizi hazırlarken bu çalışmadan çokça istifade ettik.

4- Harun Uluğ, *Abdülmecîd b. Eş-Şeyh Nasûh b. İsrail'in 'el-Hüda ve'l-Felah' İsimli Eserinin Edisyon Kritiği ve Tanıtımı,* Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2009.

Bu tezle Ufuk Hayta'nın tezi aynı zaman zarfında hazırlanmış çalışmalardır. Harun Uluğ, Hayta'nın çalışmasından sonradan haberdar olduğunu belirtmiştir. Çalışma giriş, iki bölüm ve mezkur risalenin tahkikinden oluşmaktadır. Girişte araştırmanın amacı, konusu ve metodu belirtilmiş, müellifin hayatı kısaca aktarılmış ve eserlerinin sadece kütüphane kayıtları kaydedilmiştir. Birinci bölümde risale incelenmiş ikinci bölümde ise risalenin edisyon kritiği yapılmıştır. Buradaki edisyon kritiğin Hayta'nınkinden farkı risalenin haşiyesinin de çalışmaya alınmış olmasıdır.

5- Selahattin Yıldırım'ın, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri (Hicrî VII-IX. Asır)* (basılmamış doktora tezi), (MÜSBE, İstanbul, 1994).

Bu eser bizim konumuzla doğrudan alakalı olup, IX. Hicri asrı kapsamasına rağmen Abdülmecid Efendi muhaddisler arasında sayılmamış, kendisinin veya eserlerinin adı dahi geçmemiştir.

6- Abdulkadir Karahan, *İslam Edebiyatında Kırk Hadis*, İstanbul, 1954.

Karahan'ın çalışması konumuzla ilgili en eski ve en kapsamlı çalışmadır. Ancak, o müellifimizin sadece *Arâfatü'l-Ârifîn* adlı risalesini görmüştür. Onu da baştan sona okumayarak hatalı değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu risaleyi tanıtırken bundan bahsedeceğiz.

Konunun önemi, çalışmanın yöntemi ve konuyla ilgili yapılmış çalışmaları aktardıktan sonra Abdülmecîd b. Nasûh'un hayatı, ilmi şahsiyeti, eserleri ve hadisçiliğini incelemek üzere birinci bölüme geçiyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDÜLMECÎD B. NASÛH, ESERLERİ VE HADİSÇİLİĞİ

ABDÜLMECÎD B. NASÛH, ESERLERİ VE HADİSÇİLİĞİ

Bu bölümde öncelikle müellifi daha iyi tanımak ve anlamak için, Abdülmecid b. Nasûh'un yaşadığı XVI. yüzyılda Osmanlı devletinin siyasi, ilmi özellikler üzerinde kısaca duracağız. Ardından hayatıyla ilgili kaynaklarda mevcut bilgileri aktaracağız. Müellifin eserlerinin -ilim dallarına göre tasnif edilmiş olarak- kütüphane kayıtlarını vereceğiz. Bu bölümde son olarak Abdülmecid b. Nasûh'un hadis ile ilgili risalelerini muhteva, kullanılan kaynak, yöntem analizine tabi tutarak müellifin hadis ilmindeki durumunu tespit etmeye çalışacağız.

1. Yaşadığı Dönem ve Ailesi

1.1. Yaşadığı Dönem

Abdülmecid Efendi (ö. 996/1588), Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566), II. Selim (1566-1574) ve III. Murat (1574-1595) padişahlığı döneminde yaşamıştır. Kanuni Sultan Süleyman dönemi, Osmanlı devletinin Avrupa'da etkili olduğu, Batı siyaset arenasında denge unsuru haline geldiği, Akdeniz'de kontrölün sağlandığı, Kuzey Afrika'da yeni bölgelerin devlete katıldığı bir dönemdir. Osmanlının bu ilerleyişi Avrupa Devletleri tarafından büyük tehdit olarak algılanmıştır Kanuni döneminde Yemen ve Habeşistan'da yeni fetihler yapılmıştır. Osmanlılar Kızıldeniz'in iki yakasına hakim olmuşlardır. Bu dönemde Portekizlileri durdurmak amacıyla Hint seferine çıkılmıştır. Yüzyılın son çeyreğinde Safevilerle büyük bir mücadele başlamış ve Kafkaslarda etkili olma çabaları sürmüştür.[1]

Abdülmecid Efendinin hayatı, Osmanlı'nın klasik dönemi olarak adlandırılan 1300-1774 yılları arasında kalmaktadır. Bu dönemin genel özellikleri padişahların siyasi gücünün en etkili olması, tek hanedana dayalı güçlü bir merkezi otoriteye dayanan bir yönetim, halifenin kendisini adaleti dünya üzerinde yayma, mukaddes yerleri koruma, gaza ve cihat görevini yerine getirme, halkı Allah'ın bir emaneti olarak görmedir. Klasik dönemin zirvesi Kanunî Sultan Süleymandır. Abdülmecid Efendi'nin az da olsa tanıklık ettiği II. Selim dönemi gaza-cihat anlayışında farklılaşmanın başladığı dönemdir. Zira o, sefere çıkmayıp İstanbul'da ölen ilk padişahtır.[2]

---

[1] Bkz. Emecen, Feridun, "*Osmanlılar*" (Klasik dönem), DİA, TDV yay, İstanbul, 2007, XXXIII, 494-495.
[2] Emecen, *agm,* 487-489.

Bu yüzyılen önemli sorunlarından biri, Osmanlının yönünü Avrupa'ya çevirmiş olmasını fırsat bilen Safevî Şahı İsmail'in Faaliyetleridir. Onun Şiîlik yanlısı faaliyetleriyle bu yüzyılda Anadolu yangın yerine döndü. Osmanlı'da Sunnîlik'in devlet siyaseti haline gelmesine vesile oldu.[3]

Bu yüzyıldaki ilmi durumu anlamak için öncelikle medreselere bakmak gerekir. Osmanlının en önemli eğitim kurumlarından birisi medresedir. XVI. Yüzyılda Osmanlı medreseleri sistem ve işleyiş olarak gelişse de felsefi ve teknik konularda gerilemeye başlamıştır. Tartışmalı Kelam ve Matematik meseleleri önemini yitirmeye başlamıştır. Kadızadeliler ve Sivasiler arasında lüzumsuz tartışmalar artmıştır.[4] Yine bu yüzyılda medresedeki talebeler arasında ahlak dışı davranışlar çoğalmıştır. Özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında suhte/softa diye adlandırılan talebelerin isyanları artmıştır. Bu durum devletin olaylara müdahalesini gerektirecek seviyeye çıkmıştır. Öğrenciler, kendi aralarında örgütlenerek isyanlar çıkartmışlardır. Bu isyanlar Celali isyanlarının öncüleri olmuştur.[5] Bu dönemde medreselerdeki hoca ve öğrencilerde gayretin azaldığı, terfilerde devlet adamlarının yakınlarını kayırmalar yaşanmıştır.[6] Abdülmecid Efendinin hayatı tam Osmanlı Devleti'nde bu siyasi, ilmî, sosyal kırılmaların yaşandığı döneme denk gelmektedir.

Osmanlı toplumunu etkileyen şekillendiren kurumlardan biri tarikatlardır. Bunlardan XV. Yüzyılda etkili olanlar Mevlevîlik, Hacı Bayram-ı Velî ile birlikte ortaya çıkan Bayramiyye, Ebheriyye, bu yüzyılda Molla Fenârî'nin temsil ettiği Rifâiyye, Emir Sultan ile temsil edilen Nurbahşiyye, Eşrefoğlu Rûmî ile Anadolu'ya gelen Kadiriyye, Bahâeddin Nakşibend'in halifelerinden Buharalı Hace Rükneddin'le gelen Nakşibendiyye, Sühreverdiye'nin bir kolu olan Horasan kaynaklı Zeyniyye tarikatıdır.[7]

Zeyniye tarikatı, Pir Zeynüddîn el-Hafî'nin halifelerinden Abdürrahîm el-Kutsî ve talebelerinin gayretleriyle XV. Yüzyılda Anadolu'da yayılmış ve bu yüzyılın ikinci yarısında etkisi zirveye çıkmıştır. Öyleki, birçok devlet adamı, alim, sanatkar bu tarikata intisap etmiştir.[8] Müellifin babası Nasûh Efendi, Zeyniyye tarikatına mensuptur. Hatta o Bursa'daki Zeyniyye tekkesinde üç yıl postnişinlik yapmıştır.

---

[3] Emecen, *agm.,*
[4] İpşirli, Mehmet, "Medrese", DİA, TDV yay., İstanbul, 2003, XXVIII, 329.
[5] İpşirli, *agm.,* 330.
[6] İpşirli, *agm.,* 330; Hayta, *age., 47.*
[7] Öngören, Reşat, "*Osmanlılar",* DİA, TDV yay., İstanbul, 2007, XXXIII, s. 543-544
[8] Öngören, *agm.,* 545.

1.2. Ailesi ve Hayatı

Abdülmecîd Efendinin hayatı hakkında kaynaklarda yok denecek kadar az bilgi bulunduğundan hayatı hakkındaki bilgiler eserlerinden elde edilenlerle ortaya konulmaya çalışılacaktır. Müellifin tam adı Abdülmecîd b. eş-Şeyh Nasûh b. İsrâil Tosyavî er-Rûmî el-Hanefî es-Sûfî'dir. Müellif eserlerinde çoğunlukla kendisini Abdülmecîd b. eş-Şeyh Nasûh b. İsrail olarak tanıtmaktadır.[9]

Abdülmecîd b. Nasûh'un doğum tarihi hakkında kaynaklarda bilgi mevcut değildir. Ancak babasının vefat tarihi olan 924/1518 yılından önce doğduğunu kabul edebiliriz. Çünkü babası Şeyh Nasûh Efendi, Bursa'da Zeyniyye tarikatında postnişinlik yaptığı 1513-1516 yılları arasında oğlu da yanındadır. Buradan yola çıkarak Abdülmecîd Efendinin 1500 yılının başlarında doğduğunu tahmin edebiliriz.[10]

Abdülmecid Efendi'nin babası Nasuh Efendi de Tosyalı'dır. *Risaletü'l-Edviye* ve *Risaletü'l-Adabiyye* adında iki eseri olduğu belirtilmiştir.[11]

Müellifimizin Yahya adında bir kardeşinin de olduğu anlaşılmaktadır. Yahya efendinin de *Avamil-i Cürcani Şerhi*[12] ve Abdülmecid b. Abdüllatif b. Ferişte'nin (ö. 874/1469) *Lügat-ı Kanun-i İlahî* adlı Kur'an sözlüğüne haşiyesi mevcuttur.[13]

Müellifin vefatıyla ilgili kaynaklarda 960/1552[14], 973/1565[15], 996/1588[16] gibi farklı tarihler yer almaktadır. Muammer Erbaş babasının vefat ettiği seneden hareketle 1552 veya 1565 yılını daha uygun görmektedir.[17] Müellifin bildiğimiz en son telif ettiği eseri *Tercemetü'l-Levayih*'tır. O da 989/1578 senesinde telif edilmiştir. Bu nedenle Abdülmecîd Efendinin 996/1588'de vefat etmiş olma ihtimali daha yüksektir. Hayta'nın tercihi bu yöndedir.[18] Biz de vefat yılı olarak bu tercihi esas alacağız.

---

[9] Abdülmecîd b. Nasûh, *Riyâzu's-Sâlihîn*, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, nu. 122, 5b; *Safâus's-Sâlihîn*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nu. 8066, 2b.

[10] Hayta, Ufuk, *Abdülmecîd b. Nasûh Tosyevî'nin (v. 1588) Hayatı, Eserleri ve el-Hüdâ ve'l-Felâh Adlı Tefsir Risalesinin Tahkiki*, UÜSBE (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2008, 16.

[11] Kara, Mustafa, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Dergah yay., Bursa, 1990, 111.

[12] Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zünûn an Esamii'l-Kütüp ve'l-Fünûn*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, trs., I-II, II, 1179.

[13] Hayta, *age.*, 17.

[14] Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâu'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, I-II, Dâru İhyau't-Turâsi'l-Arabî, İstanbul, 1951, I, 620.

[15] Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Ankara, 2010, I-III, I, 113.

[16] Bağdatlı, İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknûn*, I-II, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, trs., I, 90.

[17] Bkz. Erbaş, Muammer, "*Bir Osmanlı Müfessiri: Abdülmecîd b. eş-Şeyh Nasûh b. İsrâil (ö. 973/1565) ve Eserleri*," DEÜİFD, Sayı XXIV, İzmir, 2006, 166.

[18] Hayta, *age.*, 18.

2. İlmî Kişiliği ve Eserleri

2.1. İlmî Kişiliği

Kaynaklarda onun ilmi kişiliğiyle ilgili olarak sufi, müfessir, farklı ilim dallarında bilgi sahibi bir kişidir şeklinde ifadeler yer almaktadır.[19] Onun ilmi kişiliğine dair tarih, teracim, fihrist kitaplarındaki bilgiler yetersizdir. Bu konudaki bilgiler, müellifin eserleri ortaya çıktıkça ve eserleri üzerinde yapılan çalışmalar çoğaldıkça netleşecektir.

Müellifimizin Arapça, Türkçe ve Farsça eserleri bulunmaktadır. Arapça'dan Türkçe'ye tercüme eseri de vardır. Türkçe'ye hadis de çevirmiştir. *Arafâtü'l-Ârifin* adlı risalesi bunun güzel bir örneğidir.

Eserlerinin içeriğine baktığımızda, onun insanların Kur'an ve Sünnet bilgisini, sevgisini, ilgisini artıracak, insanları iyiliklere, cennete götürecek amellere teşvik eden, kötülükten sakındıran kısaca halkı irşad etmeyi amaçlayan eserler kaleme almaya çalıştığını söyleyebiliriz. Hayta da müellifin bu özelliğini belirtmeden geçmemiştir.[20]

Abdülmecîd Efendi'nin sufi bir ailede, postnişin olan bir babanın evladı olarak büyümüştür. Bu durum, onun düşünce dünyasını, ilmi kişiliği etkilemiştir.[21] Ebu Hamid el-Gazzâli (ö. 505/1111), Ebu'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983), Nâsıruddîn et-Tusi (ö. 672/1274), Necmeddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221), İbn Arabî (ö. 638/1240), Kutbuddîn-i Şîrâzî (ö. 710/1311) gibi mutasavvıf alimlerin eserlerinden çokça yararlanmış olması, *Menakıbu'l-Ârifin, Kenzü'l-Fevâid* gibi tasavvufa dair veya onunla alakalı eserler yazmış olması bu etkinin varlığını göstermektedir.

Müellifimizin şairlik yönünün de olduğu bilinmektedir. Öyle ki *Arafâtü'l-Ârifin* adlı risalesinde hadisleri Türkçeye önce nesir olarak ardından nazım olarak çevirmiştir. Burada bir tane örneğini aktarmayı uygun buluyoruz.

حَدَّثَنَا مُعَاوِيَةُ بْنُ هِشَامٍ، حَدَّثَنَا شَيْبَانُ أَبُو مُعَاوِيَةَ، حَدَّثَنَا فِرَاسُ بْنُ يَحْيَى الْهَمْدَانِيُّ، عَنْ عَطِيَّةَ الْعَوْفِيِّ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ، أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " لَقَدْ دَخَلَ رَجُلٌ الْجَنَّةَ مَا عَمِلَ خَيْرًا قَطُّ، قَالَ لِأَهْلِهِ

[19] Bağdatlı, *Hediyyetü'l-Ârifîn,* I, 620; *Îzâhu'l-Meknûn,* I, 90; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifîn: Terâcimu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye,* Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1957, I-XV II, 311.

[20] Hayta, *age.*, 19.

[21] Hayta, *age.*, 49.

حِينَ حَضَرَهُ الْمَوْتُ: إِذَا أَنَا مِتُّ فَأَحْرِقُونِي، ثُمَّ اسْحَقُونِي، ثُمَّ اذْرُوا نِصْفِي فِي الْبَحْرِ، وَنِصْفِي فِي الْبَرِّ، فَأَمَرَ اللهُ الْبَرَّ وَالْبَحْرَ فَجَمَعَاهُ ثُمَّ قَالَ: مَا حَمَلَكَ عَلَى مَا صَنَعْتَ؟ قَالَ: مَخَافَتُكَ قَالَ: فَغَفَرَ لَهُ بِذَلِكَ"[22]

Ne buyurdu Ebu Said işit

Didi ol Mustafa Habib-i hüda

Dini ancak heman muvahhid idi

İddi ehline hîn-i mevt îsâ

Nısfını nısfını berre savurun külümün

Nısfını bahra tâ ki ola heba

Berre ve bahra düşdü ol zerrât

Cem’ idüb didi bahre ve berre Hüdâ

Çünkü cem’ oldı sordu ona niçün

Böyle itdin ya kulum di bana

Didi ya Rab mehafetin oldu

Bu ki bâis eyaşei e’la

Pes Hüda zenbini idüb mağfur

İddi bağu heşti ona ata.[23]

2.2. Eserleri

Burada eserlerin tasnifinde Ufuk Hayta’nın usülünü takip ettik. Hadisle ilgili eserler hariç kitapların tanıtımında da ondan yararlandık. Şunu da belirtelim ki bizim hadisle ilgili eserlerin ve Riyazu’n-Nâsıhîn’in haricindekileri görme imkanımız olmadı.

2.2.1. Tefsirle İlgili Eserleri

Tefsirle ilgili eserleri sure tefsirleri, konulu tefsirler ve Kur’ân ilimlerine dair eserleri olmak üzere üç başlık altında aktarılacaktır.

---

[22] Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail (ö. 256/869), *el-Câmiu’s-Sahîh*, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad, 2006, *Ehâdîsü’l-enbiyâ,* 54, (3471; Müslim, Ebû’l-Hüseyin İbnü’l-Haccac (ö. 261/874), *el-Câmiu’s-Sahîh*, thk.: Muhammed Fuad Abdülbaki, Daru İhyai’t-turâsi’l-Arabî, Beyrut, trs., I-V, *Tevbe,* 25, (2756); Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel el-Mervezî (ö. 241/855), *el-Müsned,* thk.: Şuayb Arnavut, Adil Mürşit, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1. baskı, 1995-2001, I-L XVII, 160, (11096).

[23] Bkz. Abdülmecîd b. Nasûh, *Arafâtü’l-Ârifîn li’l-Vukûf fi Mevkıfi İbâdeti Rabbi’l-Âlemîn fî Ehâdisi Seyyidi’l-Mürselîn*, Süleymaniye Kütüphanesi Raşit Efendi, nu. 136, 6a.

2.2.1.1. Sure Tefsirleri

2.2.1.1.1. Tefsîru Sûreti'l-Fatiha:

Eser Yapı Kredi Bankası Sermet Çifter Kütüphanesi 793 nolu mecmuanın 1-99 varakları arası nda yer almaktadır. Eserin H. 955/1548 yılında telif edilmiştir.[24]

2.2.1.1.2 Tezkîru'n-Nâsin fî Tefsîri Yâsin

Yasin Suresinin tefsirine dair olan eserin dili Türkçedir. İstinsah tarihi belli olmayan eser İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü 558 numarada kayıtlı mecmuanın 33a-78b varakları arasında yer almaktadır.[25]

2.2.1.1.3. Tefsîru Sûrati'l-Mülk

Dili Türkçe olan eser, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü 558 numarada kayıtlı mecmuada 78b-97a varakları arasında yer almaktadır. Eserin te'lif yılı h. 986 olarak belirtilmiştir.[26]

2.2.1.1.4. Tefsîru Sûrati'l-İnsân

Arapça olarak kaleme alınan eserin müellif hattı nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Raşid Efendi koleksiyonu 1019 numarada kayıtlı mecmuanın 95b-107a varakları arasında yer almaktadır. Bu eserin tahkiki ve tercümesi Muammer Erbaş tarafından yapılmıştır.[27]

2.2.1.2. Konulu Tefsirleri

2.2.1.2.1. el-Hüdâ ve'l-Felâh

Müellifin Kur'an'da (الهدى) ve (المفلحون) kelimelerinin geçtiği ayetleri tefsir ettiği eseridir. Müellif bu kelimelerin geçtiği on bir ayet tespit etmiş ve bunları tefsir etmiştir.[28] Eserin telif tarihi 2 Ramazan h. 956'dır. Eserin müellif hattı Süleymaniye Kütüphanesi Raşid Efendi Koleksiyonu 1019 numarada kayıtlı mecmuanın 1-26 varakları arasında yer almaktadır. Ufuk Hayta, bu risaleyi yüksek lisans tezinde incelemiş ve tahkik etmiştir.

---

[24] Hayta, *age.,* 21.
[25] Hayta, *age.*, 22.
[26] Hayta, *age.*, 22.
[27] Bkz. Abdülmecîd b. Nasûh, *Tefsîru Sûrati'l-İnsân*, thk ve trc.: Muammer Erbaş, İzmir, 2008.
[28] Bağdatlı, *Hediyyetü'l-Ârifîn,* I, 620

2.2.1.2.2. el-Havf ve'l-Hüzn[29]

Eserin müellif hattı nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Raşid Efendi Koleksiyonu 1019 numarada kayıtlı mecmuanın 31b-40a varakları arasında yer alır. Eserin telif tarihi belli değildir.[30]

2.2.1.2.3. el-Fevzü'l-Azîm[31]

Müellif, "fevz" ve "necat" kelimelerinin geçtiği ayetleri toplamak ve tefsir etmek istemesi sonucu bu eseri meydana getirmiştir. Eserin müellif hattı nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Raşid Efendi Koleksiyonu 1019 numaralı mecmuanın 61b-73a varakları arasında yer almaktadır. Eser h.957/1551 senesinde telif edilmiştir.[32]

2.2.1.2.4. Tezkiretü Üli'l-Elbâb

Bu eserinde de müellif (أولي الألباب) ifadesinin geçtiği ayetleri toplamış ve tefsir etmiştir. Eserin müellif hattı nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Raşid Efendi Koleksiyonu 1019 numaralı mecmuanın 41b-59b varakları arasında yer almaktadır. Eserin dili Arapça olup h. 957/1551 senesinde telif edilmiştir.[33]

2.2.1.2.5. Risale fî Tefsîri'l-Âyâti'l-Müteallika bi't-Temsil

Abdülmecîd Efendi bu eserinde Kur'an-ı Kerim'deki misalleri bir araya getirmiş ve tefsir etmiştir. Dili Arapça olan eser, Süleymaniye kütüphanesi Şehid Ali Paşa kitaplığında 272 numarada kayıtlıdır.[34] 99 varaktır. Bu nüsha müellif hattıdır. Eserin sonunda H. 972/1564 yılında tamamlandığı kaydı mevcuttur.[35]

2.2.1.2.6. Cevâhiru'l-Kur'ân ve Zevâhiru'l-Furkân

Eser, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi bölümü 230 numarada kayıtlıdır. Eser Ufuk Hayta ve Abdülhamit Birışık'ın birlikte hazırladıkları bir makalede incelenmiştir. Mezkûr çalışmada eser detaylı bir şekilde tanıtılmıştır.[36]

---

[29] Bağdatlı, *Hediyyetü'l-Ârifîn,* I, 620
[30] Hayta, *age.*, 23.
[31] Bağdatlı, *Hediyyetü'l-Ârifîn,* I, 620; Kâtip Çelebi, *age.*, I, 881.
[32] Hayta, *age.*, 23.
[33] Hayta, *age.*, 24.
[34] Hayta, *age.*, 24.
[35] Erbaş, *age.*, 169.
[36] Bkz. Hayta, Ufuk-Birışık, Abdülhamit, *"Hayatı ve Eserleriyle Abdülmecîd b. Şeyh Nasûh Tosyevi ve Cevahiru'l-Kur'ân ve Zevâhiru'l-Furkân Adlı Risalesinin İlmi Değeri*", UÜİFD, cilt: 16, Sayı: 2, 2007, s. 343-367.

2.2.1.3. Kur'ân İlimlerine Dair Eserleri

2.2.1.3. 1. Makâmâtü'l-Mücevvidîn ve Derecâtü'l-Muallimîn

Kur'an ilimleri ve tecvitle alakalı olan eserin müellif hattı, Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi koleksiyonu 18 numarada kayıtlıdır. Eserin dili Arapça olup H. 979/1571 yılında telif edilmiştir. Erbaş risaleyi makalesinde tanıtmıştır.[37]

2.2.1.3. 2. Feridetü'l-Furkân fî Tecvîdi'l-Kur'ân

Yine tecvitle alakalı olan risale, Kastamonu il Halk Kütüphanesi 1046/2 numaralı mecmuada 12b-26a varakları arasında yer almaktadır.[38]

2.2.1.3. 3. Risale fî Esâmî Sûveri'l-Kur'ân

Surelerin isimlerini konu edinen ve Arapça olarak kaleme alınan bu risale Kastamonu il halk kütüphanesi 1046 nolu mecmuanın 31a-34a varakları arasında yer almaktadır.

2.2.1.3. 4. Risâle fî Beyâni'l-Hurûfi'l-Mukattaat

Kur'an-ı Kerim'deki yirmi dokuz surenin başında bulunan hurûfu mukattaları konu edinen eser, Kastamonu İl Halk Kütüphanesindeki 1046 numaralı mecmuanın 34a-36a varakları arasındadır. Telif tarihi belli olmayan eserin dili Türkçedir.[39]

2.2.1.3. 5. Risâle fî Vukûfi'l-Kur'ân

Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 1046/1 numaralı mecmuanın 7b-10a varakları arasındaki eser Kur'an okurken durulması ve geçilmesi gereken yerler ve bunların anlama etkisi hakkında bilgi vermektedir.[40]

Hadisle ilgili eserlerini hadisçiliğini incelerken aktaracağız. Bu sebeple burada onlar üzerinde durmayacağız.

2.2.2. Fıkıhla İlgili Eserleri

2.2.2.1. Tevakkuhü'l-Fukâhâ Telezzüzü'l-Üdebâ

Eser, Süleymaniye Kütüphanesi Serez Bölümünde 4019 numarada kayıtlıdır. Bu nüsha müellif nüshasıdır.

---

[37] Bkz. Erbaş, *agm.*, 173-174.
[38] Hayta, *age.*, 33.
[39] Hayta, *age.*, 33.
[40] Hayta, *age.*, 33.

2.2.2.2. Risale alâ Kavli Sâhibi't-Tenkîh Fasl fi't-Ta'n

Fıkıh usulüne dair olan tek varaklık risalenin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Servili bölümü 250 numarada, diğeri ise Şehid Ali Paşa 2838 numarada kayıtlıdır.[41]

2.2.2.3. Tuhfetü'l-Ahbâb

Eserin tam adı *Tuhfetü'l-Ahbâb fi'l-müntehab min Câmi'i'l-Fetevâ*'dır.[42] *Keşfu'z-Zünun*'da adı geçmesine rağmen[43] Ufuk Hayta bu esere kütüphane kayıtlarında rastlamadığını belirtmiştir.[44] Brockelmann'da *Tuhfat al-ashab wahadiyat al-ahbab* şeklinde bir kayıt gördük. Aynı eser olsa gerektir.[45]

2.2.2.3. İsrâfilzâde Risâlesi

Kütüphane kayıtlarında Atıf Efendi Kütüphanesi 2838 numarada kayıtlıdır. Hayta, bu risaleyi adı geçen kütüphanede bulamadığını belirtmiştir.[46]

2.2.3. Tasavvufla İlgili Eserleri

2.2.3.1. Riyazu'n-Nâsihîn

Kişinin nefsini nasıl arındıracağı, şeytana karşı nasıl korunacağı, cenneti nasıl kazanacağı hakkında bilgi veren eser, Zile İlçe Halk Kütüphanesi koleksiyonu 195 numarada kayıtlıdır. Eserin dili Türkçe'dir. 245 varaktır. Tetimmesinden eserin tercüme bir eser olduğu belirtilmiştir. Biz eserin ne başında ne de sonunda Abdülmecîd b. Nasûh'a ait olduğuna dair bir ibare göremedik. Eser, yazmalar.gov.tr adresinden üyelikle ücret karşılığı indirilebilmektedir. İnternet adresindeki arşiv numarası 60 Zile 195'tir.

Eserin kenar boşluklarında yer alan Tahkiki iman, imansız olmanın sebepleri, imanın derecesi yetmiş dokuza kadar intikal eder, iman mecmu-u itakattan ibarettir, bir adam namazı

---

[41] Hayta, *age.*, 38.
[42] Bağdatlı, *Hediyyetü'l-Ârifin*, I, 620.
[43] Kâtip Çelebi, *age.*, I, 565.
[44] Bkz. Hayta, *age.*, 38.
[45] Brockelmann, *GAL supplemetbant*, II, 644.
[46] Hayta, *age.*, 38.

kılsa Allah ondan razı olur, ona tevhidi âvâm derler gibi başlıklarından eserin tasavvuftan çok akâitle alakalı olduğu anlaşılmaktadır.[47]

2.2.3.2. *Kenzü'l-Fevâid*

Eserin tam adı *Kenzü'l-Fevâid ve'l-Letâif ve Remzi'l-Ferâid ve't-Terâif*'tir. Dili Arapçadır. Müellif hattı Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 2243 numarada, diğer bir nüshası ise Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi Raşid Efendi bölümünde 693 numarada kayıtlıdır.[48]

2.2.3.3. *Menâkıbü'l-Evliyâ*

Bazı tarikatlar hakkında bilgiler ve postnişinlerinin menkıbeleri bulunan eser Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 4027 numarada kayıtlı mecmuanın 33-67 varakları arasında yer almaktadır. Hayta, bu eserde Abdülmecîd Efendinin babası Şeyh Nasûh hakkında bilgi bulunduğunu belirtmiştir.[49]

2.2.3.4. *Menâkıbü'l-Ârifin ve Kerâmâtü'l-Kâmilîn mine'l-Evliyâi ve's-Sâlihin*

Eserin dili Türkçedir. Müellif hattı İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü 558 numaralı mecmuanın 162a-217a varakları arasındaki eserin telif yılı h. 980'dir.[50]

2.2.3.5. *Kıssa-i Çoban ve Münâcât*

Eser, Mevlana'nın Mesnevi'sinde yer alan Hz. Musa ile Allah'ı bir insan gibi düşünen ve buna göre münacat eden çobanın arasında geçenleri anlatan kıssadan hareketle yazılmıştır. Dili Türkçedir. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar bölümü 4027 numarada kayıtlı mecmuanın 1-12 varakları arasında yer alan eserin telif yılı H. 988/1580 olarak verilmiştir.[51]

---

[47] Abdülmecîd b. Nasûh, *Riyâzü'n-Nâsihîn,* Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, nu. 122, 72b, 106a, 96a, 102b, 106a.
[48] Hayta, *age.*, 38.
[49] Hayta, *age.*, 38.
[50] Hayta, *age.*, 38.
[51] Hayta, *age.*, 38.

2.2.3.6. Mutâibetü'l-Kulub bi Muhâtabeti'l-Mahbûb

Eser Süleymaniye Kütüphanesi yazma bağışlar 4027 numaralı mecmuanın 12-20 varakları arasında bulunmaktadır.[52]

2.2.3.7. Ucâletü'l- Muhtasar mine't-Tasavvuf

Eserin dili Arapça olup tasavvuf ve tarikatlar hakkındadır. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 3674/3 numarada kayıtlı mecmuanın 258b-263b varakları arasındadır.

2.2.3.8. Levâihu'l-Kulûb ve Revâyihu'l-Mahbûb

Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 3674/3 numarada kayıtlı mecmuanın 280b-290a varakları arasında yer alan risale yine tasavvuf hakkındadır. Bu nüsha müellif nüshasıdır.

2.2.3.9. Nahvü'l-Ârifîn

Nahiv konularının iş'ari yorumlarını aktaran eser Arapça olarak yazılmış olup, Süleymaniye kütüphanesi Lala İsmail bölümü 710 numarada kayıtlıdır.

2.2.3.10 Risaletü'l-E'izza'i ve Erbâbi'l-İşarât fi'n-Nahv

Bu risale, yukarıdaki risalenin aynısı olabilir. Eser Samsun İl Halk Kütüphanesi 1049/7 numarada kayıtlıdır. Şu anda Milli Kütüphanede'dir. İnternet arşiv numarası 55 Hk 1049/7'dir.

2.2.3.11. Nasihatnâme

Eserin dili Farsçadır. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 3674/5 numarada kayıtlı mecmuanın 269b-271b varakları arasında yer almaktadır.

2.2.3.13. Esrâru'n-Necât ve'n-Necâh

Dili Arapça olan eser, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 3674/6 numarada kayıtlıdır. Risale, mecmuanın 273b-277b varakları arasında mevcuttur.[53]

---

[52] Hayta, *age.*, 35.
[53] Hayta, *age.*, 36; Uluğ, *Abdülmecîd b. Eş-Şeyh Nasûh,* 9.

2.2.3.14. *Layiha-i Rûhâniye ve Lâmia-i Nûrâniye*

Dili Farsça olan eserin müellif hattı Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 3674/6 numarada kayıtlıdır. Eser, mecmuanın 278b/279b varakları arasındadır. [54]

2.2.4. Kelamla İlgili Eserleri

2.2.4.1. *el-Matlabu'l-a'lâ fî Şerhi Esmâi'llâhi'l-Hüsnâ*

Eser Allah'ın güzel isimlerinin şerhidir. Dili Türkçedir. Müellif hattı Süleymaniye Kütüphanesi Raşid Efendi bölümü 592 numarada kayıtlıdır. Diğer iki nüsha ise Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi 960 ve Yazma Bağışlar 749 numarada kayıtlıdır.[55]

2.2.4.2. *Ravzatü'l-Ezhâr ve Cennetü'l-Esmâr*[56]

Müellif nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi bölümü 1416, diğer nüshalar ise Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa kitaplığı 1481 ve Manisa il halk Kütüphanesi Manisa Akhisar Zeynelzade Koleksiyonu 5718 numarada kayıtlıdır.[57] Bu son nüsha yazmalar.gov.tr adresinden üyelikle ücret karşılığı indirilebilmektedir. Adresteki arşiv numarası 45 Ak Ze 5718'dir.

2.2.4.3. *Şerh-i Çihil Nâm*

Abdülmecîd Efendi bu eserinde Esmayı Hüsna'dan kırk tanesinin şerhini yapmıştır. Eserin dili Türkçedir. Müellif nüshası Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 724 numarada kayıtlıdır.

2.2.4.4. *Münâcâtu Levâhibi'n-Necât*

Bu eser Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 3674 numarada kayıtlı mecmuanın 290a-291b varakları arasında yer almaktadır. Dili Türkçedir.[58]

---

[54] Uluğ, *age.*, 7.
[55] Hayta, *age.*, 38.
[56] Bağdatlı, *age.*, I, 620
[57] Hayta, *age.*, 39.
[58] Hayta, *age.*, 39.

2.2.5. Diğer Eserleri

2.2.5.6.1. Menâkıbü'l-Kurrâi's-Seb'a ve'ş-Şâtıbî

Müellif bu eserini İbn Mücahid'in (ö. 324/936) *Kitabu's-Seb'a fi'l-Kıraât* adlı kitabından yararlanarak yedi kıraat imamının okuyuşları ve Ebu Muhammed el-Kasım b. Ferruh b. Halef eş-Şatıbî (ö. 590/1194) hakkında yazmıştır. Eserin dili Türkçedir. İstanbul Merkez Kütüphanesi Türkçe yazmalar bölümü 558 numaralı mecmuanın 102b-118a varakları arasındadır.[59]

Abdülmecîd Efendi, *Sürûru'n-Nâzırîn* adlı eserinde Kur'an'ın yedi harf üzerine indirildiğini bildiren hadisi otuz altıncı sırada zikredip meşhur yedi kıraat imamının adlarını saymış, kıraatlarını kimlerden aldıklarını belirtmiştir.[60] Müellifin hem *Menakıbü'l-Kurra*'yı yazması hem bunu mezkur hadisin şerhinde zikretmesi, onun bu konuya özel bir ilgisi olduğunu göstermektedir.

2.2.5.2. Risâletü'l-Mevâiz ve'd-Duâ

Bu risale Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi 693 numaralı mecmuanın 92b-108a varakları arasında yer almaktadır.

2.2.5.3. Muhtasaru'l-Muhtasar

Sirâcüddin Ebu Yâkub Yusuf b. Ebu Bekir es-Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm* adlı eserinin meâni ilmine dair olan üçüncü kısmının ihtisarıdır. Eser Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi 3080 numarada kayıtlıdır. [61] Eser halen Milli Kütüphane'de bulunmakta olup, yazmalar.gov.tr adresinden üyelikle ücret karşılığı indirilebilmektedir. Arşiv numarası 06 Hk 3080'dir.

2.2.5.4. Fedâilü'l-İlm ve'l-Âlim

Bu eser ilim ve alimlerin üstünlüğü hakkındadır. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 3674/4 numarada kayıtlı olan eserin dili Türkçe'dir.

---

[59] Hayta, *age.*, 39.
[60] Bkz. Abdülmecîd b. Nasûh, *Sürûru'n-Nâzırîn*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nu. 8066, 35b.
[61] Hayta, *age.*, 40.

2.2.5.5. Salavât-ı Zâkiyât

Bursalı Mehmet adını zikretmesine rağmen[62] Hayta kütüphane kayıtlarında bulamadığını belirtmiştir.[63]

2.2.5.6. Ta'rîfâtun Ma'rifetuhâ

Müellifin bilinmesini gerekli gördüğü bazı kavramları açıkladığı iki varaklık Arapça olarak yazdığı eseridir. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 1046/3 numarada kayıtlıdır.

2.2.5.7. Nebzetü'n Mine'l-Hakâik ve Zübdetü'n mine'd-Dekâik

Müellif hattı Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi 693 numaradaki mecmuanın 1a-12a, diğer iki nüshadan biri Milli Kütüphane 6124/10 numarada, diğeri ise Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 4529/6 numarada kayıtlıdır. Milli Kütüphanedeki nüsha Kültür ve Turizm bakanlığının yazma eserler resmi sitesinde *Zübdetün Mine'l-Haka'ik Zübdetü'd-Dekâ'ik* adıyla ve 06 Mil Yz A 6124/10 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Bu farklılığın okuma hatası sonucu ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Hayta, Adnan Ötüken'deki *Risale fi Beyani Ekavili's-Sekat fi Tahkiki'l-Avâlim mine'l-Arz ve's-Semakât* adlı risalenin bu risalenin aynısı olduğunu belirtmektedir.[64] Bu risale, yazmalar.gov.tr'den üyelikle ücret karşılığı indirilebilmektedir. Arşiv numarası 06 Hk 4529/6'dır.

2.2.5.9. Manzum Kıyâfetnâme[65]

Eserin kaynaklarda adı geçmesine rağmen kütüphane kayıtlarında bulunmamaktadır.[66]

2.2.5.10. Me'debü'l-Fudalâi'l-Ârifîn fî Menâkıbi'l-Hulefâi'r-Râşidîn

Dört Raşit halifenin menkıbeleri hakkındaki eserin dili Türkçe'dir. Müellif hattı Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 4027/3 numarada kayıtlıdır. H. 988 tarihinde telif edilmiştir.

---

62 Bursalı, *age.*, I, 354.
63 Bkz. Hayta, *age.*, 41.
64 Bkz. Hayta, *age.*, 41.
65 Bağdatlı, *Hediyyetü'l-Ârifîn.*, I, 620
66 Hayta, *age.*, 40.

2.2.6.Tercüme Eserleri

2.2.6.1. Tercemetü'l-Levâyih

Molla Câmî'nin tasavvufa dair Levayih adlı eserinin, Türkçe'ye türcümesidir. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 36 numaradaki mecmuanın 221b-230b varakları arasındadır.

2.2.6.2. Tercüme-i Risâle-i Muhtasara

Zeynüddin Hafî'nin tarikat ehline nasihat olarak yazdığı risalesinin Türkçe'ye çevirisidir. Müellif hattı İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Türkçe Yazmalar bölümü 558 numaradaki mecmuanın 97b-102a varakları arasında yer almaktadır.[67]

2.2.6.3. Pend-i Attâr Tercümesi (Şerh-u Pendnâme li'l-Attâr)

Bu eser Feridüddin Attâr'ın *Pendnamesi*'nin Türkçeye manzum halde çevirisidir. Eser İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Türkçe Yazmalar bölümü 4009 numaradaki mecmuanın 3b-49b varakları arasındadır.

2.2.6.4. Risâletü'l-Muhtasar bi'l-Lemehât fî Tercemeti'l-Lemeât

Bu eser Şeyh Îrâkî'nin Lemaât'ının Türkçe'ye tercümesidir. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 36 numaradaki eserin 231b-246b varakları arasındadır.[68]

2.2.6.5. İrşâdu't-Talibin fi Ta'limi'l-Müteallimîn[69]

Burhaneddin Zernûcî'nin (ö. 593/1197) dili Arapça olan *Ta'limu'l-Müteallim* adlı eserinin Türkçe'ye çevirisidir. Müellif hattı Murat Molla Kütüphanesi 1241 numaradadır. Bu eserin birçok kütüphanede yazma nüshaları vardır.[70] Milli Kütüphane 1963 numaradaki nüsha, yazmalar.gov.tr adresinden üyelikle ücret karşılığı indirilebilmektedir. Eserin, bu adresteki arşiv numarası 06 Mil Yz A 1963'tür.

---

[67] Hayta, *age.*, 42.
[68] Buradaki dört eser için bakınız: Hayta, *age.*, 42.
[69] Bağdatlı, *Hediyyetü'l-Ârifîn,* I, 620.
[70] Hayta, *age.*, 42.

2.3. Hadisçiliği

Müelifimizin gerek hadis öğrenimiyle ilgili gerek diğer ilimleri öğrenimiyle ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Burada tanıtacağımız eserlerin tamamı hadis derlemesidir. Derlemelerin bazısında şerh bulunmamaktadır.

2.3.1. Eserleri

Abdülmecid Efendinin hadis ile ilgili eserlerinin tamamı hadis derlemesidir. Şimdi onları tanıtmaya geçelim.

2.3.1.1. Safâu's-Sâlihîn:

Müellif hattı Manisa İl Halk Kütüphanesi 8066/3 numarada kayıtlı mecmuanın 87b-133a varakları arasında yer almaktadır. Eserin dili Arapçadır. *Sürûru'n-Nâzırîn* aynı mecmuada, bu risaleden sonra yer almaktadır.

Safâu's-Sâlihîn içinde bulunduğu yazma eserin özellikleri şunlardır: Söz başları kırmızıdır. Sırtı, sertabı vişne rengi meşin, ebru desenli kağıt kaplı mukavva ciltli, mıkleblidir. İlk bölümün şirazesi bozuktur. Buhârî (ö. 256/869) ve Müslim'in (ö. 261/874) *es-Sahih*'leriyle İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) *Mabarikul-Ezhâr*'ından alınmış kırk hadisten oluşmaktadır.[71]

Eserin tam adı *Safâu's-Sâlihîn fi Ehâdîsi'l-Mürselin min Sahîhu Müslim ve'l-Buhârî*'dir. Müellif eserine besmele, hamdele ve salveleyle başladıktan sonra kırk hadis derleyeni öven hadisi rivayet farklılıklarıyla eserin adını zikretmeksizin Nevevî'den (ö. 676/1277) aktarmıştır. Ardından Müellif bu derlemeyi niçin yazdığını şu şekilde açıklamıştır: "Allah Resûlü'nün (s) müjdesine ulaşmak, onun sünnetini ihya etmek ve hoşnutluğunu kazanmak amacıyla selef alimlerinin kırk hadis derlemelerini görünce Muhammed b. Hasan es-Sâğâni'nin *Meşariku'l-Envâr*'ından *Sahihu'l-Buhârî* ve *Sahîhu Müslim*'den kırk hadis derleme fikri zihnime yerleşti."[72]

Müellif risalesindeki hadisleri şerhinde İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) *Mebariku'l-Ezhâr*'ından istifade ettiğini de belirttikten sonra ilk hadisi aktarmıştır. Müellif, hadislere "*el-Hadisü'l-Evvel fi'n-Niyet, el-Hadisü's-Sânî fi'l-Îman*" şeklinde önce hadisin kaçıncı hadis, sonra hangi konuda olduğunu belirten başlıklar koymuştur. Hadis numarasını

---

[71] Kaynak: http://www.yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=26412
[72] Abdülmecîd b. Nasûh, *es-Safâ*, 103b.

sayfayı ortalayarak belirgin büyük harflerle siyah renkte, konusunu bunun altına kırmızı kalemle ve daha küçük harflerle yazmıştır. Hadisi aktarmadan önce hadisin kaynağını belirtmek için Buhâri (ö. 256/869) ve Müslim'in (ö. 261/874) birlikte tahriç ettikleri hadisleri (ق), sadece *Sahihu'l-Buhârî*'de geçenleri (خ), sadece *Sahîhu Müslim*'de olanları (م) harfiyle rumuzlandırmıştır. Hadislerin sadece sahabî ravisini zikretmiştir.[73] Bu yöntem Sagânî'nin *Meşâriku'l-Envâr*'daki kullandığı yöntemin aynısıdır. İbn Melek (ö. 821/1418'den sonra) de bu kitabı şerh ederken aynı rumuzları kullanmıştır.

Risalenin içeriğine gelecek olursak, risale niyet hadisiyle başlayıp "*kim cimâ etmeden fasıklık etmeden haccederse anasından doğduğu günkü gibi günahsız olur.*"[74] hadisiyle bitmiştir. On üçüncü hadise kadar Allah'tan başka ilah olmadığına iman etmek, şehadet getirmek, bir kötülüğü düzeltmek, İslam, iman, ihsan, İslam'ın şartları ile ilgili hadisler mevcuttur. On dört ile on sekizinci hadisler arasında ise gün içerisinde ve namazlardan sonra okunacak tesbihatları belirten hadisler yer almaktadır. Sonrasında teheccütün fazileti, abdest alıp camiye gitmek, güsul veya abdest alıp Cuma namazına gitmenin fazileti ile ilgili hadisler aktarılmıştır. Bir başka ifadeyle yirmi ile otuz üçüncü hadisler arasında beş vakit namaz, revatip sünnetler, Cuma namazının faziletiyle ilgili hadisler mevcuttur. Sonraki hadisler ise sırasıyla Allah yolunda savaşa hazırlığı, oruç tutmayı, Ramazan orucunu tutmayı, Ramazan'ı ihya etmeyi, sıla-ı rahimi, kötülük etmeden haccetmeyi tavsiye eden bunların ecrini bildiren hadisler yer almıştır.

Risaledeki hadislerin çoğu "*kim….yaparsa*", "*kim ... söylerse*" şart-cevap cümlesi şeklindeki hadislerdir. Bu durum hadislerin daha çok *Mebâriku'l-Ezhâr*'ın (من) ismi mevsülüyle başlayan hadisler bölümünden alındığını göstermektedir.[75] Şöyleki bir sonraki paragrafta şerh için *Mebârik*'le karşılaştırdığımız ikinci hadis İbn Melek'in kitabının ilk babın birinci faslı olan "ismi mevsul veya şart olan men" faslının ilk hadisidir. Risalenin üçüncü hadisi olan "*... Kim cennet ehlinden olan bir adama bakmak istiyorsa buna baksın*"[76] mealindeki hadis de aynı fasılda geçmektedir.[77] Dördüncü hadis ise "*sizden kim bir kötülük*

[73] Bkz. *es-Safâ,* 103a.
[74] Buhârî, *Hacc,* 4 (1521); *Muhsar,* 9 (1819); Müslim, *Hacc,* 428 (1350).
[75] Bkz. İbn Melek, *age.,* I, 41-160.
[76] Buhârî, *Zekât,* 1 (1397); Müslim, *Îmân,* 15 (14); *es-Safâ,* 12a.
[77] Bkz. *es-Safâ*, 15a; İbn Melek, *age.,* I, 105.

görürse eliyle düzeltsin ...”[78] hadisidir. Bu hadis de *Mebârik'*in “şart olan men” faslında geçen hadislerdendir.[79] Bu hadislerin şerhleri de harfi harfine *Mebârik*'ten alınmıştır.

Müellifin *Sürûru'n-Nâzırîn*'deki hadisleri ve şerhlerin tamamına yakınını İbn Melek'ten (ö. 821/1418'den sonra) aldığını tespit ettikten sonra diğer eserlerinin de aynı durumda olup olmadığını inceledik. Risalenin ikinci hadisi olan “*Kim Allah'a ve resulüne iman ederse, namazı kılar, Ramazan orucunu tutarsa Allah'ın onu cennete koyması haktır”*[80] mealindeki hadisin şerhiyle İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) şerhini karşılaştırdık. Müellifin İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) şerhini olduğu gibi kaydettiğini gördük.[81] Bu durumu daha net tespit edebilmek için rastgele seçtiğimiz onuncu[82], yirmi birinci[83], otuz beşinci[84] hadislerin şerhiyle İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) şerhini karşılaştırdık. Bu hadislerde de aynı durumla karşılaştık. Böylelikle bu risalenin şerhinin de müellife ait olmadığını, dolayısıyla orijinal olmadığını tespit etmiş olduk. Müellifin risalesindeki kendine ait tek husus hadislere koyduduğu konu başlıkları olarak gözükmektedir.

2.3.1.2. Sürûru'n-Nâzırîn:

Bu risale hadislerinin tahricini yaptığımız risaledir. Tanıtımı ve muhtevası hakkındaki bilgi ikinci bölümde gelecektir.

2.3.1.3. Riyazu's-Sâlihîn

Mustafa b. Ali tarafından 29 Şevval h. 1070 yılında istinsah edilmiştir. Eserin dili Arapçadır. 137 varaktan oluşmuştur. Atabey Medresesi'nden Kastamonu İl Halk Kütüphanesi'ne devredilmiştir. Kapağı yeşil renktedir. Her sayfada on beş satır mevcuttur. Ayetler ve hadisler kırmızı, açıklamalar ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Tefsir edilecek ayet metni ayrıca yazılmış ve açıklamadan ayırt edilebilmesi için üstü kırmızı renkle çizilmiştir. Çok az hareke kullanılmıştır. Eserin sonunda müellif kitabın adını belirtmiştir.

---

[78] Müslim, *Îmân,* 78 (49); İbn Mâce, *Fiten,* 20 (4013).
[79] Bkz. İbn Melek, age., I, 105.
[80] Buhârî, *Cihâd ve Siyer,* 4 (2790); Tirmizî, *Sıfatü'l-Cenne,* 4 (2530); *es-Safâ,* 2a.
[81] Krş. *es-Safâ*, 6a-8a, İbn Melek, *age.*, I, 41-43.
[82] Krş. *es-Safâ*, 23a; İbn Melek, *age.*, I, 168.
[83] Krş. *es-Safâ*, 32a-b; İbn Melek, *age.*, I, 88-89.
[84] Krş. *es-Safâ*, 41b-42a; İbn Melek, *age.*, I, 80-81.

Hayta eserin ismini *Riyâzu'sSâlimin* şeklinde okumuştur.[85] Ancak *Riyazu's-Salihin*'deki (رياض الصالحين) (ح) ha harfini (م) mim olarak gördüğünü kabul etsek bile salim (سالم) kelimesinin (ص) sad harfiyle değil de (س) sin harfiyle yazılması gerekir. Bu nedenle eserin ismini *Riyâzu's-Salihîn* şeklinde okumak daha doğru olur kanaatindeyiz.[86]

Abdülmecid Efendi'nin hadis şerhlerinin doğrudan aktarma şeklinde olduğunu biliyoruz. Bu risalenin diğer bir eksisi ise isminin de orijinal olmamasıdır. Zira Nevevî'nin (ö. 676/1277) aynı isme sahip bir eseri mevcuttur.

Risale Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 122 numarada kayıtlıdır. Eser yazmalar.gov.tr adresinden üyelikle ücret karşılığı indirilebilmektedir. Eserin bu adresteki arşiv numarası 37 Hk 122'dir. Biz eseri internet yoluyla temin ettik.

Müellif risalesinin başında "bir hadisi kudsîde Allahu Tealâ şöyle buyurmuştur: *salih kullarım için hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği, hiçbir beşer kalbinin hatırlamadığı nimetler hazırladım*"[87] buyrulduğunu görünce zayıf, zelil ben Abdülmecîd b. eş-Şeyh Nasûh b. İsrail aklıma 'altından ırmaklar akan cennetler'in zikredildiği ayetleri toplamak ve onları tefsir etmek, her bir ayetle birlikte sahih hadislerden cennetin sıfatlarıyla ilgili hadis zikretmek suretiyle muhtasar bir risale hazırlamak geldi.'"[88] Müellif açıklamasına uygun olarak risalesinde kırk ayet ve kırk hadis derlemiştir.

Eserin telif sebebini açıkladıktan sonra müellif, ayetlerin fihristini vermiştir. Sonrasında diğer risalelerinde yaptığı gibi kırk hadis derlemekle ilgili hadisi zikretmiştir. Risaledeki ilk ayet mealen şöyledir: "*İman edip salih ameller işleyen müminleri onlara ait olan altlarından ırmaklar akan cennetlerle müjdele*."[89]

Ayetlerin tefsirini Zemahşeri'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ından, Begavî'nin (ö. 516/1122) *Meâlimu't-Tenzîl*'inden[90], *Tefsîru'l-Kurtubî*'den, Kutbuddin eş-Şirazi'nin (ö. 710/1311) *Fethu'l-Mennan fi Tefsiri'l-Kur'an*'ından[91] almıştır.

---

85 Hayta, *age.*,37.
86 Bkz. Abdülmecîd b. Nasûh, *Riyâzu's-Sâlihîn*, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, nu. 122, 131a.
87 Taberâni, Ebû'l-Kasım Süleyman b. Ahmed (ö. 360/970), *el-Mu'cemu'l-Evsat*, thk.: Ebû Muaz Tarık b. Avduddîn Muhammed- Ebû'l-Fadl Abdulmuhsin el-Huseyni, Dâru'l-Harameyn, Kâhire, 1995, I-X, I, 71-2. (عن أبي هريرة قال قال رسول الله قال : أعددت لعبادي الصالحين مالا عين رأت ولا أذن سمعت ولا خطر على قلب بشر)
88 *er-Riyâz*, 5b.
89 Bakara 2/25.
90 *er-Riyâz*, 111b.
91 *er-Riyâz*, 81b, 112b.

Hadisi nereden aldığını ve hangi sahabinin rivayet ettiğini hadisin metnini vermeden önce siyah mürekkeple zikretmiştir. Kırk hadisten yedi tanesi muttefekun aleyhtir.[92] Altı tanesi *Sahihu'l-Buhârî*'den[93], on bir tanesi *Sahîhu Müslim*'den[94], dokuz tanesi *Fethu'l-Mennan*'dan[95], kalanları *Mealimu't-Tenzil'*den[96] *Tefsiru'l-Kurtubi*'den, , *Tefsiru'l-Vasit*'ten, bir tanesi *Nüzülü's-Sairin*'den[97] *el-Fütühatü'l-Mekkiyye*'den[98] alınmıştır.

Risaledeki ilk hadis "*Gerçekten cennete ilk girecek zümre Bedir gecesi ay suretinde, ondan sonra girecek olanlar gökyüzündeki parlak yıldızların ziyası suretinde olacak. Her birine iki eş verilecek ki, bacaklarının ilikleri etin arkasından görünecek. Cennette bekâr olmayacak.*"[99] mealindeki hadistir.

Bu risalede *Sahihu'l-Buhârî* ve *Sahîhu Müslim*'den alınan hadislerin şerhleri genellikle *Mebariku'l-Ezhar*'dan alınmıştır. Birinci hadis[100], yedinci hadis[101], on ikinci hadisin[102] şerhlerini İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) şerhleriyle karşılaştırdığımızda şerhlerin müellife ait olmadığını gördük. Bu eserde fazladan İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) şerhi bittikten sonra Ekmeleddin'in[103] (ö. 786/1384) ve Herevî'nin (ö. 829/1426) açıklamarına[104] da yer verilmiştir.

2.3.1.4. Tekmiletü'l-Beyân

Müellif nüshası Yapı Kredi Bankası Sermet Çifter Kütüphanesi 793 numarada kayıtlı mecmuanın 99a-160a varakları arasında yer almaktadır. Bu nüshanın her sayfasında 13 satır bulunmaktadır. Nestalik hatla yazılmıştır. Hadisler yazıyla numaralanmıştır. Yeni hadise geçilirken satır başı yapılmamıştır. Eserin sayfa kenarlarında haşiyesi yer almaktadır. Tam adı *Tekmiletü'l-Beyân fi Ehâdîsi'n-Nebiyyi'l-İnsi ve'l-Cân*'dır. Tetimmesinde h. 953 yılının Cemaziyel ayının sonunda Cuma günü ikindi vakti bitirildiği müellif tarafından kaydedilmiştir. Biz bu risaleyi, kütüphanin gönderdiği cd ile inleme fırsatı bulduk.

---

92 Bkz. *er-Riyâz,* 11b, 19b, 27b, 34a, 41a, 45b, 62a.
93 Bkz. *er-Riyâz,* 22b, 49a, 53b, 60b, 64b, 66b.
94 Bkz. *er-Riyâz,* 8a, 23b, 24b, 30a, 38a, 42b, 56b, 58b, 59a, 63b, 83a.
95 Bkz. *er-Riyâz,* 69b-77b, 100b.
96 Bkz. *er-Riyâz,* 66b, 97a, 109a.
97 Bkz. *er-Riyâz,* 121b.
98 Bkz. *er-Riyâz,* 125b.
99 Müslim, *Cennet ve Sifatu Naîmiha,* 7.
100 *er-Riyâz,* 8a-b; İbn Melek, *age.*, I, 280-281.
101 Krş. *es-Safâ,* 38a-b; İbn Melek, *age.*, I, 174.
102 Krş. *es-Safâ,* 42a; İbn Melek, *age.*, I, 548-49.
103 Bkz. *er-Riyâz,* 20a, 22a, 26a, 30a.
104 Bkz. *er-Riyâz,* 17a, 27a, 30b, 33b.

Müellif, bir haberde Hz. Peygamber'in "*Âlem dört şey üzere bina edilmiştir: alimlerin ilmi, emirlerin adaleti, zenginlerin cömertliği ve fakirlerin sabrı*"[105] buyurduğunu görünce insanları bu hasletlere teşvik etmek için bu özelliklere sahip kişilerin menkıbelerini hadis ve haberlerden aktararak konunun önemini vurgulayacağını belirtmiştir.[106]

Abdülmecîd Efendi eserini, mukaddime, maksat ve hatime olmak üzere üç bölüm halinde tertip etmiştir. Mukaddimede Hz. Peygamber'e (s) salât ve selam getirmenin gerekliğiyle ilgili yirmi hadis toplamıştır. Yirmi hadisin son on iki hadisini *Meşariku'l-Envar*'dan aldığını belirtmiştir.[107] Hadislerden sonra konuyla ilgili selefin sözlerini aktarmış, bir kaç tane de yaşanmış hadise aktarmıştır. Selefin sözlerine örnek olarak Ebu Süleyman Dârâni'nin (ö. 205/820) "Kim bir hacetinin giderilmesini istiyorsa ihtiyacını iki salâvat arasında Allah'a sunsun" sözünü aktarmıştır.[108] Mukaddime bölümünü "salâvatı terk edenin cezası hakkında fasıl", "salâvatın büyüklüğü hakkında fasıl", "salâvatın faydaları hakkında fasıl", "salâvatın nasıl olacağı hakkında fasıl" alt başlıklarına ayırmıştır.

Maksat bölümünde mezkûr dört sınıf insanın menkıbelerini, bölümü "fasıl"lara ayırarak anlatmaya geçmiştir. "*ilmiyle amil ulemanın üstünlüğü*" kısmında on hadis", "*adil umeranın üstünlüğü*" kısmında on hadis, "*cömert zenginlerin üstünlüğü*" kısmında on hadis, "*sabırlı fakirlerin üstünlüğü*" kısmında yine on hadis zikretmiştir. Müellif, bu bölümdeki hadislerin tamamına yakınını *Nüzülü's-Sairin*'den almıştır. Dördüncü fasılda Cüneyd el-Bağdâdî'nin (ö. 298/911), Necmeddin el-Kübra'nın (ö. 1145/1221), Nasıruddin et-Tûsî'nin (ö. 1274/1858) fakirlikle ilgili sözlerini aktarmıştır.[109] Bundan sonra ise bazı sabırlı fakirlerin menkıbelerini aktarmıştır. Müellif bu menkıbeleri *Mişkatü'l-envar*'dan ve *Risaletü'l-Kuşeyri*'den aldığını belirtmiştir.[110] Örnek olarak bir tanesini zikredelim.

> "Bir adam İbrahim b. Ethem'e on bin dirhem getirdi. İbrahim b. Ethem onu kabul etmedi ve o adama 'sen benim ismimi fakirler divanından sildirmek istiyorsun. Ben ise bunu yapmayacağım dedi. [111]

Hatime "*hatime fi fazileti nebiyyina Muhammed (s) ve Hulefai'r-Raşidin*" başlığıyla 137b'de başlamaktadır. Bu bölümde de beş fasıl mevcuttur. İlk fasıl Hz. Peygamber (s) hakkında on hadis ihtiva etmektedir. Bundan sonra da sırasıyla dört halifenin faziletiyle ilgili

---

[105] Bursevî, İsmail Hakkı, *Ruhu'l-Beyân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, trs., I-X, I, 298. (لما جاء في الخبر عن النبي ص "بناء العالم بأربعة الأشياء أولها بعلم العلماء وثانيها بعدل الأمراء وثالثها بسخاوة الأغنيآء ورابعها بصبر الفقرآء)

[106] Abdülmecîd b. Nasûh, *Tekmiletü'l-Beyân*, Yapı Kredi Bankası Sermet Çifter Kütüphanesi nu. 793, 100a.

[107] *et-Tekmile*, 107b.

[108] Bkz. *et-Tekmile*, 112b.

[109] *et-Tekmile*, 132a-136b

[110] *et-Tekmile*, 135b.

[111] *et-Tekmile*, 134b-135b.

fasıllar gelmektedir. Her fasılda ortalama beş hadis mevcuttur. Hadislerin tamamına yakını *Nüzüli's-Sâirîn*'den alınmıştır. Müellif bu durumu fasılların sonunda "bu fasıldaki hadislerin tamamı *Nüzüli's-Sâirîn*'dendir" şeklinde belitmiştir.[112]

Bu noktada eserin kaynaklarının sıhhatini belirlemek için *Nüzülü's-Sâ'irîn*'in üzerinde biraz durmayı gerekli görüyoruz. Bu eserin tam ismi "*Nüzülü's-Sâ'irîn fî Ehâdîsi Seyyidi'l-Mürselîn*"dir. Eser Hemedanlı zahid Mahmud b. Muhammed ed-Derkezînî'ye aittir ve *Firdevsü'l-Ahbâr*'ın muhtasarıdır. Eserin Abdülkadir b. Kasım el-İdlibi'nin (h. 1115/1700) yılında istinsah ettiği nüshası elimizde mevcuttur. *Firdevsü'l-Ahbâr* ise Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî'ye (ö. 509/1115) aittir. Deylemî'nin bu eserindeki hadislerin bir kısmı sahih, bir kısmı ferd ve garîb, çoğu zayıf, bir kısmının da asılsız" olduğu bilinmektedir.[113] *Firdevsu'l-Ahbâr'*ın durumu bu olunca onun muhtasarının da aynı güvenilirlilik zafiyetine sahip olması muhtemeldir. Abdülmecîd Efendinin bu eserinde *Nüzülü's-Sairîn*'i temel kaynak olarak kullanması onun hadisçiliğinin lekelenmesine sebep olduğunu söyleyebiliriz. Eserin omurgasını oluşturan, başlangıçta zikrettiğimiz "*Alem dört şey üzerinde ayakta durur*"[114] rivayeti de *Ruhu'l-Beyân*'dan başka bir eserde bulamadığımız bir rivayettir. Bu tercih de eserin güvenilirliğine gölge düşürmektedir. Ancak bu durum risalede salim hadislerin bulunmadığı anlamına gelmemektedir.

Risaledeki problemli rivayetlere burada birkaç örnek verelim.

Risalenin otuz dördüncü rivayeti şu şekilde:

حضور مجلس عالم أفضل من صلاة ألف ركعة وعيادة ألف مريض وشهود ألف جنازة فقيل: يا رسول الله، ومن قراءة القرآن؟ فقال صلى الله عليه وسلم: وهل ينفع القرآن إلا بالعلم[115]

Bir alimin meclisinde bulunmak bin rekat namaz kılmaktan, bin hasta ziyaret etmekten, bin cenazeye katılmaktan daha üstündür.

İbnü'l-Cevzî bu rivayet için uydurma demiştir. Senedindeki el-Müzkir için Ebu Bekir el-Hatîb metruktur demiştir.[116] Suyûtî ise rivayet uydurmadır. Bunu el-Cûybârî yapmıştır. Hocası insanların en yalancısıdır. Müzkir ise metrûktur demiştir.[117]

Risalenin altmış beşinci rivayeti ise şu şekildedir:

---

[112] Bkz. *et-Tekmile,* 121b, 123b, 139a.147a.
[113] Uğur, Mücteba, "*Firdevsü'l-Ahbar*", DİA, İstanbul, 1994, XIII, 130.
[114] Bursevî, *age.*,I, 298.
[115] *et-Tekmile,* 116a.
[116] Bkz. İbnü'l-Cevzi, *age., I,* 224.
[117] Bkz. Suyûtî, *el-Leâlii'l-Masnûa*, I, 182.

أنبأنا محمد بن عبدالملك أنبأنا الجوهرى عن أبي الحسن الدار قطني عن أبي حاتم بن حبان أنبأنا أبو الطيب أحمد بن عبيدالله الدارمي حدثنا أحمد بن داود ابن عبد الغفار حدثنا أبو مصعب حدثنا مالك بن أنس عن نافع عن ابن عمر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "لكل شيء مفتاح، ومفتاح الجنة حب المساكين والفقراء الصبراء و هم جلساء الله يوم القيامة "[118]

"Her şeyin bir anahtarı vardır. Cennetin anahtarı ise düşkünleri ve sabırlı fakirleri sevmektir. Onlar kıyamet gününde Allah'ın huzurunda bulunacaklar."

İbn Hibban, "Bu rivayet uydurmadır. Ahmed b. Davud hadis uydururdu demiştir. Darekutni ise bu rivayeti Ömer b. Raşid el-Harisî, Malik'ten uydurmuştur. Bu şeyh de rivayeti Ebu Mus'ab üzerine uydurmuştur" demiştir.[119] Bu gibi rivayetler risalenin güvenilirlik zafiyetinin olduğunu göstermektedir.

Müellifin bu risalede kaynak olarak kullandığı eserlerden bir diğeri Muhammed b. Süleyman el-Cezuli'nin *Meşâriku'l-Envâr*'ıdır. Müellif, mukaddimedeki ilk sekiz hadisi ondan almıştır.[120] Eserde konuyla alakalı menkıbeler bulunmaktadır. Bu menkıbeler *Behçetü'l-Envâr*[121], *Tenbîhu'l-Gâfilîn*[122], *Risaletü'l-Kuşeyri*'den[123] alınmıştır.

Muhteva olara bu risale çoğunlukla zayıf hadislerden oluşmaktadır. Bu durum risalenin değerini düşürmektedir. Ancak risalenin usülü dikkat çekicidir. Burada takip edilen usül ile Beyhakî'nin *Şuabu'l-Îmân*'da takip ettiği yöntem benzerlik arz etmektedir. Şöyle iki eser de bir hadisi şerh etmek, kapsamını tespit etme gayretiyle oluşturulmuştur. Risalenin bu yönüyle bir değer taşıdığı söylenebilir.

Risalenin muhtevasından yola çıkarak müellifin bu risaleyi telif ederken, çoğu eserinde görülen halkı irşat etme, temel sünnetleri ihya etme amacını güttüğünü söyleyebiliriz. Şöyle ki eserinin omurgasını oluşturan "*adil hükümdar, ilmiyle amel eden alim, cömert zengin, sabırlı fakir*" rivayeti Osmanlı Devleti'nin özellikle XVI. yüzyıl siyaset düşüncesinin bir yansımasıdır. Tabiattaki dört unsurun bir benzeri toplumda da vardır. Bu dört unsur, Asker, ulema, tüccar-esnaf, reâyadır. Toplumun huzuru, adaletin tesisi bu dört temel unsurun birbirleriyle uyum ve denge içinde olması gerekir. Ayrıca her unsur kendi görevini bilmeli,

---

[118] Deylemi, *age.*, III, 376 (5029); *et-Tekmile*, 129a.
[119] Suyutî, *el-Leâlii'l-Masnûa*, II, 273.
[120] Bkz. *et-Tekmile*, 107b-110a.
[121] Bkz. *et-Tekmile*, 110a.
[122] Bkz. *et-Tekmile*, 110a-b.
[123] Bkz. *et-Tekmile*, 127b.

üzerine düşeni en iyi şekilde yapmalıdır.[124] Aynı yüzyılda yaşamış bir alim olan Abdülmecid Efendi'nin de bu yaklaşımdan uzak olduğu düşünülemez. Bununla birlikte kendisini toplumu irşat etmekle görevli bir alim olarak görmüştür ki asker sınıfına adil olun, alimlere bildiklerinizle yaşayın, zenginlere fakirleri gözetin, cömert olun, fakirlere ise sabırlı olun şeklinde telkinde bulunmaktadır. Bu sistematik ve muhtevadan yola çırakar müellifin zihin yapısının XVI. yüzyıl Osmanlı siyaset felsefesine birebir uyduğunu görmekteyiz.

Eserin bir diğer nüshası ise Atıf Efendi Kütüphanesi 379 numaradaki mecmuanın 7b-44b varakları arasında yer almaktadır. Eserin tetimmesinde Seyyid Mustafa b. Hasan tarafından istinsah edildiği belirtilmiştir. Tetimmenin kalan kısmı üzeri kirli olduğu için okunmamaktadır. Risalenin sonunda eserin Atıf Efendi'nin vakfı olduğuna dair mühürde 1152 yılı kaydı bulunmaktadır.

2.3.1.5. Arafâtü'l-Ârifîn

Eseri tam adı *Arafâtü'l-Ârifîn li'l-Vukûf fi Mevkıfi İbâdeti Rabbi'l-Âlemîn fî Ehâdîsi Seyyidi'l-Murselîn*'dir. Risalenin müellif nüshası İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Türkçe Yazmalar bölümü 558 numaradaki mecmuanın 122a-161b varakları arasında yer almaktadır. Bu nüshanın te'lif yılı 978'dir.[125] Biz bu nüshayı elde edemedik.

Risalenin diğer bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Raşid Efendi koleksiyonu 136 numarada kayıtlıdır. Tetimmesinde bu nüshanın Hüseyin b. Hâfız tarafından h. 1059 senesinde istinsah edildiği kaydedilmiştir. Risalenin başında bu eserin Abdülmecid b. Şeyh Nasûh b. İsrâil tarafınından te'lif edildiği ifade edilmiştir.[126] Risale toplam otuz iki varaktan oluşmaktadır. Yazma eserin kapağının iç taraflarında ebru çalışması vardır. Yazı okunaklıdır. Hadisler kırmızı mürekkeple, şerh ve tercümeler ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Her sayfada on yedi satır bulunmaktadır. Hadislerden kırmızı mürekkeple yazılmayanların üstüne kırmızı renkte çizgi çekilmiştir. Sadece birkaç sayfada haşiye bulunmaktadır.

Bu risale de kırk hadis derlemesidir. Eserin telif tarzı, *Sürûru'n-Nâzırîn*'in tarzı ile aynıdır. Ancak bu risalenin farkı müellifin hadisleri tercüme etmiş olmasıdır. Ayrıca bu risalede konuyla ilgili müellifin şiirleri mevcuttur. Burada müellifin tercümesine ve Türkçe şerhine örnek vermek uygun olacaktır:

---

[124] Öz, Mehmet, *Osmanlılar (Sosyal hayat)*, DİA, TDV yay., İstanbul, 2007, XXXIII, 533.
[125] Hayta, *age.*, 37.
[126] *el-Arafât,* 2b.

عَنْ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " أَتَانِي آتٍ مِنْ رَبِّي، فَأَخْبَرَنِي – أَوْ قَالَ: بَشَّرَنِي – أَنَّهُ: مَنْ مَاتَ مِنْ أُمَّتِي لاَ يُشْرِكُ بِاللَّهِ شَيْئًا دَخَلَ الجَنَّةَ " قُلْتُ: وَإِنْ زَنَى وَإِنْ سَرَقَ؟ قَالَ: «وَإِنْ زَنَى وَإِنْ سَرَقَ»[127]

"*Şeref budur ki bir kimse benim ümmetimden olsa Allah Tealaya hiçbir nesneyle şirk götürmedüği halde cennete girer. Eğer zina serka dahi iderse de*"

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ، أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " لَقَدْ دَخَلَ رَجُلٌ الْجَنَّةَ مَا عَمِلَ خَيْرًا قَطُّ، قَالَ لِأَهْلِهِ حِينَ حَضَرَهُ الْمَوْتُ: إِذَا أَنَا مِتُّ فَأَحْرِقُونِي، ثُمَّ اسْحَقُونِي، ثُمَّ اذْرُوا نِصْفِي فِي الْبَحْرِ، وَنِصْفِي فِي الْبَرِّ، فَأَمَرَ اللهُ الْبَرَّ وَالْبَحْرَ فَجَمَعَاهُ ثُمَّ قَالَ: مَا حَمَلَكَ عَلَى مَا صَنَعْتَ؟ قَالَ: مَخَافَتُكَ قَالَ: فَغَفَرَ لَهُ بِذَلِكَ "[128]

Müellifin dördüncü sırada aktardığı bu hadisi ise şu şekilde çevirmiştir:

> Ebu Said el-Huri (r) rivayet ider ki hazreti risalet (s) buyurur ki tahkikan bir racülü cennete dahil oldu ki hergiz ameli salih işlememiş idi illa heman tevhidi var idi –yani Allah'ı birleyenlerden idi şirk yoğidi- kaçan zaman mevti garib olucak ehline vasiyet eyledi ki ruhum ahrete gidecek. Cismimi nar ile ihrak eylen ve ondan sonra külümü sahk idüb nısfını berre ve nısfını bahra perakende eylen. Bu vasiyeti yerine getüricek Bâri Teala ve tegaddes berre ve bahra emr eyledi ki ol perakende olan zerratı her cihetten bir yere cem' ideler. Cem' idicen Rabbü'l-İzzet cismine canını idhal îdüb ana sual eyledi ki "ey kulum bu fiili böyle etmene ne bais oldi? Ol dahi böyle cevap verdi ki "ya rabbi mehafetin bais oldı. Hakk Teala ol kulunu kendunden havf ve haşyet itdü ki ecelden günahını mağfiret idüb duhulü cennet ile tâzu nimete ve izzu devlete erigördü.[129]

Müellif hadisin tercümesinden sonra hadisle ilgili yine Türkçe olarak kısa açıklamalar yapmıştır. Yukarıdaki hadise yaptığı açıklamaları örnek olarak burada veriyoruz:

> "Bu hadisi şerifden bu ma'nayı fehm olundu ki mehafeti Rabbi'l-izzet efdal ibadet ve ecmel haslet imiş."[130]

Müellif bununla da yetinmeyip bir de hadisi nazım olarak tercüme etmiştir.

Ne buyurdu Ebu Said işit

Didi ol Mustafa Habib-i Hüda

Dini ancak heman muvahhid idi

---

[127] Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail (ö. 256/869), *el-Câmiu's-Sahîh*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2006, *Cenâiz*, 1 (1237).

[128] Buhârî, *Tevhid*, 35 (7508); Müslim, *Tevbe*, 4 (2757); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XVII, 160 (11096); XVII, 208 (11129). Metin Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde yer alan metne daha uygundur.

[129] *el-Arafât*, 6b, 6a.

[130] *el-Arafât*, 6a.

İddi ehline hîni mevt îsâ

Nısfını berre savurun külümün

Nısfını bahra ta ki ola heba

Berre ve bahra düşdü ol zerrat

Cem' idüb didi bahre ve berre Hüda

Çünkü cem' oldı sordu ona niçün

Böyle itdin ya kulum di bana

Didi ya rab mehafetin oldu

Bu ki bais eyaşei e'la

Pes hüda zenbini idüb mağfur

İddi bağu heşti ona ata.[131]

Risalenin içeriğine gelince, müellif risalesine Muhammed isminin faziletiyle ilgili Deylemî'nin (ö. 509/1115) *el-Firdevs'*inden aldığı rivayetle başlamıştır. İkinci hadiste, adı Muhammed olan asi kula azap edilmeyeceğini bildiren bir rivayet aktarmıştır.[132] Sonraki hadislerin içeriğine atıf yaparak zikredersek şöyle: Allah'ın yüz rahmeti, Allah'tan korktuğu için cesedini yaktıran günahkar adamın hikayesi, İslam'da tek bir saçı bile ağartmanın fazileti, Allah'a şirk koşmayanın mükafatı, akrabalık bağını korumanın, misafire ikramın gerekliliği, Allah'a şirk koşmadan huzuruna varmanın mükafatı, oruç tutmanın, cenazeye katılmanın, miskini doyurmanın fazileti, farz namazı, revatib sünneti, cemaatle yatsıyı kılmanın fazileti, düşmanı geri çevirenin mükafatı, müminin necis olmayacağı, reklamını yapmayan, zengin muttaki kulun üstünlüğü, göz değmesi, baba dostunu ziyaret etme, zekat amiline verilen hediye, Cuma namazından sonra kılınacak sünnet, imam olanın kıraati hafif tutması, imam amin deyince amin demek, cumadan önceki sünnet, makbul haccın karşılığı, taun hastalığı olan yere girmemek, oradan çıkmamak, yemek üzerindeyken namaz için acele etmemek, Allah'tan başka ilah olmadığına iman etmenin fazileti, akrabalık bağını korumanın gerekliliği ile ilgili hadisler yer almaktadır.

Risalede yer alan problemli rivayetler üç tanedir. Birinci hadis *el-Firdevs*'ten alınmıştır. Rivayet şu şekildedir:

أَنْبَأَنَا ابْنُ نَاصِرٍ قَالَ أَنْبَأَنَا أَبُو الْقَاسِمِ بْنُ مَنْدَه قَالَ أَنبأَنَا مُحَمَّد ابْن مُحَمَّدِ بْنِ الْمُهْتَدِي قَالَ حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ بُكَيْرٍ قَالَ حَدثنَا أَحْمد بن عبد الله بْنِ الْفَتْحِ قَالَ حَدَّثَنَا صَدَقَةُ بْنُ مُوسَى بْنِ تَمِيمٍ قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي عَنْ حُمَيْدٍ الطَّوِيلِ عَنْ أَنْسٍ يُوقف عَبْدَانِ

[131] Bkz. *el-Arafât*, 6a.

[132] Bkz. *el-Arafât*, 4a. (يؤتى برجل يوم القيامة اسمه محمد فيقول الله تعالى اما استحييت اذ عصيتني وانت سمي حبيبي فانا استحيي ان اعذبك وانت سمي حبيبي.)

بَين يَدي الله عز وَجل فيأمر بهما إِلَى الْجنَّة فَيَقُولَانِ رَبنَا بِمَا استأهلنا مِنْكُم الْجنَّة وَلم نعمل عملا نجاز لَهُ الْجنَّة فَيَقُول الله عز وَجل لَهما عبَادي ادخلا فَإِنِّي آلَيْت على نَفسِي أَن لَا يدْخل النَّار من اسْمه أَحْمد وَمُحَمّد[133]

"İki kul Allah'ın huzurunda durdurulur. Allah onların cennete koyulmalarını emreder. Bunun üzerine o iki kul 'Ya Rab biz karşılığında cennet verilen bir amel işlememişken bize cenneti niçin helal kıldın' derler. Allah azze ve celle "ey kullarım girin. Çünkü ben ismi Muhammed ve Ahmet olanları cehenneme koymayacağıma ahdettim."

Bu rivayet için İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), aslı yoktur demiş ve İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) senedinde bulunan Sadaka b. Musa hakkında "onunla ihticac edilmez, rivayetleri kalbederek aktarırdı" şeklinde cerh etmiştir.[134] Suyûtî (ö. 911/1505) de rivayetin uydurma olduğunu, Sadaka ve babasının bilinmediğini söylemiştir.[135]

İkinci rivayet ise şu şekildedir:

يؤتى برجل يوم القيمة اسمه محمد فيقول الله تعالى أما استحيتَ إذ عصيتني وأنت سمي حبيبي فأنا استحيي أن أعذبكَ وأنت سمّي حبيبي[136]

"Kıyamet gününde adı Muhammed olan bir adam getirilir. Allah Teala o kula 'Habibimin ismiyle isimlenmişken bana isyan ederken niye utanmadın? Oysa ben sen habibimin ismiyle isimlenmişken sana azap etmekten haya ederim.' buyurur."

Biz bu rivayeti kaynaklarda bulamadık.

Üçüncü rivayet ise şu şekildedir:

ما من مسلم يشيب شيبة في الأسلام وأنا أريد أن اعذبه إلا وأنا استحيي أن اعذبه.[137]

"Kim İslam yolunda bir saçını ağartır ve ben onu azap etmek etmek istesem ona azap etmekten haya ederim."

Biz, rivayeti bu metinle temel kaynaklarda bulamadık. Rivayet temel kaynaklarda şu şekilde geçmektedir:

---

133 Deylemî, *el-Firdevs*, IV, 485 (8837).
134 İbnü'l-Cevzi, Cemaluddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammmed (ö. 597/1201), *el-Mevzûât*, thk.: Abdurrahman Muhammed Osman, Medine, 1966-1968, I-III, I, 157.
135 Suyûti, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celaleddin (ö. 911/1505), *el-Leâlii'l-Masnûa fi'l-Ehâdîsi'l-Mevzûa*, thk.: Ebu Abdurrahman Salah b. Muhammed, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1996, I-II, I, 97.
136 *el-Arafât*, 2a.
137 *el-Arafât*, 6b.

قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لَا تَنْتِفُوا الشَّيْبَ، فَإِنَّهُ نُورُ الْمُسْلِمِ، مَا مِنْ مُسْلِمٍ يَشِيبُ شَيْبَةً فِي الْإِسْلَامِ إِلَّا كُتِبَ لَهُ بِهَا حَسَنَةٌ، وَرُفِعَ بِهَا دَرَجَةً، أَوْ حُطَّ عَنْهُ بِهَا خَطِيئَةٌ "[138]

"Allah Resulü (s) şöyle buyurdu: *Beyaz kılı yolmayın. Çünkü o müslümanın nurudur. İslam'da bir tüy ağartan hiçbir Müslüman yoktur ki ona bir iyilik yazılmış, bir derece yükseltilmiş veya bir hatası silinmiş olmasın"*

Bu üç rivayetin haricindeki rivayetlerin tamamı *Sahihu'l-Buhârî* ve *Sahîhu Müslim*'den alınmıştır. Bunlardan altı tanesi sadece *Sahihu'l-Buhârî*'den[139], on iki tanesi sadece *Sahîhu Müslim*'den[140], on sekiz tanesi ise hem *Sahihu'l-Buhârî* hem de *Sahîhu Müslim*'den[141] alınmıştır.

Hadisler *Safâu's-Sâlihîn*'deki gibi numaralandırılmıştır. Konu başlığı sonradan eklenmiş olacak ki başlığın sağına ters ve çapraz bir yazıyla yazılmıştır. Seçilen hadislerin konularına baktığımızda bu derlemeyle *Safâu's-Sâlihîn* arasında yüksek oranda benzerlik görülmektedir. Hatta bazı hadislere burada tekrar yer verilmiştir. Ancak müellifin, *Safâu's-Sâlihîn*'deki birbirine yakın konulardaki hadisleri arka arkaya getirme, risalenin tamamında bir düzen tutturmadaki başarısını *Arafâtü'l-Ârifîn*'de gösterememiştir.

Müellifin bu risaledeki amacının daha farklı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu risalede hadisler Türkçeye çevrilmiş ve hadislerin açıklamasına müellif şiirler eklemiştir. Bu yönleriyle *Arafâtü'l-Ârifîn* risalesi orjinallik arzetmektedir.

Müellifin *Sürûru'n-Nâzırîn*'deki hadisleri ve şerhlerin tamamına yakınını İbn Melek'ten (ö. 821/1418'den sonra) aldığını tespit ettikten sonra diğer eserlerinin de aynı durumda olup olmadığını tespit etmek istedik. Bu amaçla risaleden rastgele seçtiğimiz on beşinci[142], on dokuzuncu[143] ve otuz birinci[144] hadislerin şerhlerini İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) şerhleriyle karşılaştırdık. Buradaki şerhlerin de İbn Melek'ten (ö. 821/1418'den sonra) alındığını gördük.

---

138 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XI, 254 (6672).
139 *el-Arafât*, 7b, 13a, 17b, 20b, 29a, 30b.
140 *el-Arafât*, 10b, 11b, 12b, 13b, 15b, 17a, 21b, 22b, 23b, 24a.
141 *el-Arafât*, 8a, 11b, 13a, 14b, 18b, 22a, 24a, 25a, 25b, 27a, 27b, 28b, 29b.
142 Krş. *el-Arafât*, 12a; İbn Melek, *Age.*, I, 131-132.
143 Krş. *el-Arafât*, 15b; İbn Melek, *age.*, I, 258.
144 Krş. *el-Arafât*, 24a-b, İbn Melek, *age.*, II, 28.

Selahattin Yıldırım, *Osmanlı'da Kırk Hadis Çalışmaları* adlı eserinde bu risaleyi de ele almıştır. Yıldırım, hadislerin ilk beş hadis hariç *Sahîhu'l-Buhârî* ve *Sahîhu Müslim*'den alındığını, rivayetlerden sonra hadisin tercümesinin aktarıldığını ve kısa izahları yapıldığını belirtmiştir. Yıldırım, ayrıca Abdülkadir Karahan'ın burada geçen hadislerin mevzu olduğunu öne sürmesini eleştirmiş ve onun risalenin tamamını incelemediği için bu hataya düştüğünü söylemiştir.[145]

2.3.1.6. Mecmâu'l-Fedâil ve Menbau'l-Hasâil

Eser, Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesi 693 numaralı mecmuanın 31b-80a varakları arasında yer almaktadır. H. 1027/1618 yılında Ruscuk kadısı Cafer b. Müstecâm tarafından istinsah edilmiştir.

Toplam elli varaktan oluşan eserin her sayfasında 22 satır bulunmaktadır. Bab ve fasıl başlıkları ve sahabi ravisi kırmızı mürekkeple, hadisler ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Yazı çoğunlukla okunaklıdır. 56. varakta temellük kaydı bulunmaktadır. Mühürde Halil Efendinin vakfı olduğu, Havende Hatunun yaptırdığı Daru'l-kütüp'te olduğu yazılıdır. Bu mühürde yazılı olan tarih h. 1164'tür.

Risalede, hadisler çoğunluk harekeli yazılmıştır. Hadislerin senetleri hazfedilmiştir. Eserin haşiyesi mevcuttur. Haşiyede o sayfadaki konuyla alakalı hadisler aktarılmaya devam edilmiştir. Müellif haşiyede aktardığı her hadisin sonunda kaynağını belirtmiştir. Haşiyede sıklıkla Deylemi'nin *el-Firdevs*'i kaynak olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte Necmeddin Dâye'nin (ö. 654/1256) *Bahru'l-Hakâyık ve'l-me'ânî fî Tefsîri'k-Seb'i'l-Mesânî*'si, Derkizînî'nin (ö. 743/1342) *Nüzûlü's-Sâirîn*'i, Kutbuddîn eş-Şirazî'nin (ö. 710/1311) *Fethu'l-Mennân fi Tefsîri'l-Kur'ân*'ı, Necmeddin el-Kübra'nın (ö. 618/1221) *Tefsîr*'i, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâu Ulûmi'd-Din*'i, el-Yemeni'ye ait *Fevâidu'l-Kur'ân*'ı kaynak olarak kullanıldıklarını görmekteyiz.

Müellif bu eserinde ana başlıklarda "bab" ismini alt başlıklarda "fasl" ismini kullanmıştır. Eserde kırk bab bulunmaktadır. Bab isimleri sırasıyla şu şekildedir: *İnsanların en şereflileri, Kur'an ve onun ehli, ilmi öğrenen öğreten, cömertlik- cömertler, fakirlik-fakirler, güzel ahlak, tevbe ve istiğfar, zikir, kelime-i tevhid, kelime-i şehadet, tesbih, hamd, namaz, zekat, oruç, hac, sıla-i rahim, sabır, takva-vera-zühd, haşyet, cennet ve nimetleri, kursi-kalem-şems-kamer, ihlas-gizli ibadet, evlilik, Allah için sevmek, Anne babaya iyilik, iman-haya-akıl, karzı*

[145] Yıldırım, Selahattin, *Osmanlıda Kırk Hadîs Çalışmaları*, DârulHadîs yay., İstanbul, 2000, 110.

hasen, selam ve musafaha, bazı meyveler, nar, karpuz, patlıcan, tuz, bal, yaşlılık, asa edinmek, ölümü anmak, gurbette ölmenin fazileti. En fazla fasıl *insanların fazileti, ilim öğrenen ve öğretenin fazileti, namazın fazileti* bablarında bulunmaktadır. Örnek olara birinci babın fasıllarını zikredelim: *Allah Resulü'nün (s) fazileti, peygamberlerin faziletleri, raşid halifelerin fazileti, Hz. Aişe'nin fazileti, Hz. Hasan ve Hüseyin'in fazileti, bazı sahabenin fazileti, Allah Resulü'nün ümmetinin fazileti*. Toplamda haşiyelerdekiler hariç yüze yakın rivayet bulunmaktadır.

Müellifin diğer eserlerini değerlendirirken onun eserlerini sanki Terğib ve Terhib edebiyatında daha çok terğib kısmına giren fezâile dair eserler olduğunu belirtmiştik. Bu durum *Mecmau'l-Fedâil*'de de aynıdır. Müellif bu eserinde ise güzel, üstün, hayırlı insanların, amellerin, sözlerin neler olduğunu başlıklarda göstermiş, onlarla ilgili hadisleri sıralamıştır. Araya açıklama girmemiş, herhangi bir yerde ayet zikretmemiştir. Bu sadelikle müellifin, insanları iyiliğe, güzelliğe, hayra davet ettiğini, hürmet edilmesi gereken insanları tekrar gündeme getirdiğini, yapılması gereken fiilleri, ihya edilmesi gereken sünnetleri tekrar vurgulamış olduğunu görmekteyiz. Kitaptaki hadisler, *Nüzülü's-Sairin*'den seçilmiş olduğu için eserde uydurma hadisler bulunmaktadır. İnsanların istifadesine sunmak için asılsız rivayetlerin tespit edilip çıkartılması gerekmektedir. Örnek olarak şu rivayeti verebiliriz:

الشرب من فضل وضوء المؤمن فيه شفاء من سبعين داء أدناها الهم

"Mü'minin abdest suyunun arta kalanından içmede yetmiş hastalığa deva vardır. Bu hastalıkların en basiti endişedir." [146]

Bu rivayetle ilgili Şevkânî (ö 1250/1834), senedindeki Muhammed b. İshak el-Ukkaşî yalancıdır[147], isnadında hadis uyduran birisi vardır[148] demiştir. İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938) de onun yalancı olduğunu söylemiştir.[149] İbn Hibbân (ö. 456/1064), onu *el-Mecrûhîn*'e almış,

---

[146] Ali el-Muttakî, Alaudidin b. Hüsameddin el-Muttakî (ö. 975/1568), *Kenzü'l-Ummal fi Süneni'l-Akval ve'l-Ef'âl*, thk.: Bekrî Hayânî-Safvetü's-Seka, Müessesetü'r-Risale, 5. Baskı, Beyrut, 1981, I-XVI, IX, 308 (26143); Abdülmecîd b. Nasûh, *Mecmau'l-Fedâil ve Menbau'l-Hasâil*, Kayseri Raşit Efendi Ktp. Nu. 693, 65a.

[147] Ali el-Muttakî, *age.*, IX, 308.

[148] eş- Şevkânî, Ebu Abdillah Muhammed b. Ali b. Muhammed (ö 1250/1834), *el-Fevâidu'l-Mecmua fi'l-Ehâdisi'l-Mevzua*, Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, Beyrut, trs., 263.

[149] İbn Ebû Hâtim, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed (ö. 327/938), *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru İhyâu't-turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1952, I-IX, VII, 195

onun sika raviler üzerine hadis uydurduğunu, onunla ihticac edilemeyeceğini ve ondan hadis alınamayacağını söylemiştir.[150]

Eserin bu gibi mevzu rivayetlerden arındırılması gerekmektedir. Değilse bu şekilde kullanılması doğru değildir. Müellif, eserin son varaklarında patlıcan, karpuz, bakla gibi meyve ve sebzelerin faziletiyle ilgili rivayetler aktarmıştır.[151] Nevevî (ö. 676/1277)) karpuz, bakla, mercimek yemeyi tavsiye eden, onların üstünlüğünden bahseden rivayetlerin hiç birinin sahih olmadığını söylemiştir.[152] Bu konuda Sâğânî (ö. 650/1252) de aynı şeyi söylemiştir.[153]

Bu tür rivayetlerin eserde bulunması müellifin eserini telif ederken sağlam rivayetler seçme kaygısı taşımadığını veya hadis ilminde yeterince ihtisas sahibi olmadığını göstermektedir. Müellif kaynak olarak kullandığı eserin sıhhatine güvenerek de bu hataya düşmüş olabilir.

2.3.1.7. Erbaûne Hadîsen (Kastamonu Nüshası)

Risale, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 3761/4 numarada kayıtlıdır. Müellif hattıdır. Kırk yedi varaktan oluşmaktadır. Risalenin yazmalar.gov.tr'deki arşiv numarası 37 hk 3761/4'tür.

Yazmanın tavsifine gelecek olursak, bölüm başlıkları büyükçe ve kırmızı renkle yazılmış, hadis numaraları yazıyla ve siyah renkte yazılmıştır. Hadisler ise kırmızı renkte yazılmıştır. Konu işlenirken aktarılan ayet ve hadis metinlerinin üstü kırmızı renkte çizgiyle belirginleştirilmiştir. Bir sayfada on yedi satır bulunmaktadır. Müellifin adı risalenin ikinci varağında bulunmaktadır.[154] Bu risalede haşiye bulunmamaktadır.

Bu eser Ufuk Hayta'nın *Sürûru'n-Nâzırîn*'in bir nüshası diye belirttiği nüshadır.[155] Ancak biz eseri temin edip incelediğimizde bu bilginin yanlış olduğunu gördük. Hayta bu eserleri görmemiş olacak ki böyle bir hataya düşmüştür. *Erbaûne Hâdisen* adıyla iki risale olduğu için risalelerin kayıtlı oldukları illerle birlikte anacağız.

---

[150] İbn Hibbân, Ebu Hâtim Muhammed b. Hibban el-Bustî ed-Dârimî (ö. 354/965), *Kitabu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-duafâu ve'l-Metrûkîn*, thk.: Mahmud İbrahim Zâyid, Dâru'l-va'î, Halep, h. 1396, I-III, II, 284.
[151] Abdülmecîd b. Nasûh, *Mecmau'l-Fedâil*, 77b-79b.
[152] Aclûnî, İsmail b. Muhammed (ö. 1162/1749), *Keşfu'l-Hafa ve Müzilü'l-İlbas amma İştehera mine'l-EHadîsi ala Elsineti-n'Nas*, Kahire, H. 1351, I, 328.
[153] Aclûnî, *age.*, I, 319.
[154] Abdülmecîd b. Nasûh, *Erbaûne Hadîsen*, Kastamonu İl Halk Ktp. Nr. 3761, 109b. Bundan sonra bu risale için Kn. kısaltmasını kullanacağız.
[155] Bkz. Hayta, *Age.*, 36.

Müellif bu eserini Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Tenbîhu'l-Gâfilin* adlı eserinden seçtiği hadislerden oluşturduğunu belirtmiştir[156]. *Tenbîhu'l-Gâfilin,* akaid, ibadet, ahlak, Kuran ve Ramazan ayının üstünlüğü gibi konularla ilgili hadisler, selef âlimlerinin sözleri aktarılarak hazırlanmış bir vaaz ve irşat kitabıdır.[157]

Biz müellifin risalesiyle *Tenbîhu'l-Gâfilîn'*i karşılaştırdığımızda müellifin hadislerin ve açıklamaların hepsini *Tenbîhu'l-Gâfilîn'*den aldığını gördük.[158] Bu durum, bu risalenin de orijinal olmadığını göstermektedir.

Karşılaştırmamız sonucunda risaledeki açıklamaların da müellifimize değil es-Semerkandî'ye (ö. 373/983) ait olduğunu gördük. Esere alınan hadislerin sıhhat durumunu tespit etmek için *Tenbîhu'l-Gâfilîn*'in es-Seyyid el-Arabî'nin tahkik ettiği baskıdan hadislerin yerlerini tek tek bulup hadislerin kaynaklarını ve muhakkikin değerlendirmesini gördük. Muhakkik yirmi iki hadis hakkında sahih, on bir hadis hakkında zayıf, üç hadis hakkında ise uydurmadır demiştir.

Aşağıdaki tabloda *Erbaûne Hadîsen'*deki rivayetlerin *Tenbîh*'teki kaçıncı sırada oldukları ve muhakkikin tahriç öncesinde o rivayetin sıhhati hakkındaki açıklaması yer almaktadır.

Erbaûn	*Tenbîh*	Muhakkik'in değerlendirmesi
1	2	Sahih
2	3	Sahih
3	4	Sahih
4	6	Zayıf
5	7	Zayıf
5	8	Sahih
6	9	Zayıf
7	10	Sahih
8	11	Zayıf,
8	12	Zayıf
9	15	İsnadını bulamamış.
10	16	Suyuti aziz saymış.
12	92	Ceyyid bir isnadla.

156 Kn., *el-Erbaûn,* 108a.
157 Yazıcı, İshak, "*Semerkandî, Ebü'l-Leys*", DİA, TDV yay., İstanbul, 2009, XXVI, s. 475.
158 Risaledeki birinci hadis ve açıklaması için Bkz. Semerkandî, *Tenbîhu'l-Gâfilîn*, thk.: es-Seyyid el-Arabî, Müessesetü'l-Erham, Kahire, 1997*,* 7; Kn., *El-Erbaûn*, 109a; Onuncu hadis için: Semerkandî, *age.*,15, Kn., *El-Erbaûn*,114a; Yirmi dördüncü hadis için: Semerkandî, *age.*, 46-50; Kn., *El-Erbaûn*, 136a-140b.

13	95	Hasen.
14	98	Sahih.
15	99	Sahih.
15	100	Zayıf.
16	17	Sahih.
17	20	Mevzu.
17	21	Mevzu.
18	22	Sahih.
19	32	Sahih.
20	33	Sahih.
21	45	Zayıf.
22	51	Sahih.
23	59	Zayıf.
24	60	Muttefekun aleyh.
25	57	Hasen Sahih.
26	63	Muttefekun aleyh.
27	64	Zayıf.
28	67	Muttefekun aleyh.
29	65	Sahih.
30	62	Muttefekun aleyh.
31	73	Muttefekun aleyh.
32	75	Muttefekun aleyh.
33	77	Muttefekun aleyh.
34	80	Zayıf.
35	82	Muttefekun aleyh.
36	307	Sahih. İbn Mâce.
37	310	Mevzu.
38	314	Sahih.
39	315	Sahih.
40	321	Aziz.

حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ الْعَبَّاسِ، ثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ إِسْحَاقَ الْحَرْبِيُّ، ثَنَا أَحْمَدُ بْنُ يُونُسَ، ثَنَا زُهَيْرُ بْنُ مُعَاوِيَةَ، ثَنَا خَالِدُ بْنُ أَبِي كَرِيمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ الْمِسْوَرِ، أَنَّ رَجُلًا، أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ عَلِّمْنِي مِنْ

غَرَائِبِ الْعِلْمِ , قَالَ: «مَا فَعَلْتَ فِي رَأْسِ الْعِلْمِ فَتَطْلُبَ الْغَرَائِبَ؟» قَالَ: وَمَا رَأْسُ الْعِلْمِ؟ قَالَ: «هَلْ عَرَفْتَ الرَّبَّ؟» قَالَ: نَعَمْ , قَالَ: «فَمَا صَنَعْتَ فِي حَقِّهِ؟» قَالَ: مَا شَاءَ اللهُ , قَالَ: «عَرَفْتَ الْمَوْتَ؟» قَالَ: نَعَمْ , قَالَ: «مَا أَعْدَدْتَ لَهُ؟» قَالَ: مَا شَاءَ اللهُ، قَالَ: «انْطَلِقْ فَاحْكُمْ هَاهُنَا , ثُمَّ تَعَالَ أُعَلِّمْكَ مِنْ غَرَائِبِ الْعِلْمِ»[159]

Bir adam Nebî'ye (s) geldi ve ilmin başı nedir diye sordu. Nebi (s) *sen Rabbi bildin mi?* diye karşılık verdi. Adam evet dedi. Nebi (s) O'nun hakkı hususunda ne yaptın? diye tekrar sordu. Allah'ın dilediği kadarını yaptım diye cevap verdi. Nebi (s) *ölümü bildin mi?* diye sordu. Adam evet dedi. Nebi (s) *onun için ne hazırladın* diye sordu. Adam yine Allah'ın dilediği kadarını yaptım karşılığını verdi. Allah Resulü (s) '*git ve bunlarla hükmet. Sonra sana ilmin gariplerinden öğreteyim*' buyurdu.

Hem bu rivayetin hem de bundan sonraki rivayetin senedinde Abdullah b. El-Misver vardır. Onunla ilgili değerlendirme bir sonraki rivayetin incelenmesinde gelecektir. Iraki bu rivayet için zayıf cidden demiştir.[160]

وَأَخْبَرَنَا أَبُو نَصْرِ بْنُ قَتَادَةَ , ثنا أَبُو مَنْصُورٍ النَّضْرَوِيُّ , حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ نَجْدَةَ , ثنا سَعِيدُ بْنُ مَنْصُورٍ , ثنا سُفْيَانُ , عَنْ خَالِدِ بْنِ أَبِي كَرِيمَةَ , عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْمِسْوَرِ , وَكَانَ , مِنْ وَلَدِ جَعْفَرِ بْنِ أَبِي طَالِبٍ قَالَ: تَلَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هَذِهِ الْآيَةَ: {فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ} فَقَالُوا: فَهَلْ لِذَلِكَ علم يعرف به؟ , قَالَ: «نَعَمْ إِذَا دَخَلَ النُّورُ الْقَلْبَ انْفَسَحَ وَانْشَرَحَ» , قَالُوا: فَهَلْ لِذَلِكَ عِلْمٌ يُعْرَفُ بِهِ؟ , قَالَ: «نَعَمْ الْإِنَابَةُ إِلَى دَارِ الْخُلُودِ وَالتَّجَافِي عَنْ دَارِ الْغُرُورِ وَالِاسْتِعْدَادُ لِلْمَوْتِ قَبْلَ نُزُولِ الْمَوْتِ»[161]

Abdullah b. Câfer dedi ki: Allah Resulü (s) '*Allah kimi hidayete erdirmek isterse gönlünü İslam'a açar*'[162] ayetini okudu. Bunun üzerine bunun bir alameti var mıdır diye sordular. Allah Resulü (s) '*evet, nur kalbe girdiğinde genişler ve açılır*. Bunun fark edilebilecek bir hali var mıdır? Diye sordular. Allah Resulü (s) '*evet. ebedi kalınacak yurda yönelme, aldanma diyarından el çekme, ölüm gelmeden önce ona hazırlık yapmaktı*' buyurdu.

---

[159] Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-Isbehânî (ö. 430/1039), *Hilyetü'l-Evliya*, nşr: es-Seâde, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1974, I-X, I, 24; Semerkandî, *Tenbîhu'l-Gâfilîn*, 18; Abdülmecîd b. Nasûh, *Erbaûne Hadîsen*, Kastamonu, 119b.

[160] Îrâkî, Ebu'l-Fazl Zeynüddin Abdurrahman b. El-Huseyn (ö. 806/1403), *el-Muğnî an Hamli'l-Esfâr fî Tahrîci ma fi'l-İhyai min'el-Ahbâr*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2005, 78.

[161] İbn Ebû Şeybe, Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed el-Absî (ö. 235/850), *Musannef*, thk.: Muhammed Avvame, Dâru Kurtuba, Beyrut, 2006, I-XXVI, XIX, 55 (35456). Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân*, XIII, 133 (10068); Hakim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbûrî (ö. 405/1015) *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, thk.: Mustafa Abdulkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, I-IV, IV, 346 (7863); Kn., *el-Erbaûn*, 119b. *Tenbihu'l-Gâfilîn*'deki metinde eksiklik vardır. Yukarıdaki metin *Musannef*'teki gibidir.

[162] En'am 6/125.

Hâkim bu rivayet hakkında sessiz kalmıştır. Zehebî ise Adî b. El-Fazl'ın sakıt olduğunu söylemiştir.[163] Darekutni bu rivayetin senetlerini tek tek zikretmiş ve hiçbirisinin vehmden uzak olmadığını, doğru senedin ise Amr b. Mürre- Ebû Cafer Abdullah b. El-Misver mürsel olarka- Nebî'den (s) şeklinde olması gerektiğini, es-Sevrî'nin bu nedenle Abdullah b. El-Misver'e metruk dediğini belirtmiştir.[164] Zehebî (ö. 748/1347) ise onun hakkında sika değildir. Ahmed b. Hanbel'in onun hakkında 'hadisleri uydurmadır' dediğini aktarmıştır.[165] İbn Arrak, *Tenzîhu'ş-Şeri'a'*sında bu rivayete yer vermiş ve Abdullah b. el-Misver'in hadis uydurduğunu belirtmiştir.[166]

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ نُمَيْرٍ، عَنْ مُوسَى بْنِ مُسْلِمٍ الطَّحَّانِ، عَنْ عَمْرِو بْنِ مُرَّةَ، عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ الْمَدَائِنِيِّ، رَفَعَهُ قَالَ: يَا عَجَبًا كُلَّ الْعَجَبِ لِمُصَدِّقٍ بِدَارِ الْخُلُودِ وَهُوَ يَسْعَى لِدَارِ الْغُرُورِ[167]

Tablodan anlaşıldığına göre bu risalede üç tane uydurma, dokuz tane de zayıf rivayet bulunmaktadır. Bu durum Kırk hadisi muhtevi olan bu risalenin muteberliğine zarar vermektedir. Bu risale de müellifimizin hadisçiliğinin zayıf olduğunu göstermektedir.

2.3.1.8. Erbaûne Hadîsen (Nevşehir nüshası)

Bir sayfada 26 satır bulunmaktadır. Birkaç varak hariç eser haşiyesizdir. Risalenin tamamı siyah mürekkeple yazılmış olup, ayetlerin ve hadislerin bir kısmının üstüne kırmızı çizgi çekilmiştir. Yeni hadise geçilirken satır başı yapılmamış, hadisler numaralandırılmamıştır. Eser yazmalar.gov.tr adresinden üyelikle ücret karşılığı indirilebilmektedir. Arşiv numarası 50 Ür 427/3'tür. Risalenin başlangıcında eserin Abdülmecîd b. eş-Şeyh Nasûh b. İsrail'e ait olduğu belirtilmiştir.[168]

---

[163] Hâkim, *age.,* IV, 346.
[164] Darekutnî, Ebul Hasen Ali b. Ömer (ö. 385/995) *el-İlelü'l-Vâride fi'l-Ehâdîsi'l-Nebeviyye,* thk.: Mahfûzurrahman Zeynullah es-Silefî, Dâru Tayyibe, Riyad, 1985, I-XI, V, 189.
[165] Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Mizânü'l-Îtidâl fî Nakdi'l-Ricâl,* thk. Ali Muhammed el-Becavî, Dâru'l-Marife, Beyrut, trs., I-IV, II, 505.
[166] İbn Arrrak, Nûruddîn Ali b. Muhammed el-Kinânî (ö. 963/15555), *Tenzîhu'ş-Şerî'ati'l-Merfûa ani'l-Ahbâri'ş-Şenîati'l-Mevdûa,* thk.: Abdulvehhab Abdullatif, Abdullah Muhammed es-Sadîk el-Ğumârî, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, h. 1399, I-II, I, 277.
[167] İbn Ebu Şeybe, *age.,* XIX, 89, (35503); Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân,* XIII, 124 (10056); Semerkandî, *age.,* 182; Kn., *el-Erbaûn,* 152a.
[168] Bkz. Abdülmecîd b. Nasûh, *Erbaûne Hadîsen,* Nevşehir, Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Kütüphanesi, nu. 427, 92a. Bundan sonra bu risale için Nn. kısaltmasını kullanacağız.

Bu risale Hayta'nın *Sürûru'n-Nâzırîn*'in bir nüshası olarak gösterdiği eserdir.[169] Ancak yaptığımız inceleme sonucu bu bilginin yanlış olduğunu gördük. Risale, Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Kütüphanesi 427/3 numarada kayıtlıdır.

Abdülmecîd Efendi bu eserinde şu iki hadiste belirtilen kişilerin özelliklerini işlemiştir. Bu hadisler şunlardır: "*Şu yedi kişiyi Allahu Teâlâ kendi gölgesinden başka hiçbir gölgenin bulunmadığı günde kendi gölgesinde gölgelendirecektir: Adil imam, Rabbine kullukla büyüyen genç, kalbi mescide bağlı kişi, birbirlerini Allah için seven, bu hal üzere buluşup ayrılan iki kişi, güzel ve kariyerli bayanın talebini reddeden kişi, - ben sağ elinin verdiğini sol elinin bilmemesi için gizli sadaka veren kişi hakkında Allah'tan korkarım- ve yalnızken Allah korkusundan ağlayan kişi.*[170] Müellif bu hadisteki yedi sınıf insanı tek tek başlık halinde ele almıştır. Örneğin "Adil imam" başlığı açıp bununla ilgili ayetleri zikretmiş, hadisler aktarmıştır.[171] Bazen konuyla ilgili bir kıssa aktardığı da olmuştur. Aynı yöntemi şu hadisteki yedi sınıf insan için de yapmıştır: *Kıyamette Allah şu yedi kişinin yüzüne bakmayacak, onları bağışlamayacak âlimlerle onları birleştirmeyecek, ateşe girenlerle birlikte ateşe atacak. Ancak tövbe edenler müstesna. Kim tövbe ederse Allah onu bağışlar: eliyle nikâhlanan, lutçuluk yapan ve yaptıran, içki içen, ana-babasına vuran, komşusuna eziyet eden, komşusunun hanımıyla cima eden, hayvanla cima eden.*"[172]

Birinci hadisin sıhhatinde şüphe yoktur. Ancak aynı şeyi ikinci rivayet için söylemek mümkün değildir. İkinci hadis Deylemi'nin eserindeki hadislerdendir. Münekkitler tarafından senediyle ilgili olumlu sözler söylenmemektedir. İbn Mülakkin bu hadisle ilgili şunları söylemektedir:

> "Bu hadis gariptir. İsnadı delil olarak ona benzer bir şekilde sabit olmamıştır. Hasan b. Humeyr meçhuldür. el-Ezdî, bu hadisi rivayet ettikleri için Mesleme b. Cafer'i ve Ali b. Sabit'i zayıf saymıştır. İbnü'l-Cevzi de *İlel*'inde bu rivayeti ele almış ve aynı şekilde değerlendirmiştir. Ve demiştir ki 'Rasulüllah'tan rivayet edilmesi doğru değildir. Hasan b. Humeyd tanınmamaktadır."[173]

Müellif bu eserini bu iki hadiste bildirilen iyi kişilerle kötü kişilerin durumlarını açıklamak amacıyla her bir hadis için kırk hadis derlemiştir. Sonra yirmi hadis daha ekleyerek

---

[169] Hayta, *Age.*, 36.
[170] Buhârî, *Ezân*, 36 (660).
[171] Bkz. Nn., *el-Erbaûn*, 92a-94b.
[172] Deylemî, Şîrûye b. Şehredâr (ö. 509/1115), *Firdevsü'l-Ahbâr*, thk.: es-Saîd Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986, I-V, II, 332.
[173] İbnü'l-Mülakkin, Siracüddin Ebu Hafs Ömer b. Ali el-Mısri (ö. 804/1402), *el-Bedru'l-Münîr fi Tahrîci'l-Ehâdîs ve'l-Âsâri'l-Vakıa fi'ş-Şerhi'l-Kebîr*, I-IX, thk.: Mustafa Ebu'l-Gîd, Abdullah b. Süleyman- Yasir b. Kemal, Dâru'l-Hicre, Riyad, 2004, VII, 662.

risalesindeki hadislerin sayısını yüze tamamladığını belirtmiştir.[174] Yine müellif bu sayfanın sonunda bu eserini de Allah Resulü'nün (s) kırk hadis derleyen kişiye verdiği müjdeye mazhar olmak için hazırladığını ifade etmiştir.

Risalenin bu nüshasında hadis numaralandırılmamıştır. Yeni hadise geçilirken satır başı yapılmadığı için hadisin nerede başlayıp nerede bittiği belli değildir. Bu nedenle biz okurken hadisleri bilgisayar ortamında kaydettik. Sonra hadislerin kaynaklarını tespit etmeye çalıştık. Bu çalışma sonucunda yaklaşık seksen rivayet tespit ettik. Risaledeki hadislerin çoğunun *Sahihu'l-Buhârî*[175] ve *Sahîhu Müslim*[176] *Sünen-i Tirmizi*[177], Abdurrezzâk'ın *el-Musannef*'i, İbn Ebû Şeybe'nin *el-Musannef*'i, *Şuabu'l-İman*[178], *Sünen-i Ebî Davud, Müstedrek, Müsned-i Ahmed b. Hanbel*[179] gibi temel hadis kaynaklarında geçtiğini tespit ettik. Risalede sahih hadislerin yanı sıra zayıf ve mevzu rivayetler de mevcuttur.[180] On iki rivayete ise kaynaklarda rastlayamadık.[181]

Müellif bazen hadisi aldığı eseri, hadisin geçti kaynağı açıkça zikretmiştir. Bunlardan temel hadis kaynaklarından olanlar şunlardır: *Sahihu'l-Buhârî*[182], *Sahih-i İbn Hibban*[183], *Sahîhu Müslim*[184], *Sünen-i Ebi Davud*[185], *Sünen-i Tirmizi'dir*[186]. Açıkça zikrettiği tâli kaynaklar ise *El-Firdevsü'l-A'lâ*[187], *Tenbihu'l-Gâfilîn*[188], *Nüzülü's-Sairin'*dir.[189] Bazı hadislerin şerhini ise *Ravzatü'l-Ahyar fi Şerhi Mişkati'l-Envar*[190], *Mebariku'l-Ezhar'dan*[191] aldığını belirtmiştir. Konuyla ilgili ayetlerin tefsiri Tefsîru Allamî şeklinde atıf yaptığı *Fethu'l-Mennân*'dan ve Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ından yararlanmıştır.[192]

Mevzû rivayetlerden bir kaçını burada aktaralım:

---

[174] Nn., *el-Erbaûn*, 92a.
[175] Bkz. Nn., *el-Erbaûn*, 91b, 98a, 103b, 112b.
[176] Bkz. Nn., *el-Erbaûn*, 93a, 95a, 95b, 98a, 102a, 103b, 104a, 104b.
[177] Bkz. Nn., *el-Erbaûn*, 93a, 106b, 112b.
[178] Bkz. Nn., *el-Erbaûn*, 103b, 104a.
[179] Bkz. Nn., *el-Erbaûn*,100b, 104a, 104b, 106b, 118a.
[180] Bkz. Nn., *el-Erbaûn*, 97b.
[181] Bkz. Nn., *el-Erbaûn*, 93b, 96b, 97a.
[182] Nn., *el-Erbaûn*, 107a, 107b.
[183] Nn., *el-Erbaûn*, 101a, 107a.
[184] Nn., *el-Erbaûn*, 102a, 108b.
[185] Nn., *el-Erbaûn*, 105b, 106b.
[186] Nn., *el-Erbaûn*, 105b, 108b.
[187] Nn., *el-Erbaûn*, 93a, 106b.
[188] Nn., *el-Erbaûn*, 104a, 110a.
[189] Nn., *el-Erbaûn*, 112b.
[190] Nn., *el-Erbaûn*, 102a, 102b.
[191] Nn., *el-Erbaûn*, 104b.
[192] Nn., *el-Erbaûn*, 101b, 112b, 118a, 118b.

أخبرنا أبو الفتح: عبدوس بن عبد الله الهمذاني، أنا أبو عبد الله: الحسين بن محمد بن فنجويه، ثنا محمد بن الحسن بن كوثر، ثنا محمد بن غالب بن حرب، نا محمد بن عمران بن أبي ليلى، ثنا سليمان بن رجاء، حدثنا عبد العزيز بن مسلم بن أبي نضرة العبدي، عن أبي رجاء العطاردي قال: سمعت أبا بكر الصديق –رضي الله عنه– وهو على المنبر يقول: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: **الوالي العادل المتواضع ظل الله –عز وجل– ورمحه في أرضه فمن نصحه في نفسه وفي عباد الله حشره الله في ظله يوم لا ظل إلا ظله، ومن غشه في نفسه وفي عباد الله خذله يوم القيامة، ويرفع للوالي العادل المتواضع في كل يوم وليلة عمل ستين صديقاً كلهم عابدٌ مجتهد في نفسه**[193]

Ebu Recâ el-Utaridî dedi ki Ebu Bekir es-Sıddîk (ra) binberde şöyle derken işittim: Allah Resûlü (s) şöyle derken işittim: '*Adil ve mütevazi idareci yeryüzünde Allah azze ve celle'nin gölgesi ve mızrağıdır. Kim kendi nefsi ve Allah'ın kulları konusunda samimi olursa Allah onu kendi gölgesinden başka gölgenin olmayacağı günde gölgesinde diriltir. Kim kendi nefsi ve Allah'ın kulları hakkında onu aldatırsa kıyamet günü mağlup olur/yardımsız kalır. Müzevazi adil idareci için her gece ve gündüzde hepsi ibadet eden gayretli altmış sıddıkın ameli yükselir.*'

Ebu Zür'a bu rivayet için "bu rivayet münkerdir. Süleyman b. Reca bilinmemektedir. Abdulaziz b. Müslim'in Ebu Nusayra el-Abdî'den bir şey riveyet ettiği bilinmemektedir" demiştir.[194]

Risalede on sekizinci hadis de uydurma rivayetler arasında yer almaktadır.

روي عن سلمان الفارسي عن النبي (ص) **أنا شفيع لكل رجلين تحابا في الله من مبعثي إلى يوم القيامة**[195]

"Selman el-Fârisî'den Nebi'nin (s) şöyle buyurduğu rivayet edildi: *Benim peygamber olarak gönderilmemden kıyamet gününe kadar ben, Allah için birbirini seven herkese şefaatçiyim."*

Elbani bu rivayet için "Bu uydurma bir isnattır. Afetî, Amr b. Halid'dir. Onu Ahmed, Yahya, Darekutni ve diğerleri yalancılıkla itham etmişlerdir. Veki', o bizim yakınımızda hadis uydururdu" demiştir.[196]

Risaledeki mevzu rivayetler arasında on dokuzuncu rivayet de bulunmaktadır. Rivayet şu şekildedir.

---

[193] Kavvamu's-Sünne, İsmail b. Muhammed b. El-Fadl el-Kureşî el-Isbahânî (ö. 535/1140), *et-Terğîb et-Terhîb*, thk.: Eymen b. Salih b. Şa'bân, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1993, I-III, III, 113; Nn., *el-Erbaûn*, 93a.
[194] İbn Ebû Hâtim, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî (ö. 327/938), *İlelü'l- Hadîs*, thk.: Sa'd b. Abdullah el-Hamîd, Halid b. Abdurrahman el-Cüreysi, 2006, I-VII, VI, 591, (2789).
[195] Nn., *el-Erbaûn*, 97b; Ali el-Muttakî, *Kenzu'l-Ummâl*, IX, 4 (24641); Elbânî, *Daîfu'l- Câmii's-Sağîr*, I, 190, (1317).
[196] Elbânî, *Silsiletu Ehadîsi'd-Daîfe ve'l-Mevdûa*, IV, 212.

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُثْمَانَ بْنِ أَبِي شَيْبَةَ، ثنا عُقْبَةُ بْنُ مُكْرَمٍ، ثنا يُونُسُ بْنُ بُكَيْرٍ، ثنا زِيَادُ بْنُ الْمُنْذِرِ، عَنْ نَافِعِ بْنِ الْحَارِثِ، عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، عَنْ أَبِي عُبَيْدَةَ بْنِ الْجَرَّاحِ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ **مَا تَحَابَّ رَجُلانِ فِي اللَّهِ؛ إِلا وَضَعَ اللَّهُ لَهُمَا كُرْسِيّاً فَأُجْلِسَا عَلَيْهِ، حَتَّى يَفْرُغَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ مِنَ الْحِسَابِ**[197]

Allah Resulü (s) şöyle buyurdu: *Allah için birbirini seven iki kişi yoktur ki Allah onlar için bir koltuk hazırlayıp - Allah azze ve celle hesebı bitirinceye kadar- onları oturtmamış olsun.*

Elbani, bu rivayetin isnadının uydurma olduğunu, Nafi' b. El-Haris yan Ebu Davud el-A'mi'nin yalancı olduğunu, Ziyad b. El-Münzir'in Rafizî olduğunu söylemiştir. Taberânî de Ebu Ubeyde b. El-Cerrah- Muaz b. Cebel şeklinde bir senedin olmadığını belirterek bu rivayeti aktarmıştır.[198]

Eserlerin tanıtımı burada son bulmaktadır. Bu noktada bizde Müellifin eserlerinin güvenilirliği ile ilgili oluşan kanaat şudur: Güvenilirlik açısından eserleri iki kısma ayırabiliriz. Güvenilir kısımda *Safâu's-Sâlihîn, Sürûru'n-Nâzırîn*, *Arafâtü'l-Ârifin* yer alırken, *Mecmau'l-Fedâil, Erbaûn'lar, Tekmiletü'l-Beyan* ise güvenilirlik za'fiyeti bulunanlar kısmında yer almaktadır.

Özellikle ikinci kısımdaki eserleri telif etmiş olmasından yola çıkarak Abdülmecid Efendinin hadisçiliğinin zayıf olduğunu söyleyebiliriz. Karşılaştığımız bu tablo Selahattin Yıldırımın, çalışmasında ulaştığı sonuçla örtüşmektedir. Yıldırım'ın şöyle demektedir:

> "… Osmanlı muhaddislerini olduklarından fazla göstermek de doğru değildir. Tefsir ve fıkıh ilimlerine nisbetle hadis ilimleri noktasında Osmanlı alimlerinin daha geride olduğunu belirtmek mümkündür. Bazı Osmanlı alimleri, Osmanlı alimlerinin hadis ilmine gereken önemi vermemiş olduğunu açıkça dile getirmiştir. Buna misal olarak el-Begavî'nin *Mesâbihu's-sünne*'sini talebelerine okuturken bir şerh yazmış olan Kutbuddin İzniki'yi gösterebiliriz. İznikî eserinin mukaddimesinde şöyle diyor: "tefsir ve hadis ilmi en önemli ilimler olmalarına rağmen zamanımızın alimleri bunları tahsile gereken önemi vermeyip daha çok alet ilimleriyle uğraşmaktadırlar. Hâlbuki zaruret miktarı alet ilimlerinden sonra dini ilimlerin öğretilmesi gerekir."[199]

Abdülmecid b. Nasûh da o dönemde yaşamış bir alim olarak yukarıdaki eleştirinin kapsamına girmektedir. Bunonla birlikte Abdülmecid Efendinin bu durumun farkında

---

[197] Taberâni, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, XX, 36; Elbânî, *Silsiletu Ehadîsi'd-Daîfe ve'l-Mevdûa*, XIII, 1128 (6495).
[198] Elbânî, *Silsiletü Ehadîsi'd-Daîfe ve'l-Mevdûa*, XIII, 1129 (6495).
[199] Yıldırım, Selahattin, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri* (Hicrî VII-IX. Asır) (Basılmamış doktora tezi), MÜSBE, İstanbul, 1994, 215.

olduğunu da hadisle ilgili eserleriyle dönemin sosyal yapısı arasındaki ilişkiden yola çıkarak söyleyebiliriz. Abdülmecid Efendi de halkın sünnet bilgisinin zayıf olduğunu düşünmüş olacak ki Kur'an okumanın fazileti, ilmin değeri, emirler ve yasaklara uymanın gerekliliği, revatib sünnetlere riayet, tesbihatların sevapları, ehli beyti, sahabeyi sevmek, Allah Resulü'ne salât ve selam getirmek, cehennemin korkunçluğu, cennetin güzelliği, riyadan kaçınmak, konusunda derlemeler hazırlamıştır. Abdülmecid Efendinin hadisçiliğinin zayıflığı bir yana bırakılacak olursa eser telif ederken güttüğü amaç, kullandığı yöntem, metod açısından -özellikle hadisi hadisle şerh etme yöntemi- bize göre oldukça başarılıdır.

2.3.2. Şerh Metodu

Bu başlık altında Abdülmecîd Efendi hadisleri şerh ederken ayetleri, hadisleri, hikaye ve şiirleri nasıl kullandığına örnekler vereceğiz.

2.3.2.1 Şerhte Ayetleri Kullanması

Erbaûne Hadîsen'de arşın gölgesinde gölgelenecek yedi sınıf insandan biri olan adaletli önder, imamdan bahsederken[200] müellif "*İnsanlar arasında hakemlik yaptığınızda adaletle hükmedin"*[201] mealindeki ayeti zikrederek konunun önemini gözler önüne sermiştir.

Erbaûne Hadîsen'in Nevşehir nüshasında ahirette Allah'ın yüzlerine bakmayacağı sınıfların üçüncüsü olan içki içenler faslının başlangıcında *"Şarap, kumar, dikili taşlar ve fal okları şeytan işi iğrenç kötülüklerden başka bir şey değildir. O halde bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz!"* [202] ayetini zikretmiştir.[203]

Yine *Erbaûne Hadîsen*'de arşın gölgesinde gölgelenecek yedi sınıf insandan biri olan kalbi mescide bağlı adam bölümünde "*Boyun eğenlerle birlikte boyun eğin!"*[204] mealindeki ayeti zikretmiştir.[205]

2.3.2.2 Şerhte Hadisleri Kullanması:

Abdülmecîd Efendi, hadisi hadisle şerh etme yöntemini o denli benimsemiş ve sistemleştirmiştir ki bu yöntemi kullanarak tam bir eser meydana getirmiştir. Kırk hadis adlı

---

[200] Bkz. Nn., *el-Erbaûn*, 93b.
[201] Nisâ 4/28.
[202] Mâide 5/90
[203] Nn., *el-Erbaûn*, 107a.
[204] Bakara 2/43.
[205] Nn., *el-Erbaûn*, 95a.

eserini "*Arşın gölgesinde gölgelenecek yedi sınıf insanı*" ve "*Allah'ın mahşerde yüzlerine bakmayacağı yedi sınıf insanı*" bildiren hadisleri açıklamak için yazmıştır. Bu hadislerde bildirilen her bir sınıfın üzerinde tek tek durmuş, o sınıfla ilgili hadis, ayet, hikâye ve israiliyattan haberler aktarmıştır.[206] Örneğin hiçbir gölgenin olmadığı günde Allah'ın gölgesi altında gölgelenecek yedi sınıftan birisi "kalbi mescide bağlı kişi" kısmında müellif "*Mescide komşu olanın mescitten başka yerde namazı olmaz*"[207] hadisini ve bu hadisin Hz. Ali'den gelen başka bir rivayetinde "Hz. Ali'ye kim mescidin komşusudur? diye soruldu. O da 'Ezanı işitendir' diye cevap verdi hadisini zikretmiştir. Bu başlıkta yerverdiği bir diğer rivayet "*Cemaatle kılınan namaz yalnız kılınan namazdan yirmi yedi derece daha üstündür"*[208] hadisidir.[209] Müellif bu konuya şu hadisle devam etmiştir: "Ebu Hureyre'den (ra) 'Nebî'ye (s) gözleri görmeyen bir adam geldi ve ey Allah'ın Resulü beni mescide götürecek biri yok' diyerek evde namaz kılabilmesi için ruhsat vermesini istedi. Allah Resulü (s) de verdi. Adam arkasını dönünce cağırdı ve 'Namaza çağrıyı duyuyor musun?' diye sordu. Adam evet dedi. Allah Resulü (s) 'öyleyse icabet et' diye karşılık verdi."[210]

2.3.2.3 Konuyla İlgili Şiir Aktarması

Müellif konuyu açıklayıcı şiirler de aktarmıştır. Örneğin *Tekmiletü'l-Beyan*'da Necmüddin el-Kübrâ'dan sabırlı fakirlerin faziletiyle ilgili olarak mısraların baş harfi yukarıdan aşağıya doğru okunduğunda fakir kelimesinin ortaya çıktığı bir şiir aktarmıştır.[211]

Fakirin fe'si zatının fani olmasıdır ve sıfatlarından fani olmasıdır

Kaf, Sevgilisiyle kalbinin kuvvet bulması ve وقيامه بالله في طاعاته

Ya, Allah'ın rahmetini umması ve azabından korkmasıdır. O'ndan hakkıyla korkmasıdır.

Ra, O'nun sevgisiyle kalbinin yumuşamasıdır ve رجاؤه بالله في حالاته [212]

Diğer bir örnek ise, *Sürûru'n-Nâzırîn*'de yedi kıraat imamının vefat yerlerini bildiren Arapça bir şiir aktarmıştır.[213] Müellif, konuyla ilgili şiir aktarmanın ötesinde bir risalesinde

---

[206] Nn., *el-Erbaûn*, 93a, 99b.
[207] Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali Ebu Bekir (ö. 458/1065), *es-Sünenü'l-Kübrâ,* thk.: Muhammed Abdülkadir Atâ, Mektebetü Dari'l-bâz, Mekke, 1994, I-X, III, 57.
[208] Beyhakî, *Şuabu'l-Îman*, I-IX, thk.: Ebû Hacir Muhammed Said b. Besyûnî Za'lûl, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2000, IV, 314 (2568).
[209] Nn., *el-Erbaûn*, 95a.
[210] Müslim, *Mesâcid*, 255 (653).
[211] Bkz. *Et-Tekmile*, 133a.
[212] *et-Tekmile*, 133a.
[213] Bkz. *Es-Sürûr*, 38a.

hadislerin tercümesini manzum olarak vermiştir. Örneğin risalenin dokuzuncu hadisi olan "*Kim Allah'a ve ahiret gününe iman ederse sılasını gözetsin!*"[214] hadisini ise şu şekilde nazma çekmiştir:

Her ki iman götürse Allah'a yevmi ukbaya itse hem tasdik

Didi Ahmet ki vasıl olsun ol sıla-i rahmine bula tevfîk

Sıla-ı rahmini olan kâtı' katı'ı rahmet olur ol tahkîk[215]

2.3.2.4. Konuyla İlgili Menkıbe Aktarması:

Müellif, konunun önemini vurgulamak için, konunun daha geniş kitleler tarafından anlaşılması için menkıbelerden de yararlanmıştır. Örneğin Allah Resulü'ne (s) salat ve selam getirmenin önemiyle ilgili şu menkıbeyi anlatmıştır:

> Hasan-ı Basri'ye bir gün bir kadın geldi. Kadın "benim genç bir kızım vardı vefat etti. Onu rüyamda görmek istiyorum. Bana bir şey öğret de onu göreyim" dedi. Hasan, ona bir şeyler öğretti. Kadın bunu yaptı ve kızını boğazında bukağı, katrandan bir elbise içindeyken gördü. Kalbi daralmış bir şekilde Hasan-ı Basrî'ye geldi ve rüyasını anlattı. Aradan bir müddet geçti. Bir gün Hasan, kızı rüyasında başına tâc giymiş halde gördü. Bunun üzerine kıza bu değişikliğin sebebini sordu. Kız "bir gün bir adam kabrime geldi ve bir salavat getirdi. Bu kabirde beş yüz elli insan azap görüyordu. Bir ses "bu salavatın bereketiyle onlardan azabı kaldırın" diye seslenildi."[216]

2.3.3. Kullandığı Kaynaklar

Abdülmecid Efendi genellikle eserlerinin başında yararlandığı kaynakları belirtmektedir. Ayrıca metin içerisinde aktardığı bilginin hangi kitaptan, hangi müelliften olduğunu yazmıştır. Sadece kitap ismi veya sadece müellif adı zikrettiği olduğu gibi bunları birlikte verdiği de olmuştur.

Müellifin hadis aldığı kaynakların başında Buhârî ve Müslim'in *Sahihleri* gelmektedir. Radıyyuddin Muhammed b. Hasan es-Sâgânî'nin (ö. 650/1252), Buhâri ve Müslim'deki hadisleri tekrarlarını çıkartmak suretiyle nahiv konularına göre düzenlediği *Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye*'si bir diğer adıyla *el-Cem Beyne's-Sahîhayn*'ı kullandığı kaynaklardandır. Hadislerin şerhinde İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) *Mebâriku'l-Ezhâr Şerhu Meşâriki'l-Envâr*'ı müellifin hadis aldığı kaynaklar arasındadır. Müellifin şerhleriyle

214 Buhârî, *Edeb,* 85 (6138).
215 *el-Arafât,* 8a.
216 *et-Tekmile,* 110a.

İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) şerhlerini karşılaştırmak suretiyle müellifin şerhleri İbn Melek'ten (ö. 821/1418'den sonra) aldığını görmekteyiz. Nitekim Ancak Buhâri ve Müslim'in *es-Sahih*'lerinden ve Sâgânî'nin (ö. 650/1252) *Meşârik*'inden doğrudan yararlandığını kesin olarak bilemiyoruz. Şöyleki, İbn Melek'in kitabındaki hadisler Buhârî ve Müslim hadisleridir ve şerh edilen eser ise Sâgânî'ye (ö. 650/1252) aittir. Yani müellif hepsini ayrı ayrı kullanmadığı halde hürmeten yararlandığı kaynağın oluşmasında katkısı olanları zikrediyor olabilir.

Müellifin *Sürûru'n-Nazîrîn*'in üç hadis hariç hadislerin tamamında, *Arâfâtü'l-Ârifîn*'de, *Safâu's-Sâlihîn*'de, *Riyâzu's-Sâlihîn*'de hadisleri şerh ederken İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) eserini kullandığını, hadisleri ondan aldığını, şerhleri de ondan doğrudan aktardığını tespit etmiş bulunmaktayız. Bu tespiti, *Sürûru'n-Nazîrîn*'indeki hadislerin hepsi için tek tek şerhlerini karşılaştırarak, diğer eserlerden ise rastgele seçtiğimiz üç hadisin şerhlerini İbn Melek'in şerhleriyle karşılaştırarak tespit ettik.[217] Bu durumu risaleleri tanıtırken de belirttik.

Abdülmecid Efendi, hadislerin şerhinde İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) yanı sıra, Muhammed b. Ataullah el-Herevî (ö. 829/1426), *Metaliu'l-Esrar Şerhu Meşariki'l-Envâr'*ından[218] ve Ekmeleddin Muhammed b. Muhammed el-Babertî'nin (ö. 786/1384), *Şerhu'l-Meşarik'*ından[219] az da olsa yararlanmıştır.

Müellifin ikincil hadis kaynaklarına gelecek olursak Mahmud b. Mahmud ed-Derkizîni el-Kuraşî'nin (ö. 743/1343) -Deylemî'nin *el-Firdevs*'inin muhtasarı olan- *Nüzülü's-Sâirin fi Ehadisi Seyyidi'l-Mürselin***'**i ilk sırada zikretmek gerekir. Müellif *Mecmau'l-Fedâil, Tekmiletü'l-Beyân* adlı risalelerini hazırlarken hadisleri çoğunlukla bu eserden almıştır. Ancak bu eserin, bolca zayıf ve mevzû rivayetler içermek gibi önemli bir zâfiyeti vardır. Ebu Hâmid el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111), *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*'i ve *Minhâcü'l-Âbidîn*'i, Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Tenbîhu'l-Gâfilîn* ve *Bustânü'l-Ârifîn'i* bu grupta zikredilebilir.

Müellif, Ebu Muhammed el-Huseyn b. Mes'ud el-Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122), *Meâlimu't-Tenzil'*i, Allâmî Kutbuddîn-i Şîrâzî'nin (ö. 710/1311), *Fethu'l-Mennan fi Tefsiri'l-Kur'an'*ı, Carullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşaf*'ı, Necmüddin ed-Dâye'nin (ö. 654/1256), *Bahru'l- Hakâyık ve'l-Me'ânî fî Tefsîri's-Seb'il-Mesânî*'sinden hem konu içerisinde geçen ayetler için tefsir kaynağı hem de hadis kaynağı olarak

---

[217] Bkz. *es-Safâ*, 23a; İbn Melek, *age.*, I, 168; Krş. *el-Arafât*, 12a; İbn Melek, *Age.*, I, 131-132, *er-Riyâz*, 8a-b; İbn Melek, *age.*, I, 280-281.
[218] Bkz. *er-Riyâz*, 17a, 27a, 30b, 33b.
[219] Bkz. *er-Riyâz*, 20a, 22a, 26a, 30a.

yararlanmıştır. Abdülmecîd Efendi konu içerisinde zikrettiği ayetleri tefsir ederken kullanmasının yanı sıra bu eserlerden hadis de aldığı olmuştur.

Müellifimizin kullandığı kaynaklara baktığımızda bir kısmı o dönemde sıkça kullanılan muteber kitaplardır. Özellikle *Mesâbîhu's-Sünne, Meşâriku'l-Envâr, Sahihu'l-Buhârî* hadiste, Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzîl*'i tefsirde medreselerde okutulan eserler arasındadır.[220] Müellifimizin temel kaynakları XV-XVI. yüzyılda Osmanlı medreselerinde okutulan eserler arasında yer almaktadır. Bu durum müellifimizin de bu medreselerde okuduğunu göstermektedir.

Çalışmamızın birinci bölümünde müellifimizin hayatıyla ilgili bilgilerin kısıtlı olduğunu, son zamanlarda çalışma konusu olduğunu, şimdiye kadar daha çok tefsirciliği üzerinde durulduğunu gördük. Hadisle ilgili eserlerinin sekiz tane ve hepsinin hadis derlemesi olduğunu, toplumu irşad etmeyi amaçlayan muhteva olarak terğîb ve terhîb edebiyatına girebileceğini, şerhlerinin orijinal olmadığını, risalelerine aldığı hadislerin bazılarının uydurma rivayetler olduğunu bu nedenlerle Abdülmecid b. Nasûh'un hadisçiliğinin zayıf olduğunu tespit ettik. Şimdi de ikinci bölümde onun *Sürûru'n-Nâzırîn* adlı risalesinin detaylı incelemesini yapıp metni aktarmaya ve hadislerin tahricine geçiyoruz.

---

[220] İpşirli, *agm.*, XXVIII, 329.

İKİNCİ BÖLÜM

SÜRÛRU'N-NÂZIRÎN'İN TANITIMI VE HADİSLERİNİN TAHRÎCİ

SÜRÛRU'N-NÂZIRÎN'İN TANITIMI VE HADİSLERİNİN TAHRİCİ

Bu bölümde kırk hadis derlemesi olan *Sürûru'n-Nâzırîn* adlı risaleyi tanıtmaya geçmeden önce kırk hadis edebiyatı hakkında kısaca bilgi vermeyi uygun görüyoruz. Böylelikle mezkûr risalenin kırk hadis edebiyatında nerede durduğu hakkında bir kanıya varmış olacağız. Ardından risalenin tanıtımına, metod ve muhteva analizine ve kaynaklarının tespitine geçeceğiz. Sonra sonuç bölümüyle araştırmamızın dirase kısmını tamamlayacağız.

2.1. Hadis Edebiyatında Kırk Hadis Derlemeleri

Kırk hadis edebiyatı II/VII. Yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıkmıştır. Kırk hadis derleme işi "*ümmetimin dini işlerine dair kırk hadis derleyen kimseyi Allah Teala fakihler ve alimler topluluğu arasında diriltir*."[221] mealindeki hadise dayanmaktadır.

Nevevi (ö. 676/1277) ve İbn Hacer el-Askalânî bu rivayetin bütün tariklerinin zayıf olduğunu belirtmişlerdir. Ancak mevzu olduğunu söyleyen de olmamıştır. Nitekim bu iki alim de kırk hadis türü eserler telif etmişlerdir. Ancak Nevevî (ö. 676/1277), derlemesini bu hadisteki değil de "*Rasulüllah'tan (s) duyduklarını iyice öğrenip onu duymayanlara aynen nakledenlerin Allah yüzünü ak etsin*'[222] mealindeki hadisin müjdesine ulaşmak için yaptığını belirtmiştir.[223]

Zamanla hadis, fıkıh, tasavvuf gibi farklı alanlarla ilgili farklı amaçlarla pek çok kırk hadis derlenmiştir. Ancak farklı özelliklerinden dolayı bazıları tebarüz etmiş, meşhur olmuştur. Hadis edebiyatı tarihinde bilinen ilk kırk hadis derlemesi Abdullah b. el-Müberek'e aittir. Ancak eser günümüze ulaşmadığı için muhtevası bilinmemektedir. Ebu'l-Kasım b. Âsâkîr'in *el-Erba'ûnu'l-Büldâniye*'si bunlardan biridir. Bu eserin hususiyeti, kırk ayrı beldedeki kırk şeyhten, kırk sahabeden kırk ayrı konuda hazırlanmış bir derlemedir.[224] Farklı bölgelerdeki farklı hocalardan hadis derleme işi yaygınlaşınca Büldaniye adıyla bir tür oluşturmuştur. Bu türün en güzel örneklerinden bir diğeri, Ebu Muhammed Abdülkahir b. Abdillah b. Abdirrahman er-Ruhavî'nin (ö. 612/1215) *el-Erbaûnu'l-Mütebayeneti'l-İsnad*

---

[221] Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân,* III, 239 (1596).
[222] Tirmizi, *İlim*, 7 (2656); Ebû Dâvud, *İlim,* 10; İbn Mâce, *İftitâhu'l-kitâb,* 18 (230).
[223] Kandemir, M. Yaşar, *Kırk Hadîs*, DİA, TDV yay., Ankara, 2002, XXV, 467-70.
[224] Kandemir, *age.,* 468.

ve'l-Bilad'ıdır. Bu derlemenin özelliği kırk hadisin senedlerinde geçen raviler iki kez tekrarlanmamış ayrıca müellif, her hadisi kırk ayrı beldedeki şeyhlerinden almıştır.[225]

Aynı konudaki hadislerle oluşturulan kırk hadislere örnek İmam Suyûtî'nin *Erbaûn Hadîsen fi Fadli'l-Cihad'ı,* kutsi hadislerden oluşturulan derlemelere Ali el-Kârî'nin *el-Ehâdîsu'l-Kudsiyye ve'l-Kelimâtü'l-Ünsiyye*'si,[226] irfani hadislerden oluşturulanlara Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *Erbaûn*'u, Sadreddin Konevî'nin yirmi dokuz hadisi barındıran *Şerhu Hadis-i Erbaîn*'i örnek verilebilir. Konevî'nin eseri Türkçeye de çevrilmiştir. [227]

Müteahhir dönemdeki bazı muhaddisler âli isnatlı rivayetlerden kırk hadis derlemiştir. Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî'nin dokuz ravili *Kitabü'l-Erbaîne'l-Ebdali't-Tüsaiyyat bi'l-Buharî ve Müslim* ve İbn Hacer el-Askalânî'nin Müslim'in Buharî'ye göre bir ravi ile ali olarak rivayet ettiği hadislerden oluşturduğu e*l-Erbe'ûne'l-Âliye li Müslim ale'l-Buhârî fi Sahihayhima* adlı eseri örnek verilebilir.

Kırk hadis derlemelerinin en meşhuru şüphesiz Ebû Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref en-Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Erba'ûn*'udur. Nevevî, derlemesini İbnü's-Salah eş-Şehrezûri'nin, dinin ana kurallarının temelini oluşturan hadislerden yirmi altı tanesiyle oluşturduğu *el-Ehadîsü'l-Külliyye Elleti Aleyha Medaru'd-Din* adlı eserine on altı hadis ekleyerek oluşturmuştur. Böylelikle derlemedeki hadis sayısı kırk ikiye çıkmıştır. Bu derleme üzerine tarih boyunca sayısız şerhler yapılmıştır.[228] Bunlardan en çok ilgi göreni İbn Recep el-Hanbeli'nin *Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem fi Şerhi Hamsine Hadîsen min Cevâmii'l-Hikem*'idir. İbn Recep, kırk iki hadise aynı mahiyette sekiz hadis daha eklemiş ve hadisleri şerh etmiştir.[229] Bu eser Türkçeye de çevrilmiştir.[230]

Arapça'dan başka Farsça ve Türkçe olarak da kırk hadisler derlenmiştir. Bu diller içerisinde en çok eser Türkçededir. Bunların bir kısmı mensur iken çoğu manzum olarak hazırlanmıştır. Türkçede ilk kırk hadis tercümesi Mahmud b. Ali'nin 759/1358 yılına ait *Nehcü'l-Ferâdis*'idir. Eser özellikle filoloji bilimi için büyük öneme sahiptir. XV. yüzyılda hazırlananlar içinde Kemal Ümmî'nin *Kırk Armağan*'ın yeri ayrıdır. XVI. yüzyılda Türkçenin yanı sıra farsça ve Arapça da pek çok eser yazılmıştır. Bu yüzyıldaki en önemli eserlerden biri

---

225 Kettânî, *er-Risâletü'l-Mustatrafe*, çev ve nşr: Yusuf Özbek, İz yay., İstanbul, 1994, 197.
226 Kettânî, *age.,* 207.
227 Konevî, Sadreddîn, *Şerh-i Hadîs-i Erbaîn*, çev. Ekrem Demirli, İz yay., İstanbul, 2007.
228 Kettânî, *er-Risale*, 212.
229 Kandemir, *Kırk Hadîs*, 468.
230 Bkz. İbn Receb Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed b Abdirrahman Receb el-Bağdâdî (ö. 795/1393), *Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem*, çev: Ali Kaya, Semerkand yay., İstanbul, 2007, I-III.

Hâzinî’ye ait olan *Şerhi Hadis-i Erbaîn*’dir. Tercüme ve nazım tekniği açısından oldukça başarılıdır. Diğer bir örnek ise Usûlî’nin Divan’ın baş tarafında yer alan *Manzume-i Hadis-i Erbain*’dir. Yine Fuzûli’nin Molla Cami’den çevirdiği *Terceme-i Hadis-i Erbaîn*’i oldukça başarılıdır. Bu yüzyıldaki son örneğimiz müellifimiz Abdülmecid b. Nasûh’a ait *Arafâtü’l-Ârifîn*’dir.

Bursalı İsmail Hakkı, Nevevî’nin (ö. 676/1277) *Erbaîn’*ini geniş bir şerhiyle birlikte tercüme etmiştir. Şerh klasik usule uygun hazırlandığı için ilmi değeri vardır. Burada zikretmeden geçemeyeceğimiz Nevevî’nin (ö. 676/1277) en güzel çevirilerinden biri Babanzade Ahmed Naim’e aittir.[231]

2.2. Abdülmecid b. Nasûh’un *Sürûru’n-Nâzırîn*’i

2.2.1. Yazma Nüshanın Tavsifi

Risale kırk bir varaktan oluşmaktadır. Her sayfada on beş satır bulunmaktadır. Metin alanı ve haşiye alanı kenarlıklarla çizilmiştir. Risalenin on iki varağında haşiye mevcuttur.

Müellif başlık olarak hadis numarasını kullanmış bunu da kırmızı renkle yazmıştır. Bunun hemen altında siyah renkle hadisin hangi konuda olduğunu belirtmiştir. Bu alt başlıkların neredeyse tamamı (فِي فضل) ifadesiyle başlamaktadır. Müellif hadis metinlerini de kırmızı renkle ve tam harekeli olarak yazmıştır. Öncelikle hadisin tam metnini aktarma yoluna gitmemiş, açıklama yapmak istediği yerde siyah renkle şerhi araya girmiştir.

Hadisi aktarmadan önce hadisin kaynağını belirtmek için Buhâri (ö. 256/869) ve Müslim’in (ö. 261/874) birlikte tahriç ettikleri hadisleri (ق), sadece *Sahihu’l-Buhârî*’de geçenleri (خ), sadece *Sahîhu Müslim*’de olanları (م) harfiyle rumuzlandırılmıştır. Bu metot müellife ait değildir. İbn Melek’in eserinden alınmıştır.

2.2.2. Metodu ve Muhtevası

Müellif risalesinde İslam’ın değer verdiği şeyler, teşvik ettiği amelleri haber veren hadisleri almıştır. Bu durum bize risalenin Terğib ve Terhib edebiyatı çerçevesinde düşünülebileceğini hatırlatmaktadır. Ancak risalede müellif sadece terğible ilgili hadisleri tercih etmiştir. Risalenin muhtevasını görebilmek için hadislerin kısa olanlarını tam metin

---

[231] Karahan, Abdulkadir, *Kırk Hadîs*, DİA, TDV yay., Ankara, 2002, XXV, 471-473.

olarak aktarırken, uzun olan hadisleri hatırlatıcı ifadeler kullanma yoluna gideceğiz. Ardından da hadisleri konularına göre tasnif edeceğiz.

2.2.2.1.Risaledeki hadisler

1. Hadis: "Faydalı ilmin şerefi hakkında" 'Hz. Musa ile Hızır" kıssasını[232] şerh etmiştir.

2. Hadis: 'ilim talep etmenin şerefi hakkında' 'Kim ilim elde edeceği bir yol tutarsa…'[233] hadisine yer vermiştir.

3. Hadis: 'Rahmetim gazabımı geçmiştir'[234] kutsi hadisi mevcuttur.

4. Hadis: 'Allah'ın dünyada ve ahirette bağışlaması hakkında' alt başlığıyla 'Allah'ın yüz rahmeti vardır'[235] hadisi yer almaktadır.

5. Hadis: 'Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayanın fazileti hakkında' alt başlığıyla Cebrail'den (a.s) 'Ümmetinden Allah'a hiçbir şey ortak koşmayanlar cennete gireceklerdir'[236] hadisi şerh edilmiştir.

6. Hadis: 'kulun isyandan tevbe ettiğinde Rahman'ın bağışlaması hakkında' '*Kulum bir günah işledi ve bir rabbi olduğunu bildi*'[237] kudsi hadisine yer verilmiştir.

7. Hadis: 'Allah'tan haşyetin şerefi hakkında' Allah'tan korktuğu için ölünce cesedinin yakılmasını tavsiye eden adamın kıssasını anlatan hadis[238] aktarılmıştır.

8. Hadis: 'İyiliklerin kötülüklere galebe çalması hakkında' bir iyiliğin karşılığı on misliyedir, bir kötülüğün karşılığı da bir misliyedir'[239] hadisi yer almaktadır.

9. Hadis: 'her farz namazın arkasında tesbih, tahmid ve tekbirin fazileti hakkında fakir Medineli Müslümanların zengin olanların mallarıyla çokça hayır yaptıklarını, kendilerinin ise bu hayırları yapmaya imkanları olmadığını söylediklerinde Allah Resulü'nün (s) her namaz

---

[232] Buhârî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 2 (4725); Müslim, *Fedâil*, 46 (2380); Tirmizî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 19 (3149); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXV, 49 (21117).

[233] Buhârî, *İlim,* 10; Müslim, *Zikr*, 11 (2699); Ebû Dâvud, *İlim*, 1 (3643); Tirmîzî, *İlim*, 2 (2646).

[234] Buhârî, *Tevhîd*, 22, (7422), 28 (7453); İbn Mâce, *İftitâhu'l-kitâb*, 13 (189), Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XII, 496 (7528), XV, 82 (9159), XVI, 70 (10014).

[235] Buhârî, *Rikâk*, 19; Müslim, *Tevbe*, 4 (2753); Tirmizî, *De'avât*, 100 (3541); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XIV, 139 (8415), XV, 373 (9609), XVI, 195 (10280).

[236] Buhârî, *Cenâiz*, 1 (1237), *Bed'u'l-Halk*, 6, *Libâs*, 23; *İsti'zân*, 30; Müslim, *Îmân*, 40 (94); Tirmizî, *Îmân*, 17 (2644); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXX, 217 (18284); XXXV, 275 (21346); XXXV, 327 (21415).

[237] Buhârî, *Tevhid*, 35 (7507); Müslim, *Tevbe*, 5 (2758).

[238] Buhârî, *Ehâdîsü'l-Enbiya*, 53 (3471); Müslim, *Tevbe*, 4 (2756); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XVII, 160, 11096; XVII, 208 (11129).

[239] Buhârî, *Tevhid*, 15 (6970); 50 (7098); Müslim, *Zikr*, 22 (2637); Tirmizi, *De'avât*, 132 (3603); İbn Mâce, *Edeb*, 58 (3821); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XII, 385 (7422).

arkasında 33 kere tesbih, tahmid ve tekbir getirmeleri tavsiyesini belirten hadis'[240] yer almaktadır.

10. Hadis: 'yatağa girince 33 kere tesbih, tahmid ve 34 kere tekbir getirmenin fazileti hakkında' 'Peygamber efendimizin Hz. Fatıma'ya kendisinden köle istediğinde ona verdiği tavsiyeyi anlatan hadis'[241] yer almaktadır.

11. Hadis: Abdesti güzelce almanın, mescitlere yürümenin, namazdan sonra diğer namazı beklemenin fazileti hakkında' 'Allah'ın kendisiyle hataları sildiği ve dereceleri yükselttiği amelleri haber veren hadis'[242] yer almaktadır.

12. Hadis: 'Alllah'ı tesbih etmenin üstünlüğü hakkında' 'günde yüz kere Allah'ı tesbih etmeyi tavsiye eden hadis'[243] yer almaktadır.

13. Hadis: 'abdesti güzelce almanın ve namaza gelmenin üstünlüğü hakkında' 'kendisine işlediği bir günahtan dolayı had cezası uygulanmasını isteyen bir sahabiye Allah Resulü'nün "*sen evinden çıkmadan güzelce abdest almadın mı? Ardından bizimle birlikte namaz kılmadın mı*?' diye sorduğu hadis'e[244] yer verilmiştir.

14. Hadis: 'Kur'an'ı güzel okuyanın faziletiyle ilgili hadis'[245] mevcuttur.

15. Hadis: 'taharetin, tesbih, tahmid, namaz, sadaka, sabır ve Kur'an okumanın üstünlüğüyle ilgili '*Temizlik imanın yarısıdır…*'[246] hadisi aktarılmıştır.

16. Hadis: 'beş vakit namaz, Cuma namazı ve Ramazan'ın üstünlüğü hakkında' 'bu amellerin aralarında işlenen günahlara keffaret olduğunu haber veren hadis'e[247] yer verilmiştir.

17. Hadis: Fatiha'nın üstünlüğünü bildiren hadis[248] aktarılmıştır.

---

240 Buhârî, *Ezân*, 155 (843); Müslim, *Mesacid*, 26 (595); Ebu Davud, *Vitr*, 24 (1506); Tirmizi, *Salât*, 302 (410).
241 Buhârî, *Nafakât*, 7 (5362); Müslim, *Zikr*, 19 (2778), Nesaî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (ö. 303/915), *el-Müctebâ mine's-Sünen*, thk: Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslamiyye, Halep, 1986, I-VIII *Sehv*, 90 (1348).
242 Müslim, *Tahâret*, 14 (251); Tirmizi, *Tahâret*, 39 (51); Nesaî, *Tahâret*, 110 (143); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XVII, 21 (10994); XXXVII, 14 (22326).
243 Müslim, *Zikr*, 10 (2698); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 133 (1562); III, 163 (1613).
244 Müslim, *Tevbe*, 7 (2765); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXVI, 491 (22163).
245 Buhârî, *Tefsir*, 1 (798); Tevhid, 52; Müslim, *Salâtü'l-Musafirîn*, 38 (798). Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XLI, 206 (24667); XLIII, 325 (26296).
246 Müslim, *Tahâret*, 1 (223); Tirmizi, *De'avât*, 86 (3517); Nesaî, *Zekât*, 1 (2437); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXVII, 536 (22902); XXXVII, 542 (22907).
247 Müslim, *Tahâret*, 14 (233); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XV, 106 (9197).
248 Buhârî, *Tefsiru'l-Kur'ân*, 1, 3 (3125); *Fedailu'l-Kur'ân*, 9 (4720). Ebu Davud, *Vitr*, 15 (1460); Tirmizi, *Tefsiru'l-Kur'ân*, 16 (3125); Nesâî, *İftitâh*, 26 (913); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XIV, 311 (8683).

18. Hadis: Din ve samimiyetin üstünlüğünü anlatan '*Din samimiyettir*'[249] hadisi risalede yerini almıştır.

19. Hadis: 'sağın sola üstünlüğüyle ilgili' bir ortamda Allah Resulü'nün (s) elindeki süt kabını solunda Hz. Ebu Bekir olmasına rağmen sağındaki bedeviye vermesini anlatan hadise[250] yer verilmiştir.

20. Hadis: Yemen'in üstünlüğü hakkında '*İman Yemenlidir*'[251] hadisi aktarılmıştır.

21. Hadis: 'tesbih ve tahmidin üstünlüğü hakkında' Hz. Cüveyriye'den gelen '*Subhanallahi ve bihamdihi adede halkihi*'[252] şeklinde başlayan hadis mevcuttur.

22. Hadis: 'çokça hamd etmenin, tekbir getirmenin fazileti hakkında '*Allah büyüktür, çok olan, güzel olan, mübarek olan hamd Allah'adır.*'[253] hadisi aktarılmıştır.

23. Hadis: Fetih suresinin faziletiyle ilgili '*Bu gece bana öyle bir sûre indirildi ki o benim için üzerinde güneşin doğduğu her şeyden daha sevimlidir. Sonra da: "Gerçekten biz sana apaçık bir fetih nasib ettik" diye okudu*'[254] hadisi bulunmaktadır.

24. Hadis: 'kıyamı uzatmanın fazileti hakkında' '*en üstün namaz kunutu uzun olandır*'[255] hadisidir.

25. Hadis: 'secdenin üstünlüğü hakkında' '*Kulun Rabbine en yakın olduğu an secde anıdır'*[256] hadisi mevcuttur.

26. Hadis: 'Muharrem ayında oruç tutmanın üstünlüğü hakkında' '*Ramazandan sonra orucun en faziletli olduğu ay Allah'ın ayı olan Muharrem'dir*'[257] hadisidir.

27. Hadis: 'Davud'un (as.) oruç ve namazının üstünlüğü hakkında' '*Allah'a en sevimli gelen oruç Davud orucudur. O, bir gün oruç tutardı bir gün tutmazdı.*'[258] hadisidir.

---

[249] Müslim, *Îmân*, 23 (55); Ebu Davud, *el-Edeb*, 67 (4946); Tirmizi, *el-Birr ve's-Sıla*, 17 (1926); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 318 (3280).
[250] Buhârî, *Hibe*, 4 (2571); Müslim, *Eşribe*, 17 (2029). Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXI, 157 (13513).
[251] Buhârî, *Bed'u'l-Halk*, 15 (3126); *Meğazî*, 74 (4388); Müslim, *Îmân*, 21 (52); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XII, 133, (7202); XIII, 66 (7627).
[252] Müslim, *Zikr*, 19 (2726); Ebu Davud, *Vitr*, 24 (1505).
[253] Müslim, *Mesâcid*, 149; Ebu Davud, *Salât*, 123 (763); Tirmizi, *Salât*, 296 (404); Nesâî, *İftitâh,* 19 (901); Ahmed b. Hanbel, XIX, 91 (12034); XX, 62 (12612); XXI, 235 (13645).
[254] Buhârî, *Tefsiru Sureti'l-Feth*, 1 (4833); Müslim, *Cihad*, 34 (1786).
[255] Müslim, *Salâtü'l-Musafirin*, 22 (756); Tirmizi, *Salât*, 285 (387); Nesâî, Zekât, 49 (2526); İbn Mâce, *İkâmetü's-Salât*, 200 (1421); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXII, 138 (14233); XXIII, 381, (15210); XIV, 122 (15401).
[256] Müslim, *Salât*, 42 (482); Ebu Davud, *Salât*, 154 (875); Ahmed b. Hanbel, XV, 274, (9461).
[257] Müslim, *Sıyâm*, 38 (1163); Tirmizi, *Salât*, 324 (438); *Savm*, 40 (740), Nesâî, *Kıyâmu'l-leyl*, 6 (1613); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XIV, 200 (8507).

28. Hadis: 'Kalıcı Salih amellerin üstünlüğü' hakkında "*Allah'ın en çok sevdiği kelimeler dörttür: Subhanallah, elhamdülillah, Lailahe illallah, Allahu ekber*"[259] hadisi yer almaktadır.

29. Hadis: 'Cuma gününün üstünlüğü hakkında', '*güneşin üzerine doğduğu en hayırlı gün Cuma günüdür…*'[260] hadisine yer verilmiştir.

30. Hadis: 'Arefe gününün üstünlüğü hakkında' '*hiçbir günde Allah arefe günündeki kadar çok kulunu ateşten azat etmemiştir*'[261] hadisi ele alınmıştır.

31. Hadis: 'Cuma günü gusletmenin üstünlüğü hakkında' '*kim Cuma namazına gelirse gusletsin'*[262] hadisine yer verilmiştir. Müellifin üzerinde fazlaca durduğu hadislerdendir. Müellif, bu hadiste "gusletsin" ifadesinin mükellefin fiillerinden hangisine gireceği meselesini, mezheplerin görüşlerini aktararak çözümlemeye çalışmıştır.

32. Hadis: 'Ezan, ilk saf, yatsı ve sabah namazının üstünlüğü hakkında' '*insanlar ezanda, ilk safta ne olduğunu bilselerdi de kura çekmekten başka çözüm bulamasalardı mutlaka kura çekerlerdi*'[263] hadisi mevcuttur.

33. Hadis: 'cemaatle namaz kılarken kıraati kısa tutmanın üstünlüğü' hakkında Muaz b. Cebel (ö. 18/650) hadisi[264] zikredilmiştir.

34. Hadis: 'Allah'ı tevhid etmek ve ona ortak koşmamanın üstünlüğü' hakkında '*Ey Muaz! Allah'ın kulu üzerindeki hakkı nedir bilir misin?*'[265] hadisi mevcuttur.

35. Hadis: 'Allah'tan istemenin ve Kur'an'ın üstünlüğü hakkında' Übey b. Ka'b'dan (ö. 32/663) gelen Kur'an'ı yedi harf üzere okumakla ilgili hadis[266] mevcuttur.

36. Hadis: Kur'an'ın yedi harf üzere inmesinin üstünlüğü ile ilgili Hz. Ömer'den gelen, onunla başka bir sahabi arasında geçen olayı anlatan hadis[267] yer almaktadır. Müellif bu hadisle ilgili gerekli gördüğü açıklamaları yaptıktan sonra "yedi kârînin beyanı" şeklinde

---

258 Buhârî, *Ehadîsü'l-Enbiya*, 38 (1977); *Savm*, 57 (3420); Müslim, *Sıyam*, 189 (1159); Ebu Davud, *Savm*, 68, (2450); Nesâî, *Kıyâmu'l-Leyl*, 14 (1630); İbn Mâce, *Sıyâm*, 31 (1712); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XI, 31 (6491).

259 Müslim, *Âdâb*, 2 (2731); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXIII, 298 (20107).

260 Müslim, *Cum'a*, 5 (854); Ebu Davud, *Salât*, 209 (1048); Tirmizi, *Cum'a*, 1 (488)

261 Müslim, *Hacc*, 79 (1348); İbn Mâce, *Menâsık*, 56 (3014).

262 Buhârî, *Cum'a*, 12 (894); Müslim, *Cum'a*, 1 (844), Ebu Davud, *Tahâret*, 130 (340); Tirmizi, *Cum'a*, 3 (492), İbn Mâce, *İkametü's-Salât*, 80 (1088); 83 (1098); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 252 (91); I, 407 (320); V, 177 (3058).

263 Buhârî, *Ezan*, 9 (615), Müslim, *Salât*, 28 (437); İbn Mâce, *Mesacid*, 18 (796).

264 Buhârî, *Edeb*, 74 (6106); Müslim, *Salât*, 36 (465); Ebu Davud, *Salât*, 129 (790).

265 Müslim, *Îmân*, 10 (30; İbn Mâce, *Zühd*, 35 (4296).

266 Müslim, *Salâtu'l-Musafirîn*, 48 (820); Ebu Davud, *Vitr*, 22 (1477, 1479, 1480).

267 Buhârî, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 5 (4992), Müslim, *Salâtü'l-Musafirîn*, 48 (818); Ebu Dâvud, *Vitr*, 22 (1477).

başlık atmış ve bu başlık altında yedi kârînin adını, hocalarının adını verdikten sonra vefat tarihini aktarmıştır.

37. Hadis: ‘Allah’a ve O’nun elçisine iman etmenin üstünlüğü, cihadın üstünlüğü’ hakkında “*Kim Rab olarak Allah’tan din olarak İslam’dan nebi olarak Muhammed’den razı olursa cennet ona vacip olur*”[268] hadisine yer verilmiştir.

38. Hadis: “*Sadaka malı eksiltmez. Kim bir haksızlığı affederse Allah o kişinin izzetini artırır*”[269] hadisi yer almaktadır.

39. Hadis: ‘bela ve hastalıkların üstünlüğü hakkında’ “*Mü’mine rahatsızlık, yorgunluk, hastalık, hüzün hatta onu üzen endişe isabet ederse Allah onlarla mümin kulunun hatalarının bazılarını örter.*”[270] hadisine yer verilmiştir.

40. Hadis: Emredildiği şekilde abdest alındığı zaman günahların döküleceğini haber veren hadis[271] şerh edilmiştir.

2.2.2.2. Konu Ağırlığına Göre Hadislerin Dağılımı

1. Namaz: 22, 24, 25, 32 ve 33. hadisler.

2. Kur’ân: 17, 23, 35, 36. Hadisler.

3. Tesbih, tahmit, tevhit etmek: 9, 10, 12 ve 28. Hadisler.

4. Tevbe, rahmet, bağışlama: 3, 4 ve 6. Hadisler.

5. İlim: 1 ve 2. Hadisler

6. Şirk koşmamak: 2, 34. Hadisler

7. Abdest: 11 ve 40. Hadisler.

8. İman: 37. Hadis

9. Oruç: 26 ve 27. Hadisler.

10. Cuma günü ve namazı: 29, 31. Hadisler.

11. Arefe günü: 30. Hadis.

---

[268] Müslim, *İmâre*, 31 (1884); Tirmizi, *Îmân*, 10 (2623)
[269] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 208 (1674); Taberânî, *el-Evsat*, II, 374 (2270).
[270] Müslim, *Birr*, 14 (2573); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XIII, 397 (8027); XVII, 44 (11007); 436 (11336); XVIII, 35 (11451).
[271] Müslim, *Salâtü’l-Musafirîn*, 52 (832); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXVIII, 237 (17019).

12. Sadaka: 38. Hadis.

13. İmtihanlara sabır: 39. Hadis.

14. Yemen'in fazileti: 20. Hadis.

15. Sağın sola üstünlüğü: 19. Hadis.

Hadislerin konu dağılımına baktığımızda namazla ilgili hadislerin daha çok olduğu görülmektedir. Namazla ilgili olduğu için abdest, Kur'an, tesbih-tahmit, tekbir, Cuma namazıyla ilgili hadisleri bir arada düşündüğümüzde bu konunun risalenin dörtte birini teşkil ettiğini görmekteyiz. Ancak aynı konudaki hadislerin arka arkaya gelmesine de dikkat edilmediği görülmektedir. Örneğin abdestle ilgili hadisin birisi on birinci sırada yer alırken diğeri kırkıncı sırada yer almaktadır. Bu durum müellifin, risalesini yazarken derinlikli, detaylı bir tasarısın olmadığını, risalenin çok büyük bir ilmi değerinin olmadığını göstermektedir.

1. hadisin muhtevasına paralel olarak müellif 2a-5b varaklarındaki haşiyelerde ilmin üstünlüğünden bahsetmeye devam etmiştir. 2a'nın haşiyesinde ilim öğrenmenin ve öğretmenin üstünlüğüyle ilgili *Tefsîru Allâmî'*den "*Mü'minlerin hepsi totan seferber olacak değillerdir. Öyleyse onların her kesiminden bir grup da, din konusunda köklü ve derin bilgi sahibi olmak ve döndükleri zaman kavimlerini uyarmak için geri kalsa ya! Umulur ki sakınırlar.*"[272] mealindeki ayetin tefsirini aktarmıştır. Allâmi tefsirinde farz-ı ayn ve farz-ı kifaye olan ilimlerden, ilmin üstünlüğünden bahsetmiştir. 2b-3a'da ise ilmin üstünlüğünü haber veren yirmiden fazla hadis bulunmaktadır. Müellif bu hadisleri de *Tefsîru Allâmî'*den aldığını belirtmiştir.[273] 4a'da ise Bezzâzî'den adil sultan ve alimin elinin öpülmesinin caizliğine dair bir bölüm aktarmıştır.[274] 4b'de ilmin ve alimin üstünlüğüyle ilgili rivayetler aktarılmaya devam edilmiştir. 5a'nın haşiyesinde *Tefsiru Allami'*den Hızır'la bir zatın kıssası aktarılmıştır. Kıssada Hızır, alimi olmayan beldenin ölü olduğunu söylemiştir.[275]

15b'nin haşiyesinde *İhyâu Ulûmi'd-Din'*den Tevrat'taki insanların lüzumsuz sözlerine değer verilip de Allah'ın sözünü kulak ardı edilmesinin abesliğini anlatan bir pasaj aktarmıştır. 16a'nın haşiyesinde Kur'an'ın ve onu okumanın üstünlüğü hakkında yine *İhya'*dan nakil devam etmiştir. Şerhlerde olduğu gibi, haşiyelerde de müellife ait ifadeler

[272] Tevbe 9/122.
[273] Bkz. *Es-Sürûr,* 2a.
[274] Bkz. *Es-Sürûr,* 4a.
[275] Bkz. *Es-Sürûr,* 5a.

görmek mümkün değildir. Müellif sürekli iktibasla iktifa etmiştir. Haşiyelerin kaynaklarıyla, metin ve şerhlerdeki kaynakların aynı olmasından yola çıkarak haşiyelerle metni telif edenin aynı kişiler olduğunu söyleyebiliriz.

2.2.3. Kaynakları

2.2.3.1. Tahricde Kullandığı Kaynaklar

Müellif risalesine başlarken hadisleri Buhârî (ö. 256/869) ve Müslim'in (ö. 261/874) *Sahih*'lerinden ve Sâgânî'nin (ö. 650/1252) *Meşâriku'l-Envâr*'ından seçtiğini belirtmektedir.[276] Müellif hadisin tahricinde remizlerle yetinmemiş sahabî ravisini zikrettikten sonra hadisi Buhârî'nin mi Müslim'in mi yoksa ikisinin birlikte mi eserlerine aldıklarını belirtmiştir. Buna göre risalede on iki tane muttefekun aleyh hadis vardır.[277] Hadislerin altı tanesi Buhari'den[278] (ö. 256/869), yirmi iki tanesi de Müslim'den (ö. 261/874) alınmıştır.[279] Burada müellifin hadisleri daha çok Müslim'den aldığı açıkça görülmektedir.

2.2.3.2. Şerh İçin Kullandığı Kaynaklar

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki risalelerinde müellifimizin emek mahsulü, kendi gayretlerinin ürünü olan şerhler bulunmamaktadır. Onun yaptığı, bir başka şerh kitabından hadisi ve onunla ilgili açıklamaları kendi koyduğu başlıklar altında aktarmaktır.

Müellif genellikle, İbn Melek'in, *Mebâriku'l-Ezhâr Şerhu Meşâriki'l-Envâr* adlı eserinden yararlanmıştır. Müellif, çoğunlukla eserini zikretmeksizin ona ismen atıfta bulunmaktadır. İbn Melek'in eserini ise *Şerhu Meşâriki'l-Envâr* şeklinde zikretmektedir. Bu eser, Müellifin en fazla kullandığı kaynaktır.

Yirmi sekizinci hadiste "*Allah'a en sevimli gelen sözler dörttür: Sübhanallah, Elhamdülillah, la ilahe illallah, Allahu ekber*"[280] rivayetini açıklarken mealen şunları söylemiştir: "Bu sıralamanın, düzenin harikalığı bir hakikattir. Çünkü bu sözlerde marifetin dereceleri vardır. İlk olarak Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih etme sonra övgüye layık olan

[276] es-Sürûr, 1b.
[277] Bkz. *es-Sürûr*, 2a, 9a, 10a, 12a, 13a, 15b, 20a, 27b, 30a, 31b, 34b,
[278] *es-Sürûr*, 7a, 7b, 19a, 22b, 24b, 31a,
[279] *es-Sürûr*, 8a, 11a, 13b, 14a, 14b, 16b, 18a, 19b, 20b, 21a, 22a, 23a, 23b, 24a, 25b, 26b, 27a, 33a, 39a, 40a, 41a.
[280] Müslim, *Âdâb*, 2 (2731).

Allah'ı subûtî sıfatlarla bilme, ardından Allah'tan başka hiçbir şeyin ulûhiyete müstahak olmadığını bilmek. Böylelikle Allahu Tealâ'nın en büyük ve azametli olduğu inkişaf eder."[281]

Abdülmecîd Efendi, otuz altıncı hadisi aktardıktan hemen sonra İbn Melek'ten iktibas yapmaya başlamıştır. Bu iktibasta yedi harf ifadesinin kimilerince hasr ifade etmediğini aksine genişletme ve kolaylaştırma ifade ettiğini söylemişlerdir. Çoğu ise hasr olarak anlamıştır. Bu sefer de bu ifadede muradın ne olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bu yedi harf, va'd, vaîd, emsal, kıssalar, emir, nehiy ve mevaizdir demişlerdir. Kimisi de idğam, ızhar, tefhim, tergîk gibi farklılıklar veya Kureyş, Huzeyl, Hevazin, Yemen, Beni Temim, Tay, Sakîf Arapçası gibi farklılıklar olduğu düşünülmüştür.[282]

Abdülmecid Efendi'nin şerhte yararlandığı kaynaklardan bir diğeri *Meşariku'l-Envâr* şarihlerinden Ekmeleddin Muhammed b. Muhammed el-Babertî'dir (ö. 786/1384).

Müellif, onu sadece eş-Şeyh Ekmeleddin şeklinde zikretmektedir. Müellif onun eserini de zikretmemiştir. Konunun içeriğinden yola çıkarsak *Sürûr'da* yararlandığı eser *Şerhu'l-Meşârik* olsa gerektir.

Abdülmecîd Efendi otuz altıncı hadiste Kur'an'ın yedi harf üzere indirilmesi konusunda ondan uzunca bir iktibas yapmıştır. Ekmeleddin özetle şunları söylemiştir: "yedi harfin ne olduğu hakkında âlimler ihtilafa düştüler. Bir kısmı bunun yedi imamın tercih ettiği bilinen yedi kıraat olduğu görüşünü savunmuştur. Bir kısmı ise yedi harfin kıraat farklılıkları olduğunu savunmuşlardır. Bu farklılıklar takdim-tehir, bir kelimenin varlığı veya yokluğu, mananın ittifakıyla birlikte kelimenin başka bir kelimeyle değişmesi, îrab farkı şeklinde olabilir."[283]

Yararlandığı kaynaklardan birisi de, Muhammed b. Ataullah el-Herevî (ö. 829/1426), *Metaliu'l-Esrâr Şerhu Meşâriki'l-Envâr'*ıdır. Abdülmecîd Efendi, onu sadece Ataullah el-Herevî diye zikretmiştir. Ancak konu ile ilgili DİA maddesinde ismi Muhammed b. Ataullah el-Herevî olarak kaydedilmiştir. Müellifin bu eseri, Süleymaniye Kütüphanesi Turhan Valide sultan numara 62'de yer almaktadır.[284]

---

281 Bkz. *es-Sürûr*, 25b.
282 Bkz. *es-Sürûr*, 35a.
283 Bkz. *es-Sürûr*, 35b-36a.
284 Bkz. Köse, Saffet, "*Herevî, Muhammed b. Atâullah*", DİA, TDV yay., İstanbul, 1998. XVII, s. 226.

Müellifin *Sürûr'*da ona iki yerde açıkça atıf yapmaktadır. Otuz birinci hadiste *Şerhu'l-Meşârik* şeklinde eseri zikretmek suretiyle, otuz beşinci hadiste ise sadece el-Herevî'nin adını zikrederek ona atıfta bulunmuştur.

Müllif el-Herevî'den şu şekilde yararlanmıştır: Otuz birinci hadisin şerhinde (مَنْ تَوَضَّأَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ فَبِهَا وَنِعْمَتْ، وَمَنِ اغْتَسَلَ فَهُوَ أَفْضَلُ) hadisinin İbn Ömer'den başka yirmi dört sahabiden geldiğini, hadisin sahih olduğu açıklamasını onun eserinden almıştır.[285] Ayrıca otuz altıncı hadiste Abdülmecid Efendi, Kur'an'ın yedi harf üzere indirilmesi konusunda İbn Hibban'ın (ö. 354/965), bu harf ve vecihler hakkında otuz beş tane görüş topladığını ve yedi kıraatten muradın insanlar arasında meşhur olan ve bilinen kıraatler olduğu fikrini de ondan almıştır.[286]

Abdülmecid Efendi bir yerde adetinin zıddına müellifin adını zikretmeksizin bir eserden alıntı yapmıştır. Bu eser *Ravzatu'l-Ahyar fi Şerhi Meşarikı'l-Envar*'dır. Biz bu eser hakkında bilgi bulmaya çalıştık ancak herhangi bir neticeye ulaşamadık. Abdülmecid Efendinin, müellifin adını zikretmemesi akla eserin müellifinin bilinmediği ihtimalini getirmektedir. Müellif bu kitaptan şu şekilde istifade etmiştir:

Yirmi sekizinci hadiste, Subhanallah, Elhamdülillah, Allahu ekber ifadelerinin her birine onar hasene verileceğini bildiren hadisten sonra Gazzâlî'den bu lafızların her birinin marifetten bir derece olduğunu, bu derecelere karşılık Allah'ın kat kat sevap vermesinin tuhaf olmadığı açıklamasını aktarmıştır.[287]

2.2.4. Metnin Yazımında Yapılan Çalışmalar

Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki Abdülmecid Efendi'nin kendi el yazısı oldukça düzgündür. Hem risalenin müellif nüshasından başka nüshasının olmaması hem de yazının, kâğıdın gayet temiz olması çalışmamızı kolaylaştırmıştır. Bununla birlikte biz bu ameliyemizde şunları yapmaya çalıştık:

1- Zikredilen ayetlerin Kur'an'daki yerlerini gösterdik.

2- Ayetleri {} çiçek parantez arasında ve kalın olarak gösterdik. Parça parça aktarılan ayetlerin yerini, ayetin bitiminde aktardık.

---

[285] Bkz. *es-Sürûr*, 27b.
[286] Bkz. *es-Sürûr*, 36a.
[287] Bkz. *es-Sürûr*, 26a-b.

3- Hadisleri numaralandırdık. Hadis metinlerini “ ” parantez arasında ve gösterdik. Hadis metinlerindeki Allah Resulü’ne ait ifadeleri kalın olarak gösterdik.

4- Risaledeki şerh edilen hadisler, *Sahihu’l-Buhâri* ve *Sahîhu Müslim*’den alınmıştır. Biz bu hadislerin *Kütüb-ü Sitte’*den tahricini yaptık. Az sayıdaki *Kütüb-ü Sitte* dışında kalan hadisleri bulduğumuz hadis kaynaklarındaki yerlerini belirttik.

5- İbn Melek’ten alınan şerhlerin *Mebâriku’l-Ezhâr*’daki yerlerini de gösterdik. İbn Melek’in atıf yaptığı kaynaklardan bir kısmının da yerini tespit ettik. Bununla birlikte, henüz basılmamış olan el-Herevî’nin eserinden yapılan atıfların yerlerini tespit etme fırsatımız olmadı.

6- Varak numarasını, o varağın metninin başladığı yerde verdik.

7- Risalenin yaklaşık sekiz varağında haşiye bulunmaktadır. Haşiyeleri dipnotta aktardık. Haşiye metinlerini ana metnin puntosundan daha küçük bir puntoyla aktardık ki kolayca ana metinden ayırt edilebilsin.

8- Yine haşiyeyi gösteren dipnotu haşiyenin geçtiği varak numarasına iliştirdik. Haşiyenin dipnotlarına “*” çiçek işareti koyduk.

9- Metinde cilt numaralarını, Roma rakamlarıyla değil de -cilde işaret eden (ج.) kısaltmasından sonra- Latin rakamlarıyla gösterdik. Bu şekilde yapmamızın nedeni, Roma rakamlarının Arapça metin yazımında sorun çıkarmasıdır.

10- Rivayetlerin kitap içindeki numaralarını göstermek için (ر.) kısaltmasını kullandık.

SONUÇ

XVI. yüzyılda yaşamış olan Abdülmecid b. Nasûh'un hayatı hakkında bildiklerimiz çok azdır. Babası Nasuh b. İsrail, hattat olmasının yanı sıra Zeyniyye tarikati postnişinidir.

Mutasavvıf bir ailede yetişmiş olması onun düşünce dünyasının bu yönde şekillenmesine sebep olmuştur. Tefsir, Kuran ilimleri, Hadis, Fıkıh, Tasavvuf, Kelam ve bunların haricindeki alanlarda altmışa yakın eseri mevcuttur. Bizim tespitimize göre hadisle ilgili sekiz eseri mevcuttur. Abdülmecid Efendi daha çok halkı irşad etmek amacıyla onların anlayabileceği seviyede, vaaz, nasihat, menkıbe içeren eserler kaleme almıştır.

Abdülmecid Efendi, iyiliği emretmek kötülükten alıkoymak emrinin sorumluluğunu üzerinde hissederek eserlerinde ayet ve hadislerde bildirilen iyiliklere teşvik edecek, kötülüklerden ise sakındıracak mahiyette kırk hadisler, yüz hadisler derlemiştir. Hadisi ayetle, hadisi hadisle şerhetmiştir. Hadisi hadisle şerh etme konusunda mahirdir. Bir hadisi şerh etmek için bir derleme oluşturduğu olmuştur. *Erbaûne Hadîsen* (Nevşehir), *Tekmiletü'l-Beyân* bu şekildeki derlemelerdir.

Hadis alanındaki eserlerinden altı tanesi kırk hadis derlemesidir. Bunlardan *Safâu's-Sâlihîn* ve *Sürûru'n-Nâzırîn* bir birinin devamı gibi iki risaledir. Hadisleri *Sahihu'l-Buhârî* ve *Sahîhu Müslim* hadislerinden oluşmaktadır. Şerhlerinin tamamına yakını İbn Melek'in *Mebâriku'l-Ezhâr*'ından alınmıştır. *Arâfâtü'l-Arifîn*'de, *Safâu's-Sâlihîn*'de de bulunan hadisler mevcuttur. Risalenin mukaddime kısmında sorunlu rivayetler vardır. Bu risalenin diğerlerinden farkı ise hadislerinin hem nesir hem de manzum olarak tercüme edilmiş olmasıdır. Risale, bu özellikleriyle Türk edebiyatı açısından değer taşımaktadır.

Riyazu's-Sâlihîn cennetle ilgili kırk ayet ve kırk hadisten oluşmuştur. *Erbaûne Hadîsen*'lerden Nevşehir nüshası olan *"Arşın gölgesi altında gölgelenecek yedi sınıf insan"*la ilgili kırk hadis, "*kıyamette Allah'ın yüzlerine bakmayacağı, affetmeyeceği yedi sınıf insan"*la ilgili kırk hadis olmak üzere seksen hadis içermektedir. Bu risalede sahih, hasen, zayıf hadisler olduğu gibi uydurma, asılsız rivayetler de mevcuttur. Kastamonu'daki *Erbaûne Hadîsen* ise *Tenbîhu'l-Gâfilîn*'den seçilmiş kırk hadisten ve yine aynı kitaptan alınan açıklamalardan oluşmuştur. Bu risale de az sayıda uydurma olduğundan bahsedilen rivayetler mevcuttur. Bu risalenin tamamı başka bir eserden alındığı için ilmi bir değer taşımamaktadır.

Tekmiletü'l-Beyân adil idareci, ilmiyle amil âlim, cömert zengin, sabırlı fakirle ilgili yüz hadis içermektedir. Rivayetlerinin kaynağı bolca zayıf hatta uydurma rivayet içeren *Nüzülü's-Sâirîn'*dir. Hadisi hadisle şerh etme yöntemini kullansa da ilmi değeri düşük olan bir risaledir. *Mecmau'l-Fedâil ve Menbau'l-Hasâil,* bir diğer yüz hadis derlemesidir. İslam'ın övdüğü insanları, sözleri ve davranışları konu edinmiştir. Bu risalenin de birincil kaynağı *Nüzülü's-Sâirîn'*dir. İlmi değeri düşük bir risaledir.

Müellifin risalelerindeki şerhler orijinal değildir. Yani kendisine ait değildir. Şerhlerin tamanına yakınını İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) *Mebâriku'l-Ezhâr*'ından almıştır. Buhârî (ö. 256/869) ve Müslim (ö. 261/874) kaynaklı hadislerin şerhlerini sürekli ondan almıştır. Az miktarda da Ekmeleddin el-Bâbertî'den (ö. 786/1384), Muhammed b. Atâullah el-Herevî'den (ö. 829/1426) yararlandığı olmuştur. Bu durum müellifin risalerinin ilmi değerinin bulunmadığını göstermektedir.

Abdülmecid Efendi'nin kullandığı ez-Zemahşeri'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşaf*'ı, el-Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122), *Meâlimu't-Tenzil'*i, Kadı Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl*'i döneminin ilim erbabı arasında mütedavel olan Osmanlı medreselerinde okutulan eserlerdir. Müellifin hadis ve şerh aldığı kaynaklardan Buhârî ve Müslim'in *es-Sahih'*leri, Sâgânî'nin *Meşâriku'l-Envâr'*ı, İbn Melek'in *Mebâriku'l-Ezhâr*'ı da Hadis ilminde döneminde en çok kullanılan kitaplardır.

Abdülmecid Efendi'nin risalelerinde aktardığı tasavvufî hadis, menkibe, hikaye ve tasavvufi tefsir, şerh ve izahları aldığı Kutbuddîn eş-Şirazî'nin (ö. 710/1311) *Fethu'l-Mennân fî Tefsîri'l-Kur'ân'*ı Necmeddin Dâye'nin (ö. 654/1256) *Bahru'l-Hakâyık'*ı, Necmeddin el-Kübra'nın (ö. 618/1221) *Tefsîr*'i, Ebu Hâmid el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111), *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*'i ve *Minhâcü'l-Âbidîn*'i, Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Tenbîhu'l-Gâfilîn'*i onun yetişmiş olduğu tasavvufî çevrenin etkisini gösteren eserlerdir. Bu onun Osmanlı Devletinde, Anadoluda yetişmiş bir ilim erbabı olduğunu göstermektedir.

Hadisleri tahriç edilen risale, İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) *Mebâriku'l-Ezhâr* adlı eserinden alınmıştır. Hadislerin şerhi de üç hadis hariç bu eserden alınmıştır. Biz metni yazarken her hadisin şerhinin *Mebâriku'l-Ezhâr*'daki yerlerini gösterdik.

Risalenin haşiyesi içerik olarak metnin konusuyla paralel bir şekilde ilerlemiştir. Haşiyede konuyla ilgili hadisler, her zaman kullandığı eserlerden iktibaslar bulunmaktadır.

Yani haşiyede de müellife ait olan bir şey yoktur. Bu durum, risalenin ilmi değerinin olmadığını gösteren hususlardandır.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki insanları iyiliğe, güzelliğe, İslam'ın emrettiği, tavsiye ettiği amellere çağırmak gayesiyle eserler kaleme alan Abdülmecid b. Nasûh'un hadisçiliği zayıftır. Onun için muhaddis demek doğru değildir.

Bu çalışmamızla Osmanlı dönemi ilim erbabının tefsir ve fıkıh ilimlerine göre hadis ilminde yetersiz oldukları tezi desteklenmiş oldu. Ancak bu durum Osmanlı döneminde kaleme alınan eserleri, derlemeleri görmezden gelineceği anlamına gelmemektedir. Aksine ön yargılı yaklaşmadan durum neyse onu ortaya koymak için bilinen veya kataloklara kaydı yeni geçen eserler incelenmesi gerekmektedir. Bu sayede Osmanlı'nın eksik kaldığı veya başarılı olduğu noktalar daha doğru bir şekilde ortaya çıkacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Kur'an-ı Kerim

Abdülmecîd b. Nasûh (ö. 996/1588), *Arafâtü'l-Ârifîn li'l-Vukûf fi Mevkıfi İbâdeti Rabbi'l-Âlemîn fî Ehâdisi Seyyidi'l-Mürselîn*, İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar Bölümü, nu. 558.

_____, *Arafâtü'l-Ârifîn li'l-Vukûf fi Mevkıfi İbâdeti Rabbi'l-Âlemîn fî Ehâdisi Seyyidi'l-Mürselîn*, Süleymaniye Kütüphanesi Raşit Efendi, nu. 136.

_____, *Erbaûne Hadîsen*, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, nu. 3761/4.

_____, *Erbaûne Hadîsen*, Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Kütüphanesi, nu. 427/3.

_____, *Mecmau'l-Fedâil ve Membau'l-Hasâil*, Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesi, nu. 693.

_____, *Riyâzü's-Sâlihîn*, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, nu. 122.

_____, *Safâu's-Sâlihîn*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nu. 8066/3.

_____, *Sürûrü'n-Nâzırîn*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nu. 8066/3.

_____, *Tefsîru Sûrati'l-İnsân*, thk ve trc.: Muammer Erbaş, İzmir, 2008.

_____, *Tekmiletü'l-Beyân*, Atıf Efendi Kütüphanesi, nu. 379.

_____, *Tekmiletü'l-Beyân*, Yapı Kredi Bankası Sermet Çifter Kütüphanesi, nu. 793.

1342.

el-Aclûnî, Ebü'l-Fida İsmail b. Muhammed (1162/1749), *Keşfu'l-Hafa ve Müzîlü'l-İlbâs ammâ İştehera mine'l-Ehâdisi ala Elsineti'n-Nas*, Kahire, h. 1351.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel el-Mervezî (ö. 241/855), *el-Müsned*, thk.: Şuayb Arnavut, Adil Mürşit, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1. baskı, 1995-2001, I-L.

Ali el-Muttakî, Alaudidin Ali b. Hüsameddin, (ö. 975/1567), *Kenzü'l-Ummal fi Süneni'l-Akval ve'l-Ef'âl*, thk.: Bekrî Hayânî-Safvetü's-Seka, Müessesetü'r-Risale, 5. Baskı, 1981, I-XVI.

el-Aynî, Bedruddîn Ebû Mahammed Mahmud b. Ahmed (ö. 855/1451), *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, I-XXV.

Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmau'l-Müellifin ve Âsâru'l-Musannifîn*, Daru İhyai't-turasi'l-Arabî, İstanbul, 1951, I-II.

_____, *Îzâhu'l-Meknûn*, I-II, Daru ihyau't-turasi'l-arabi, Beyrut, trs.

el-Begavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ud (ö. 516/1122), *Meâlimü't-Tenzil*, thk.: Muhammed Abdullah en-Nümer, Osman Zamîriyye, Süleyman Müslim el-Harş, Dâru Tayyibe, Riyad, h. 1411, I-VIII.

el-Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail (ö. 256/869), *el-Câmiu's-Sahîh*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2006.

el-Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali Ebu Bekir (ö. 458/1055), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk.: Muhammed Abdülkadir Atâ, Mektebetü Dâri'l-Bâz, Mekke, 1994, I-X.

_____, *Şuabu'l-Îmân*, thk.: Ebû Hacir Muhammed Said b. Besyûnî Za'lûl, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2000, I-IX.

el-Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-Basrî (ö. 292/904), *Bahru'z-Zehhâr Müsnedü'l-Bezzâr*, thk.: Mahfuzu'r-Rahman Zeynullah, Adil b. Sa'd, Sabri Abdulhâlık eş-Şâfi'î Mektebetü'l-Ûlûm ve'l-Hikem, Medine, 1997, I- XVIII.

Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Ankara, 2010, I-III.

Bursevî, İsmail Hakkı (ö. 1137/1724), *Rûhu'l-Beyan*, Daru'l-fikr, Beyrut, trs., I-X.

Brockelmann, Carl, *GAL Supplementbant*, Leiden, 1937.

ed-Darekutnî, Ebul Hasen Ali b. Ömer (ö. 385/995) *el-İlelü'l-Vâride fi'l-Ehadîsi'n-Nebeviyye*, thk.: Mahfûzurrahman Zeynullah es-Silefî, Dâru Tayyibe, Riyad, 1985, I-XI.

Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfu'z-Zünûn an Esamii'l-Kütüp ve'l-Fünûn*, Daru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut, trs., I-II.

ed-Deylemî, Şîrûye b. Şehredâr (ö. 509/1115), *el-Firdevs bi Me'sûri'l-Hitâb*, thk.: es-Saîd Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1986, I-V.

Ebu Dâvûd, Süleyman bin Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/888), *Sünenu Ebî Dâvûd,* thk.: Sıdkî Muhammed Cemil, Beyrut, 1994, I-IV.

Emecen, Feridun, "*Osmanlılar*" (Klasik dönem), DİA, TDV yay., 494-495, İstanbul, 2007, XXXIII.

Erbaş, Muammer, "*Bir Osmanlı Müfessiri: Abdülmecîd b. eş-Şeyh Nasûh b. İsrâil (ö. 973/1565) ve Eserleri*," DEÜİFD, Sayı XXIV, ss. 161-186, İzmir, 2006.

el-Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111), *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trs., I-IV.

el-Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbûrî (ö. 405/1015) *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, thk.: Mustafa Abdulkadir Atâ, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, I-IV.

Hayta, Ufuk, *Abdülmecîd b. Nasûh Tosyevî'nin (v. 1588) Hayatı, Eserleri ve el-Hüdâ ve'l-Felâh Adlı Tefsir Risalesinin Tahkiki*, UÜSBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2008.

_____, *Hayatı ve Eserleriyle Abdülmecîd b Şeyh Nasûh Tosyevî ve Cevâhiru'l-Kur'ân ve Zevâhiru'l-Furkan Adlı Tefsir Risalesinin İlmi Değeri*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi c. 16, s. 2, s. 343-367, Bursa, 2007.

el-Heysemî, Ebu'l-Hasan Nuruddîn Ali b. Ebî Bekir (ö. 807/1404), *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, thk.: Hüsamüddîn el-Kudsi, Mektebetü'l-Kutsi, Kahire, 1994, I-X.

el-Îrâkî, Ebu'l-fazl Zeynüddin Abdurrahim b. El-Hüseyn (ö. 806/1404) *el-Muğnî an Hamli'l-Esfâr fi'l-Esfâr*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2005.

İbn Arrrak, Nûruddîn Ali b. Muhammed el-Kinânî (ö. 963/15555), *Tenzîhu'ş-Şerî'ati'l-Merfûa ani'l-Ahbâri'ş-Şenîati'l-Mevdûa*, thk.: Abdulvehhab Abdullatif, Abdullah Muhammed es-Sadîk el-Ğumârî, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, h. 1399, I-II.

İbnü'l-Cevzi, Cemaluddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammmed (ö. 597/1201), *el-Mevdûât*, I-III, thk.: Abdurrahman Muhammed Osman, Medine, 1966-1968.

İbn Ebû Hâtim, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed (ö. 327/938), *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Daru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1952, I-IX.

İbn Ebû Şeybe, Abdullah b. Muhammed el-Absi Ebu Bekir (ö. 235/849), *Müsnedü İbn Ebî Şeybe*, thk.: Adil b. Yusuf el-Azâzî, Ahmed b. Ferid el-Mezîdî, Darulvatan, Riyad, 1997, I-II.

İbn Şâhîn, Ebu Hafs Ömer b. Ahmed el-Bağdâdî (ö. 385/996), *et-Terğîb fi Fezâili'l-A'mâl ve Sevâbu Zâlik,* thk.: Muhammed Hasan, Muhammed Hasan İsmail, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.

İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdillah el-Meâfirî, (ö. 543/1148), *Âridatü'l-Ahvezî Şerhu Sahihi't-Tirmizî*, Beyrut, trs. , I-XIII.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endelüsî (ö. 456/1064), *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, Daru'l-fikr, Beyrut, trs., I-XII.

İbn Hibbân, Ebu Hâtim Muhammed b. Hibban el-Busti ed-Dârimî (ö. 354/965), *Kitabu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-duafâu ve'l-Metrûkîn*, thk.: Muhmud İbrahim Zâyid, Dâru'l-va'î, Halep, h. 1396, I-III.

İbn Huzeyme, Ebu Bekir Muhammed b. İshâk en-Nîsâbûrî (ö. 311/924), *es-Sahîh*, Muhammed Mustafa el-A'zamî, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, trs., I-IV.

İbn Mâce, Muhammed bin Yezid Kazvînî (ö. 273/886), *Sünenü İbn Mâce,* thk.: Sıdkî Cemil Attâr, Dârû'l-Fikr, Beyrut, 1995, I-II.

İbn Melek, Abdüllatif b. Abdülaziz el-Hanefi (ö. 821/1418'den sonra), *Mebâriku'l-Ezhâr Şerhu Meşâriki'l-Envâr*, Beyrut, trs. , I-III.

İbn Receb, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed b Abdirrahman Receb el-Bağdâdî (ö. 795/1393), *Camiu'l-Ulûm ve'l-Hikem,* çev.: Ali Kaya, Semerkand yay., İstanbul, 2007, I-III.

İbnü'l-Mülakkin, Siracüddin Ebu Hafs Ömer b. Ali el-Mısri (ö. 804/1401), *el-Bedru'l-Münîr fi Tahrîci'l-Ehâdis ve'l-Âsâri'l-Vâkıa fi'ş-Şerhi'l-Kebir,* thk.: Mustafa Ebu'l-ğîd-Abdullah b. Süleyman- Yasir b. Kemal, Daru'l-hicre, Riyad, 2004, I-IX.

İpşirli, Mehmet, "*Medrese*", DİA, TDV yay., ss. 327-332, İstanbul, 2003, XXVIII.

El-Kâdî İyaz, Ebü'l-fazl b. Mûsâ el-Yahsûbî (ö. 544/1149), *İkmâlu'l-Mu'lim bi Fevâidi Müslim*, thk.: Yahya İsmail, Daru'l-vefa, Mansûre,1998, I-IX.

Kandemir, M. Yaşar, *Kırk Hadis*, DİA, TDV yay., 467-70, Ankara, 2002, XXV.

Kara, Mustafa, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler,* Dergah yay., Bursa, 1990.

Karahan, Abdulkadir, *Kırk Hadis*, DİA, TDV yay., 471-473, Ankara, 2002, XXV.

_____, *İslam Edebiyatında Kırk Hadis*, İstanbul, 1954.

Kavvamu'ss-Sünne, İsmail b. Muhammed b. El-Fadl el-Kureşî el-Isbahânî (ö. 535/1140), *et-Terğîb et-Terhîb*, thk.: Eymen b. Salih b. Şa'bân, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1993, I-III.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifîn Terâcimu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 1957, I-XV.

el-Kettânî, *er-Risaletü'l-Mustatrafe*, çev. ve nşr.: Yusuf Özbek, İz yay., İstanbul, 1994.

Konevî, Sadreddîn, *Şerh-i Hadîs-i Erbaîn*, çev. Ekrem Demirli, İz yay., İstanbul, 2007.

Köse, Saffet, "*Herevî, Muhammed b. Atâullah*", DİA, s. 226, İstanbul, 1998, XVII.

Müslim, Ebû'l-Hüseyin İbnü'l-Haccac (ö. 261/874), *el-Câmiu's-Sahîh*, thk.: Muhammed Fuad Abdülbaki, Daru İhyai't-turâsi'l-Arabî, Beyrut, trs, I-V.

en-Nesaî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (ö. 303/915), *el-Müctebâ mine's-Sünen*, thk: Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslamiyye, Halep, 1986, I-VIII.

en-Nevevî, Ebu Zekeriya Muhyiddin b. Yahya b. Şerif (ö. 676/1277), *el-Minhac Şerhu Sahihi Müslim b. el-Haccac*, Daru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, h. 1392, I-XVII.

Öngören, Reşat, "*Osmanlılar",* DİA, TDV yay., İstanbul, 2007, XXXIII, ss. 541-548

Öz, Mehmet, *Osmanlılar (Sosyal Hayat)*, DİA, TDV yay., İstanbul, 2007, XXXIII.

et-Taberânî, Ebû'l-Kasım Süleyman b. Ahmed (ö. 360/970), *el-Mu'cemu'l-Evsat*, thk.: Ebû Muaz Tarık b. Avduddîn Muhammed- Ebû'l-Fadl Abdulmuhsin el-Huseyni, Daru'l-Harameyn, Kâhire, 1995, I-X.

_____, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk.: Hamdi Abdulmecid es-Silefî, Mektebetu İbn Teymiye, Kâhire, trs., I-XXV.

_____, *el-Mu'cemu's-Sağîr*, Beyrut, 1985, I-II.

et-Tahavî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Mısrî (ö. 321/933), *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, thk.: Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1994, I-XVI.

es-Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman (ö. 902/1497), *el-Makâsıdü'l-Hasene fi Beyani Kesîrin mine'l-Ehâdîsi'l-Müştehira ale'l-Elsine*, thk.: Muhammed Osman el-Huşt, Beyrut, 1985.

es-Suyûti, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celaleddin (ö. 911/1505), *el-Leâlii'l-Masnûa fi'l-Ehâdîsi'l-Mevdûa*, thk.: Ebu Abdurrahman Salah b. Muhammed, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1996, I-II.

_____, *Hüsnü'l-Muhâdara fî Târihi Mısr ve'l-Kahire*, thk.: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Daru ihyai'l-kütübü'l-Arabiyye, Mısır, 1967, I-II.

eş-Şevkânî, Ebu Abdillah Muhammed b. Ali b. Muhammed (ö. 1250/1834), *el-Fevaidü'l-Mecmûa fi Ehâdisi'l-Mevdua*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, trs.

et-Tirmîzî, Muhammed b. İsa (ö. 279/892), es-*Sünen*, thk.: Ahmed Muhammed Şakir, Muhammed Fuad Abdülbaki, İbrahim Utve, Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1975, I-V.

Uğur, Mücteba, "*Firdevsü'l-ahbâr*", DİA, TDV yay., , İstanbul, 1994, XIII.

Uluğ, Harun, *Abdülmecîd b. Eş-Şeyh Nasûh b. İsrail'in 'el-Hüda ve'l-Felah' İsimli Eserinin Edisyon Kritiği ve Tanıtımı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2009.

Yazıcı, İshak, *"Semerkandî, Ebü'l-Leys"*, DİA, TDV yay., İstanbul, 2009, XXVI, ss. 473-75.

Yazmalar.gov.tr

Yıldırım, Selahattin, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri (Hicrî VII-IX. Asır)* (Basılmamış doktora tezi), MÜSBE, İstanbul, 1994.

_____, *Osmanlıda Kırk Hadis Çalışmaları*, Darulhadis yay., İstanbul, 2000.

ez-Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Mizânü'l-Îtidâl fî Nakdi'l-Ricâl*, Thk. Ali Muhammed el-Becavî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trs. , I-IV.

EKLER

1. *Sürûru'n-Nâzırîn*'in 1b-2a Varakları

2. *Sürûru'n-Nâzırîn*'in 42b-43a Varakları

3. *Safau's-Salihin*'in 2b-3a Varakları

4. Tekmiletü'l-*Beyan*'ın 1b-2a Varakları

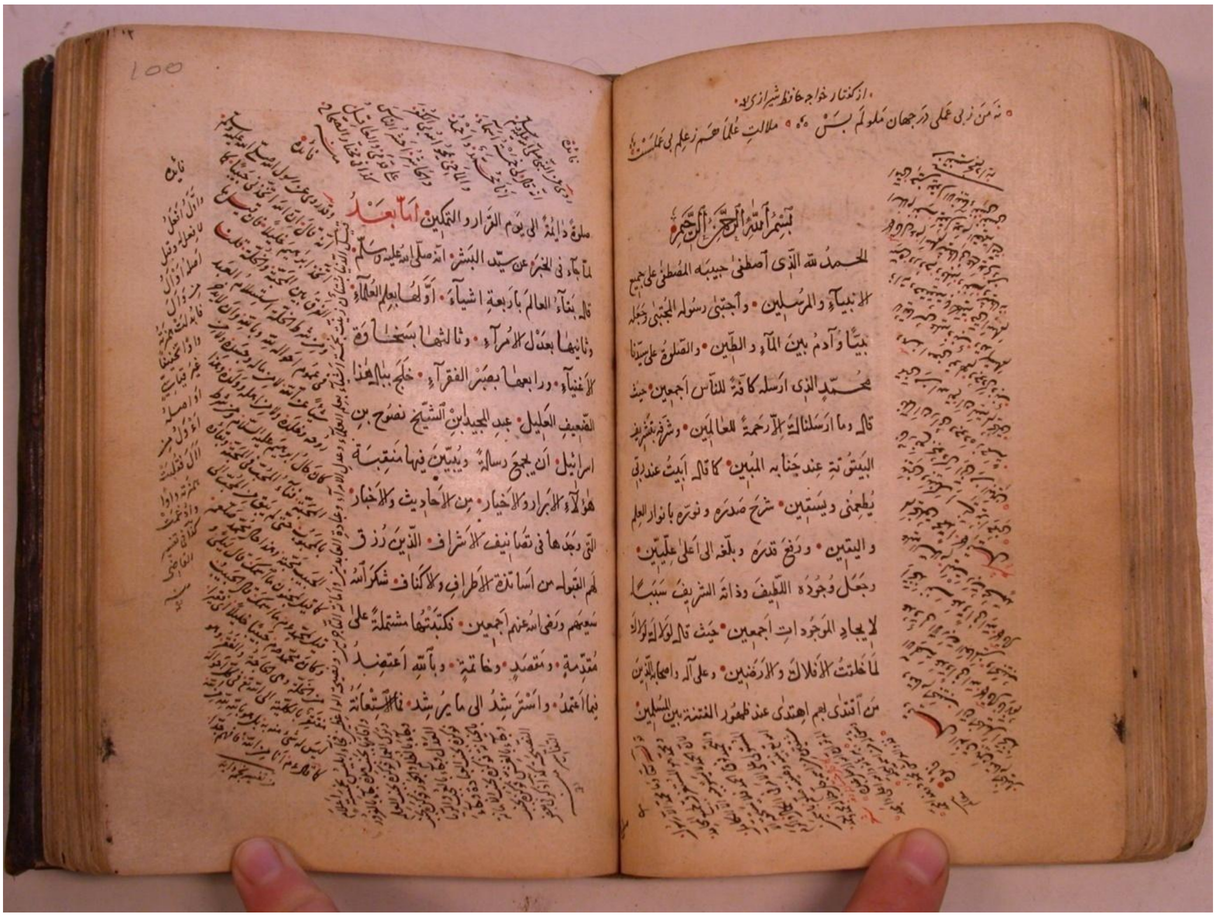

5. Riyazu’s-Salihin’in 134b-135a Varakları

المفعول وليس هذا في كل الاحوال حتى ينافيه
نظرها الى غيره وقيل منتظرة انعامه ورد
بان الانتظار لا يسند الى الوجه وتفسيره
بالجملة خلاف الظاهر وان المستعمل بمعناه
لا يعدى بالى وقول الشاعر شعر
واذا نظرت اليك من ملك • والبحر دونك زدتني نعما •
بمعنى السؤال فان الانتظار لا يستعقب العطاء كذا (لا يستوجب)
قال القاضي في تفسيره المسمى بانوار التنزيل واسرار التاويل •
وهذا آخر ما تيسر لي تاليف هذا الكتاب وجمعه •
وتسهل لي تصنيف هذا الخطاب ونظمه • بتوفيق
الله الملك الوهاب عز اسمه • واسال الله تعالى ان يجعله
ذريعة الى نيل مرضاته • ووسيلة الى دخول جناته •
وان يتغمدني ووالدي بفضله ورحمته • ويتجاوز
عنا بسعة مغفرته • وعن جميع المؤمنين والمؤمنات
بكمال كرمه وعنايته • انه سميع قريب • عليه توكلت واليه

انيب • وهو حسبنا ونعم الوكيل • نعم المولى ونعم
الكفيل • ثم المطلوب ممن نظر فيه • ان يصلح
من الخلل الذي وقع فيه • ناظرا بعين الانصاف
والسداد • تاركا طريق الاعتساف والعناد • فان
القوة البشرية غير معصومة من السهو والخلل •
ومن النقصان والزلل • وان يدعو لمؤلفه بصالح الدعاء
الى الله تعالى • انه هو المجيب لمن دعاه • والحمد لله
رب العالمين • والصلوة والسلام على افضل الانبياء
وسيد المرسلين • محمد وآله واصحابه • وعترته وازواجه
وذرياته وانسابه الطاهرين • سبحان ربك رب العزة
عما يصفون وسلام على المرسلين • والحمد لله رب العالمين •
في تسمية هذا الكتاب نظم
حمد مر آن خداوند مبين • شد مرا هادي و معطي و معين •
چون باتمامش رسيد اين اربعين • نام او كردم رياض الصالحين •
في تاريخ هذا الكتاب

6. *Safâu's-Salihîn- Mebâriku'l-Ezhâr* Karşılaştırması

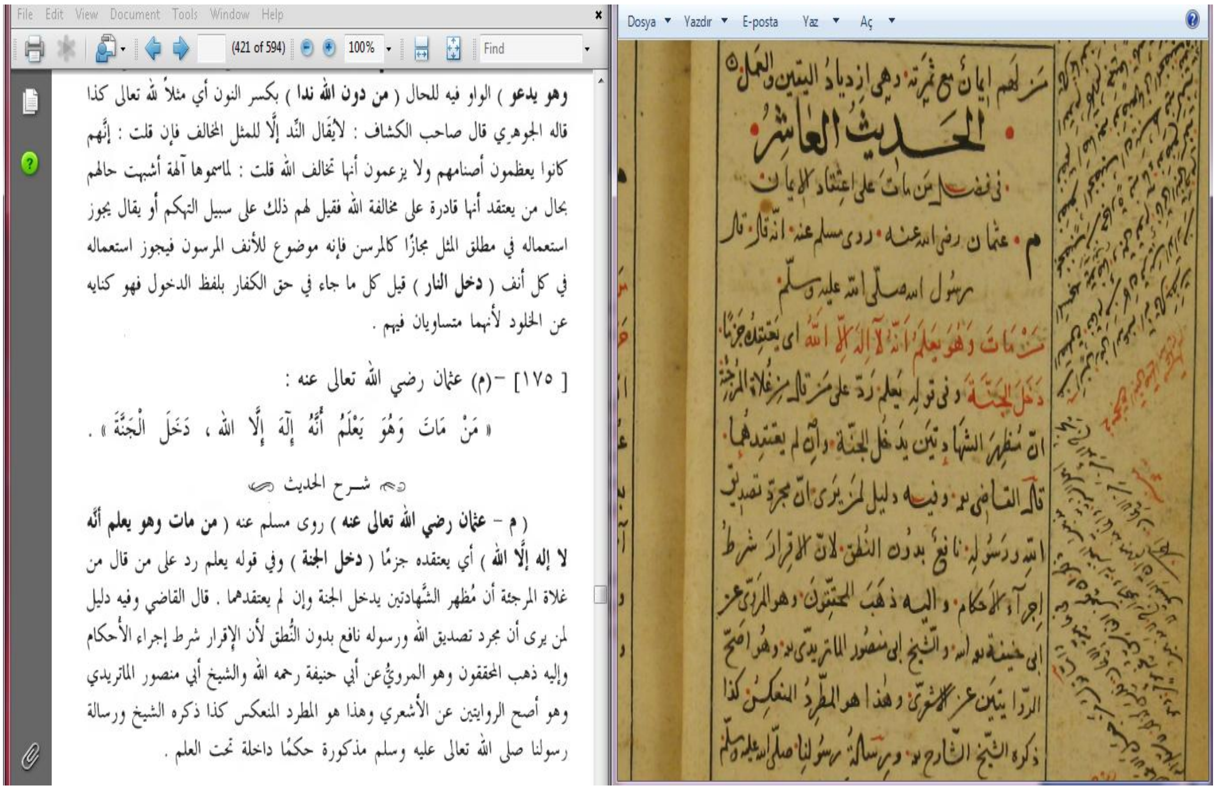

وهو يدعو) الواو فيه للحال (**من دون الله ندا**) بكسر النون أي مثلاً لله تعالى كذا قاله الجوهري قال صاحب الكشاف : لايُقَال النِّد إلَّا للمثل المخالف فإن قلت : إنَّهم كانوا يعظمون أصنامهم ولا يزعمون أنها تخالف الله قلت : لماسموها آلهة أشبهت حالهم بحال من يعتقد أنها قادرة على مخالفة الله فقيل لهم ذلك على سبيل التهكم أو يقال يجوز استعماله في مطلق المثل مجازًا كالمرسن فإنه موضوع للأنف المرسون فيجوز استعماله في كل أنف (**دخل النار**) قيل كل ما جاء في حق الكفار بلفظ الدخول فهو كنايه عن الخلود لأنهما متساويان فيهم .

[١٧٥] –(م) عثمان رضي الله تعالى عنه :

« مَنْ مَاتَ وَهُوَ يَعْلَمُ أَنَّهُ إِلَهَ إِلَّا الله ، دَخَلَ الْجَنَّةَ » .

شــرح الحديث

(**م – عثمان رضي الله تعالى عنه**) روى مسلم عنه (**من مات وهو يعلم أنَّه لا إله إلَّا الله**) أي يعتقده جزمًا (**دخل الجنة**) وفي قوله يعلم رد على من قال من غلاة المرجئة أن مُظهر الشَّهادتين يدخل الجنة وإن لم يعتقدهما . قال القاضي وفيه دليل لمن يرى أن مجرد تصديق الله ورسوله نافع بدون النُّطق لأن الإقرار شرط إجراء الأحكام وإليه ذهب المحققون وهو المرويُّعن أبي حنيفة رحمه الله والشيخ أبي منصور الماتريدي وهو أصح الروايتين عن الأشعري وهذا هو المطرد المنعكس كذا ذكره الشيخ ورسالة رسولنا صلى الله تعالى عليه وسلم مذكورة حكمًا داخلة تحت العلم .

***SÜRÛRU'N-NÂZIRÎN'*İN METNİ**

// [1/أ]

سُرُورُ النّاظِرينَ

في احاديثِ سيّد المرسَلين

مِن صَحيحَي مُسْلِم والبخاري

// [1/ب]

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين و الصلوة و السلام على نبينا محمد سيد المرسلين و خاتم النبين و على آله و أصحابه أجمعين. صلوة دائمة لاانفصام لها الى يوم الدين.

أما بعد

فقد جاء في الخبر عن سيد البشر انّه صلى الله عليه و سلم قال:

"مَنْ حَفِظَ عَلَى أُمَّتِي أَرْبَعِينَ حَدِيثًا مِنْ أَمْرِ دِينِهَا بَعَثَهُ اللَّهُ تَعَالَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِي زُمْرَةِ الْفُقَهَاءِ وَالْعُلَمَاءِ"[1] فلمّا سمعنا هذا الخبر عن سيد المرسلين خلج ببالنا ان نجمع الاَربعين اِقتدآء بمن قبلنا من العلمآء الصالحين و رجآءً من ربنا ان يَبعثنا يوم الدين في زمرة الفقهاء و العلماء و العارفين. و يحشرنا معَهم و يَرحَمنا اِنّه هُو اَرحم الرّاحمين من "صحيحى المسلم و البخارىّ" أعنى من "مشارق الأنوار للامام الصغانى". نُوّر مرقده بالاَنوار السّبحانى و من شرحه "مبارق //[2/أ] الاَزهار" للفاضل المعروف بإبن ملك. رفع الله قدره في الجنة كالفلك. وما توفيقى و اعتصامى الّا بالله. عليه توكّلتُ و اليه اُنيب و هو حسبنا و نعم المجيب.

[1] البيهقي، شعب الإيمان، 2، 270، ر: 1725-1726.

1-الحَديثُ الأوَّلُ

فى شرفِ العِلم النّافع[2]*

ق[3]. أُبِىّ بنُ كَعبٍ رضى الله عنه. اتّفقَ مُسلم و البخارىّ على الرّواية عنه. انه قال: قال رسُول الله صلى الله عليه و سلم " **اِنَّ مُوسَى قَامَ خَطِيبًا**" زَعَم أهلُ التَورية انّ مُوسى هذا موسى بن ميشا بن يوسف النّبى عليه السّلام. و انّه كانَ نبيّاً قبلَ مُوسى بن عِمرانَ عليه السّلام لِاستبعادِهم ان يكون كليم الله المختَصّ بالمعجزةِ الباهِرة مَبعُوثا لِلتَعلُّم. **قلنا** لا يَبعُد عن العالِم الكامِلِ اَن يجهَل بعض الاَشياءِ. بل المرادُ منه صاحِبُ التَورية. و اِطلاقُ هذا الاسْم يدُلّ عليه لِانّه لو اَرادَ غيرَه لَقيّدَه "**فِى بَنِى إِسْرَائِيلَ، فَسُئِلَ أَىُّ النَّاسِ أَعْلَمُ؟ فَقَالَ: اَنَا، فَعَتَبَ اللَّهُ عَلَيْهِ إِذْ لَمْ يَرُدَّ العِلْمَ اِلَيْهِ**" //[2/ب][4]* اى

---

[2]* فائدة في فضل التعلم و التعليم: قوله تعالى {**فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ**} [التوبة 122/9] و في الآية دليل على انّه يجبُ أن يكون المقصود مِن العلم والفِقه دعوةَ الخلق إلى الحقِّ. وارشادهم إلى الدّين القيوم والصراط المستقيم. ومَن عَدل عنه و تعلّم العِلم لطلب الدنيا كان مِن الأخسرين اَعمالاً {**الذين ضلّ سعيهم في الحيوة الدنيا و هم يحسبون انّهم يحسنون صُنعاً**}[الكهف 104/18] و قال بعضُ العلمآء أنّ طلبَ العِلم ينقسِمُ قسمين فرضٌ على الأعيان كالصلوة والزكوة والصيام والحجّ. وفي هذا المعنى جآء الحديثُ المرويُّ: "**طَلَبُ العِلم فريضةٌ** " كما روى عن أنس بن مالك رضي الله عنه قال سمِعتُ رسول الله صلى الله عليه و سلم يقول: "**طلبُ العلم فريضة على كلِّ مُسلم**" [ابن ماجة، افتتاح الكتاب، 17] القسم الثاني فرض على الكفاية لتحصيل الحقوق وإقامة الحدود. والفصل بين الخصوم و نحوه. إذ لا يصلح أن يتعلّم جميع الناس فتضيع أحوالهم و أحوال غيرهم. وتنقص أو تبطل معايشهم. فتعيّن بين الحالين أن يقوم به البعض مِن غير تعيّن وذلك حسْب ما يسّره الله تعالى لعباده. وقسمه بينهم مِن رحمته لسابق علمه و قدرته وكلمته. وقال بعضهم أيضا طلب العلم فضيلته عظيمة ومرتبته شريفة. لا يوازيها عملٌ. روي في الصحيحين عن معوية [معاوية] رضي الله عنه قال سمعت رسول الله صلى الله عليه و سلم "**من يرد الله به خيرا يُفَقِّهه في الدِين**" [البخاري، العلم، 13. مسلم، الكسوف، 33]. وانّما انا قاسِمٌ ويعطى الله ولن يزال امر هذه الأمة مستقيما حتى تقوم الساعة وحتى يأتي أمر الله. و عن أبي هرية رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه و سلم "**تجدونَ النّاسَ مَعَادِنَ خيارهم في الجاهلية خيارهم في الأسلام إذا فقهوا** " رواه البخاري و مسلم [البخاري، كتاب المناقب، 1، ر: 3493. مسلم، فضائل الصحابة، 199، ر: 2526]. و عن ابن عباس رضي الله عنه أنّ رسول الله صلى الله عليه و سلم قال "**فقيهٌ واحدٌ أشَدُّ على الشّيطان مِن ألفِ عابدٍ**" أخرجه الترمذي [الترمذي، العلم، 19، ر: 2681]. و أصل الفقه في اللغة الفهم يقال فقه الرجلُ إذا فهم وفقه فقاهة. إذا صار فقيهاً و قيل الفقه من التوصل إلى علم غايب بعلم شاهد. فهو أخصّ من العلم و في الإصطلاح أنّ الفقه عبارة عن العلم باحكام الشرع و أحكام الدين و ذلك ينقسم إلى فرض عينٍ و فرض كفاية. مِن تفسير العلامي منه

[3] البخاري، *تفسير القرآن*، 2، ر: 4725 و مسلم، *الفضائل*، 46، ر: 2380. الترمذي، *تفسير القرآن*، 19، ر: 3149. احمد بن حنبل، *المسند*، 35، 49، 21117.

[4] * وذلك ينقسمُ إلى فرض عينٍ وفرض كفاية. ففرض العين معرفة احكام الطّهارة واحكام الصلوة والصوم وغير ذلك. فعلى كلِّ مكلّفٍ معرفته ذلك. قال النبي صلّى الله عليه وسلّم "**طلب العلم فريضة على كل مسلم**" [ابن ماجة، *افتتاح الكتاب*، 17، ر: 224] وكذلك كلّ عبادة وجبتْ على المكلف بحكم الشرع يجب عليه معرفة علمها مثل علم الزكوة إذا صار له مال يجب في مثل الزكوة وعلم أحكام الحجّ. إذا وجبَ عليه. وأما فرضُ الكفاياةِ مِن الفقه فهو أن يتعلّم حتّى يبلغ رتبته الاجتهاد و درجة الفُتيا. وإذا قعد أهل بلدٍ عن تعلّمه عَصَوا جميعا. وإذا قام به مِن كلّ بلد واحد فيتعلّم حتي بلغ درجة الفتوى سَقط الفرضُ عن الباقين. و عليهم تقليده فيما يقع لهم مِن الحولون. والله الموفّق. عن أبى أمامة رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم "**فَضْلُ العَالِمِ عَلَى العَابِدِ**

الى الله يعنى لم يقل اللهُ اَعلمُ بذلك "**فَأَوْحَى اللَّهُ إِلَيْهِ إنَّ لِى عَبْدًا**" بكسر الهمزة. لِانّ الايحآء فيه مَعنى القَول "**بِمَجْمَعِ البَحْرَيْنِ**" هو المكانُ الّذى يجتمع فيه بحرُ فارسَ و الرُّوم مِمّا يَليَ المشرقَ و قيل أراد بالبَحريْن موسَى و الخَضِر عليهما السّلام لِكثرة عِلمهما. و القول الاوّلُ انسَبُ. "**هُوَ أَعْلَمُ مِنْكَ. فَقالَ مُوسَى: يَا رَبِّ كَيْفَ لِي بِهِ**" اى كيفَ يتيَسّرُ لى الإجتماعُ بذلك العَبد؟ "**قَالَ: تَأْخُذ مَعَكَ حُوتًا فَتَجْعَلُهُ فِي مِكْتَلٍ**" بكَسر الميم و فتح التّآءِ المثنّاةِ فَوقُ. زَنبيلٌ يسَعُ فيه خَمسةَ عشرَ صاعًا. "**فَحَيْثُمَا فَقَدْتَ الحُوتَ فَهُوَ ثَمَّ**" بفتح الثآءِ المثلّثةِ و الميم أي هُناكَ. "**فَأَخَذَ حُوتًا فَجعَلَهُ فِي مِكتلٍ، ثُمَّ انْطَلَقَ وَانْطَلَقَ مَعَهُ بِفَتَاهُ.**" البآءُ فيه زائدةٌ. والضميرُ في مَعَه لِمُوسَى عليه السّلام. و يجوز ان يكونَ البآء للتَّعديةِ. و الضميرُ في معه لِلحُوتِ. "**يُوشَعَ بْنِ نُونٍ**" و هو ابنُ أختِ مُوسى عليهما السّلام. قيل سَمّاهُ فَتاهُ. لانّه كان يَخدُمُه. و يتَعلّمُ منه. و صار نبيًا بَعدهُ "**حَتَّى إِذَا أَتَيَا الصَّخْرَةَ**" //[3/ أ][5]* و

كَفَضْلِي عَلَى أَدْنَاكُمْ"[الترمذي، *العلم*، 19. قال الترمذي هذا حديث حسن صحيح غريب.] أخرجه الترمذيّ مع زيادةٍ فيه و عن أبي بريدة رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم "**من سلك طريقا يلتمس فيه علماً سهّل اللهُ له طريقاً إلى الجنّةِ**" [الترمذي، *العلم*، 19، 2685] أخرجه الترمذي.

وعن أنس رضي الله عنه "**مَنْ خَرَجَ فِي طَلَبِ العِلْمِ فَهُوَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ حَتَّى يَرْجِعَ**" [الترمذي، *العلم*، 2، ر: 2647] أخرجه الترمذي أيضاً. وعن عبد الله بن عمرو بن العاص رضي الله عنهما أنّ النبيَّ صلى الله عليه و سلم قال "**العلم ثلاثة وما سوى ذلكَ فهو فضل: آية محكمةٌ أو سنة قائمة أو فريضة عادلة**" [أبو داود، *الفرائض*،1 ر: 2887] أخرجه أبو داود. الآية المحكمة هي التي لا اشتباهَ فيها ولا إختلافَ في حكمِها. او ما ليس منسوخ. والسنّة القائمة هي المستمرة الدائمة التي العمل بها متصلٌ لا يُتْرَكُ والفريضةُ العادلة هي التي لا جورَ فيها ولا حيفَ في قضائها. وقال الفضيل بن عياض "**عالمٌ عاملٌ معلمٌ يدعا عظيماً في ملكوت السمآء**" أخرجه الترمذي موقوفا [الترمذي، *العلم*، 19، ر:2685]. وقال الإمام الشافعيّ "العلمُ أفضلُ مِن صلوة النافلة" و عن أبي الدردآء رضي الله عنه قال سمعتُ رسولَ الله صلى الله عليه و سلم "**مَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يلتمس فِيهِ عِلْمًا سَلَّكَ اللَّهُ بِهِ طَرِيقًا مِنْ طريقِ الْجَنَّةِ، وَانَّ الْمَلَائِكَةَ لَتَضَعُ أَجْنِحَتَهَا رِضىً لِطَالِبِ الْعِلْمِ، وَانَّ الْعَالِمَ لَيَسْتَغْفِرُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ، وَمَنْ فِي الْأَرْضِ، وَالْحِيتَانُ فِي جَوْفِ الْمَاءِ، وَانَّ فَضْلَ الْعَالِمِ عَلَى الْعَابِدِ، كَفَضْلِ**

[5] * **الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ عَلَى سَائِرِ الْكَوَاكِبِ، وَإِنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ، وَإِنَّ الْأَنْبِيَاءَ لَمْ يُوَرِّثُوا دِينَارًا، وَلَا دِرْهَمًا وانما وَرَّثُوا الْعِلْمَ، فَمَنْ أَخَذَهُ أَخَذَ بِحَظٍّ وَافِرٍ**" اخرجه الترمذي وروى الدارمي في مسنده [الترمذي، *العلم*، 19. الدارمي، *العلم*، 17]. عن الحسن قال سُئل رسول الله صلى الله عليه و سلم عن رَجُلَيْن كانا في بني إسرآئيل أحدهما كان عالماً يصلي المكتوبة ثم يجلس فيعلّمُ الناس الخير والآخر يصُوم النهارَ ويقوم اليلَ أيّهما أفضل قال رسول الله صل الله عليه و سلم "**فضل هذا العالِم الذي يُصلّي المكتوبة ثم يجلس فيعلم النّاسَ الخيرَ على العابد الذي يصُوم النهار ويقوم اليلَ كفضلي على أدناكم**" اسنده أبو عُمر بن عبد البرّ في كتاب العِلم [الدارمي، *العلم*، 17] . عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه و سلم "**فضلُ العالم على العابد كفضلي على أمّتي**" وقال ابن عباس رضي الله عنه "أفضل الجهاد مَن بنى مسجدا يعلّم فيه القرآنُ والفقهُ والسنّة" [حارس، مسند الحارس، *العلم*، 1، ر: 39] وعن عبد الله ابن مسعود رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه و سلم "**اذا اراد الله بعبد خيرا يُفقّهه في الدّين والهمَهُ رشدَهُ**" رواه البزار [البزار، *البحر الزخار*، 7، 117، ر: 1700] وعن ابن عُمر رضي الله عنهما قال قال رسول الله صلى الله عليه و سلم "**افضلُ العبادة الفِقهُ وأفضلُ الدّين الورعُ**" رواه الطبراني [الطبراني، *الأوسط*، 8، 54، ر: 7347.] وقال النّبي صلى الله عليه وسلم "**قليلُ العلمِ خير مِن كثير العبادة. وخير دينكم الورع وكفي بالمرء فقهاً إذا عبدَ اللهَ وكفى بالمرء جهلا إذا اعجب برايه**" رواه الطبراني [الطبراني، *الأوسط*، 8، 301، ر: 8698] وعن صفوان ابن عسال المرادي رضي الله عنه قال

هى الصّخرةُ بالَموضع المَوعُود. "**وَضَعَا رُءُوسَهُمَا فناما وَاضْطَرَبَ الحُوتُ**" يعنى بَعد استيقاظِ يُوشَع. قيل: تلكَ الحوت كانَتْ سمكةً مالِحةً. و سبَبُ حَيوتها أنّ هُناك عَينًا يُسمَّى مآء الحيوة. و كانَ لا يُصيب ذلك المآءُ ميّتًا إلاّ حَيِيَ. فلمّا أصابَه بَرْدُ ذلك المآءِ تحرَّك "**في المِكتَلِ فَخَرَجَ مِنهُ. فَسَقَطَ فِي البَحْرِ وَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي البَحْرِ سَرَبًا**" مَفعُولٌ ثانٍ لِاتّخَذَ. كقَولك اتّخذتُ زيدًا وكيلاً. يعنى اتّخذَ سبيله كالسَرَب. و هو بيتٌ في الأرض. يُفَسِّر ما بعده و هو قَولهُ "**وَاَمْسَكَ اللّٰهُ عَنِ الحُوتِ جِرْيَةَ المَاءِ**" بكَسر الجيم النَوعُ مِن الجَرَيانِ. "**فَصَارَ عليه مِثْلَ الطَّاقِ**" و هُوَ ما عُقِدَ مِن اعلا البنآءِ. و بقيَ ما تحتَه خاليًا "**فَلَمَّا اسْتَيْقَظَ**" اى مُوسَى "**نَسِيَ صَاحِبُهُ**" اى يُوشَعُ "**أَنْ يُخْبِرَهُ بِالحُوتِ**" أي بما رآه مِن أمر الحُوتِ. فإن قيل: نسَبَ النِسيانَ في الحديث إلي صاحِبه. وقد نسب إليهما في القُرآن كما قال الله تعآلى: {**فَلَمَّا بَلَغَا مَجْمَعَ بَيْنِهِمَا نَسِيَا حُوتَهُمَا**}[6] . **قلنا**:المراد //[3/ب][7]* بما فى القُرآن انّ

"أتيت النبيَّ صلى الله عليه و سلم وهو في المسجد متكئ على بردٍ له احمر فقلتُ له يا رسول الله إنّي جئتُ اطلبُ العِلمَ فقال **مرحباً بطالب العِلمِ. إنّ طالبَ العِلم لتحفّه الملائكةُ بأجنحتهما ثم يركبُ بعضهم بعضاً حتى تبلغوا السمآءَ الدنيا مِن محبّتهم لما يطلبُ**" رواه الامام احمد وغيره. [الطبراني، *الكبير*، 8، 54، ر: 7347] وعن ابن عباس رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه و سلم "**مَن جآءه أجله وهو يطلبُ العِلمَ لقي اللهَ عزّ وجلّ ولم يكن بينه وبين النبي إلا درجة النّبوّة**" [الهيثمي، *مجمع الزوائد*، 1، 123، ر: 500. قال الهيثمي محمد بن الجعد متروك] رواه الطبراني عن تفسير العلامي

[6] الكهف، 61/18.

[7] * وعن واثلة بن الأسقع رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه و سلم "**مَن طلبَ عِلماً فأدركه كتبَ الله له كِفلين مِن الأجر. ومن طلبَ عِلما ولم يدركه كتب الله له كفلا مِن الأجر**" [الطبراني، *المعجم الكبير*، 22، 68] وعن عبد الله بن مسعود روى عن النّبي صلى الله عليه و سلم انّه قال "**مَن تعلّمَ باباً مِن العِلم ليعلّمَ النّاسَ أُعطيَ ثوابَ سبعينَ صِدّيقا**" وعنه صلى الله عليه و سلم "**أفضلُ الصدقةِ أن يَتعلّمَ المرءُ المسلمُ عِلماً ثم يعلّمه أخاهُ المسلِمَ.**" رواه ابن ماجة [ابن ماجة، *افتتاح الكتاب*، 20]

عن أبي هريرة رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه و سلم "**انّ مّما يلحقُ المؤمنَ مِن عمله حسناته بَعد مَوته علماً عَلَمَه ونشرَهُ أو ولداً صالحاً تركَه أو مصحفاً ورّثه أو مسجدا بناه أو بيتاً لابن السّبيل بناه أو نهرا أجراه أو صدقةً أخرجها مِن ماله في صحّته تلحقهُ بعد موته**" [ابن ماجة، *افتتاح الكتاب*، 20] عن ابي هريرة رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه و سلم "**اذا مات ابنُ آدمَ انقطعَ عملهُ إلا مِن ثلاثٍ صَدَقةٍ جاريةٍ أو علمٍ يُنتفعُ به أو ولدٍ صالحٍ يدعو له**" رواه مسلم [مسلم، *الهبات*، 6]

و عن أنس بن مالك رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه و سلم "**ان مَثَلَ العلمآء في الأرض كمثل النجومُ يُهتدى بها في الظلماتِ البَرّ والبحر. فإذا انطمست النجوم اوشكَ أن تضلّ الهداة**" رواه الإمام أحمد [احمد بن حنبل، *المسند*، 20، 52، ر: 12599. يقال في تحقيق المسند سنده ضعيف] وعن أبي موسى الأشعري رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه و سلم "**يبعث الله العباد يَوم القيامة ثم يميّز العلمآء فيقول يا معشر العلمآءِ إنّي لمْ أضعْ علمي فيكم لأعذبَكم. اذهبوا فقد غفرتُ لكم**" [الطبراني، *الأوسط*، 4، 302، ر: 4264] وعن أبي أمامة رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه و سلم "**يُجآء بالعالم والعابد فيُقالُ للعابدِ أدخل الجنةَ ويقال للعالم قفْ حتّى تشفع للناس**" [قوام السنة، *الترغيب والترهيب*، 3، 100، ر: 2157] وعن جابر رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه و سلم "**يبعث الله العالمَ والعابدَ فيُقال للعابد ادخل الجنة ويقالُ للعالم أُثبتْ حتى تشفع للناس لما احسنْتَ ادبَهم**" [البيهقي، *شعب الإيمان*، 3، 234، ر: 1588.] عن ابن عمر قال قال رسول الله صلى الله عليه و سلم "**فضل العالم على العابد سبعون درجةً كلّ درجتين حضر الفرس سبعين ذراعا وذلك لأنّ الشيطان يبدع البدعةَ للناس فيبصر العالمُ فينهى عنها والعابد مقبل على عبادة ربّه لا يتوجه لها**" [الديلمي، *الفردوس*، 3، 128]

موسى عليه السّلام. نسيَ تذكير الحُوتِ لصاحبه. وصاحبُه نَسى الإخبارَ بأمره. فلا يخالِفه "**فَانْطَلَقَا بَقِيَّةَ يَوْمِهِمَا وَلَيْلَتَهِمَا**" بالنَصْب. ورُوِىَ بالجرّ أيضاً "**حَتَّى إِذَا كَانَ مِنَ الغَدِ، قَالَ مُوسَى {لِفَتَاهُ: آتِنَا غَدَاءَنَا}**" الغَدآءُ بفتح الغين المُعجمة. ما يُعدّ لِلْاكل غَدْوةً **{لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هَذَا}**[8] و هُو إشارةٌ إلي مَسيرِهما وَرآء الصَّخرة **{نَصَبًا}** أي تَعبًا. انّما وجد مُوسَى عليه السّلام. فيه نَصبًا. لانّه كانَ عَبثًا. لتِجاوُزه عن مَطلبه. قال النَوَوى انما لحقه النَصبُ والجوُع ليطلُبَ مُوسى الغدآءَ فيتَذكّر به يُوشَعُ الحوتَ"[9] **قال**" أي النبيُّ عليه السلام "**وَلَمْ يَجِدْ مُوسَى النَّصَبَ حَتَّى جَاوَزَ المَكَانَ الَّذِي أَمَرَ اللَّهُ بِهِ، قَالَ لَهُ فَتَاهُ {أَرَأَيْتَ}**" و هو يَجيءُ بمَعنى اَخبِرْني. وهُنا بمَعنى التَعجُّب. و مفعوله مَحذوفٌ. وذلك المحذوف عاملٌ في قوله **{إِذْ أَوَيْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ}** يعني عَجبتُ ما أصابني حينَ وَصَلْنا الصّخرةَ **{ فَإِنِّي نَسِيتُ الحُوتَ وَمَا أَنْسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ}** بدَل مِن الضَمير في اَنسانيه. وقيل لا فيه محذوفٌ. أي لِأنْ لا اَذكُرَه //[4/ أ]*[10] **{وَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي البَحْرِ عَجَبًا}** وهُو من قول يُوشع. نَعتٌ لِمفعولٍ ثانٍ لِاتّخذَ. تقديرُه اتخذ سَبيلَه شيئًا عَجبًا. او مِن قَول مُوسَى عليه السّلام. يعني اَعْجبُ عَجبًا مِمَّا اَخبرتَني "**قال**" أي النَّبيُ عليه السّلام "**فَكَانَ لِلْحُوتِ سَرَبًا، وَلِمُوسَى وَلِفَتَاهُ عَجَبًا، وقَالَ مُوسَى: {ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِي}**" أي المَوضعُ الذّي فُقِد فيه الحُوتُ. هُو الذّي كنّا نَطلبُه **{ فَارْتَدَّا عَلَى آثَارِهِمَا قَصَصًا }** مَفعُول مُطلقٌ. أي يَقُصّانِ ما وَقعَا فيه قصَصاً "**قال**" أي النّبيُ عليه السّلام "**فرَجَعَا يَقُصَّانِ**" أي يَتفَحّصَانِ وَيتبَعانِ "**آثَارَهُمَا حَتّى انْتَهيَا إِلَى الصَّخْرَةِ، فَإِذَا رَجُل**" إذا لِلمُفاجأةِ

---

[8] الكهف، 62/18.

[9] النووي، أبو ذكريا محي الدين بن يحيى بن شريف، المنهاج شرح صحيح مسلم بن حجاج، 15، 138.

[10] * وعن أنس بن مالك رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم "**العلمُ علمانِ فعلمٌ ثابتٌ في القلب فذاك العلمُ النافعُ. وعلمٌ في اللسان فذلك حجة الله على عباده**" [البيهقي، شعب *الإيمان*، 3، 293، ر: 1686] عن أبي الدردآء رضي الله عنه قال سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول "**من غدا يُريدُ العِلمَ يتعلّمهُ لله فتح الله له بابا إلى الجنّة**" [البيهقي، شعب *الإيمان*، 3، 223، 1576] من تفسير العلامي

فائدة في فضل العلم والعلمآء: تقبيل يد العالم والسلطان العادل يجوز. وفي غيرهما اختلفوا. وقيل "إذا أراد تعظيم المسلم لإسلامه لا يكره. والأولى أن لا يفعل" وعبارة الجامع الصغير. ويكره أن يقبّل الرجل فم الرجل أو يدَه أو شيئا منه او يعانقه وقال الثاني لا بأس به. واجمعوا عل انه لا بأس بالمصافحة. وإنها سببٌ لتناثر الذنوب. والنظر في كتب اَصحابنا خيرٌ مِن قيام الليل. وإن بلا سماعٍ. وكذا درس الفقه للمتفقه أفضل من قرآئة القرآن وكذا فضل العالم على العابد اذ نفع العالم لغيره ولِنفسه ونفع العابد لنفسه. والشاب العالم يتقدم على الشيخ غير العالِم. قال الله تعالى **{يَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ}** [المجادلة 11/58] فالرافع لما كانَ هو الله تعالى بدرجتين أحديهما درجة العِلم. فمَن يضعَه يضعهُ الله تعالى في جهنم. والعالم يتقدّم على القرشيّ الغير العالم. والدليل على ذلك تقدّم منها. قال الزندوسي: حقّ العالم على الجاهل وحقّ الاستاد على التلميذ واحدٌ على السواء وهو أن لا يفتتحَ بالكلام قبله. ولا يجلس مكانه وإن غاب ولا يردّ عليه كلامَه ولا يتقدّم عليه فى مَشيه. وحقّ الزوج على الزوجة أكثر مِن هذا. وهو أن تطيعَه فى كلّ مباحٍ يأمرها. وعن خلف أنه وقعت زلزلةٌ فأمر المطلبة بالدعآء. فقيل له خير. فقال خيرهم خيرٌ مِن خير غيرهم وشرهم خيرٌ مِن شرّ غيرهم. مِن فتاواي بزّازيّ

"مُسَجًّى ثَوْبًا" أي مستورا بثَوب. وهو صِفةُ رَجُلٍ **"فَسَلَّمَ عَلَيه مُوسَى، فَقَالَ الخَضِرُ"** وهُو بفتح الخَآءِ المُعجمة. وَكَسْرِ الضّاد المُعجمة. لَقَبُه. وكانَ كُنيَتُه أبا العَبّاسِ. واسمُه بَلْيا. ببآءٍ مُوحّدَةٍ مفتُوحةٍ. ولامٍ ساكنةٍ. ويآءٍ مثنّاةٍ تَحتُ. وهو مِن نَسْل نُوح عليه السّلام. وكانَ أبُوه مِن المُلوكِ. وإنما لُقِّبَ به. لانّه جلسَ على أرضٍ بَيضآءَ. فَصارتْ خَضرآءَ //[4/ب][11]* ثُمَّ اختلفُوا فيه. قال بَعضٌ: انّه من الملائكة. وبَعضٌ انّه وَلِيٌّ. والأكثرونَ على انّه كان نبيًّا. قيل انّه لا يمُوت إلّا في آخِرِ الزّمان. حينَ ارتفعَ القُرآن. وذلك متّفقٌ عليه عِندَ اهل التَصوُّف و اهل العِرفان. لِانّ حِكاياتِهم انّهم رَاوهُ في المَواضِع الشريفة وكالموه اكثرُ مِن ان يُحصى. **"وَأَنَّى بِأَرْضِكَ السَّلَامُ"** انّى بمَعنَى كيفَ. او بمَعنى مِنْ اينَ. استفهام على سبيل الاستِبعاد. لأن السّلام لم يكن مَعهُودًا في تلك الأرضِ **"قَالَ: أَنَا مُوسَى"** هذا مِن بابِ اُسلوبِ الحكيم. يعني اَجَبْتُ عن اللّايقِ بكَ. وهو ان تَستفهَم عَنّى. لا عَن سَلامى بارضِى **"قَالَ: مُوسَى بَنِي إِسْرَائِيلَ"** اى قال الخَضِرُ لَانْتَ مُوسَى بَنِى اسرائيل. **"قَالَ: نَعَمْ أَتَيْتُكَ لِتُعَلِّمَنِي مِمَّا عُلِّمْتَ رَشَدًا"** بفتحتَين. اى عِلمًا ذا صَواب. **"قَالَ {إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِي صَبْرًا} يَا مُوسَى إِنِّي عَلَى عِلْمٍ مِنْ عِلْمِ اللَّهِ عَلَّمَنِيهِ لاَ تَعْلَمُهُ وَأَنْتَ عَلَى عِلْمٍ مِنْ عِلْمِ اللَّهِ عَلَّمَكَهُ اللَّهُ لاَ أَعْلَمُهُ."** فان قِيل هذا يدّلُّ على مُماثَلة الخَضِرِ بمُوسى عليهما السّلام. لا عَلى اَعلميّته. وهُو مخالِفٌ

---

[11] * **فائدة في فضل العلم وأهله:** قوله تعالى {**والذين اوتو العلمَ دراجات**} [المجادلة 11/58] وعن عبد الله ابن مسعود رضي الله عنه أنه كانَ إذا قرأ قال "يا أيها الناس إفهموا هذه الآية ولتُرغِبنّكُم في العلم. عن النبي عليه السلام "**بين العالِم والعابِد مائةُ درجةٍ بينَ كلِّ درجتين حضرُ الجوادِ المضمّرَ سبعين سنةً**" [العجلوني، كشف الخفاء، ج. 2، 101، ر: 1528.] وعنه عليه السلاة والسلام "**فضلُ العالمِ على العابدِ كفضل القمر ليلةَ البدر على سائر الكواكب**"[أبو داود، العلم، 1، ر: 3641. الديلمي، الفردوس، ج. 3، 129، ر: 4347] وعنه عليه السلاة والسلام "**يشفع يوم القيامة ثلاثة: الأنبيآء ثم العلمآء ثم الشهدآء**" [ابن ماجة، الزهد، 37، ر: 4313. قال محمد فؤاد عبد الباقي الحديث ضعيف. في اسناده علاق بن أبي مسلم] فاعظِمْ بمرتبةٍ وهي واسطة بين النبوة والشهادة بشهادة رسول الله صلى الله عليه وسلم . وعن ابن عباس رضي الله عنه قال: "**خيّر سليمان عليه السلام بين العلم والمال والملك. فاختار العلمَ فاعطيَ المالَ والملكَ معه**" [السيوطي، *جامع الأحاديث*، ج. 12، 372، ر: 12121. قال السيوطي سنده ضعيف.] وقال عليه السلام "**أوحى الله إلى إبراهيم إني عليمٌ احبُّ كلَّ عليم**" [الزمخشري، *الكشاف*، ج. 4، 493. العراقي، *المغني عن حمل الأسفار في الأسفار*، 13. قال العراقي ذكر ابن عبد البر و لم أظفر له بإسناد] وعن بعض الحكمآء "ليت شعرى أيَّ شيءٍ أدركَ مَن فاتَه العِلمُ وأيّ شيءٍ فاتَ مَن أدركَ العلمَ" وعن الأحنف: "كاد العلمآءُ يكونون أرباباً" وكلُّ عزٍّ لِم يوطّدْ أي لم يؤكّدْ بعلمٍ فإلى ذُلٍّ ما يصيرُ" وعن الزهريّ "العلمُ ذكرٌ فلا يحبّه إلاّ ذُكورَة الرجال" [الزمخشري، *الكشاف*، ج. 4، 493.]

الأربابُ الرشآءُ والساداتُ الحضْرُ العدْوُ. وتضميرُ الفرس تعلينه/تعليفه. يعنى أن تعلنه حتّى يسْمن ثم تردّهُ إلى القوتِ وذلكَ في أربعين يَوماً. وبينه المدّة تُسمّي المِضمارَ وذلك الموضِع أيضاً. حاشة.

فائدة في فضل العالم. وإذا اُسر عالمٌ وغازٍ جاهل بدار الحرب فأراد رجلٌ فِدائهما ومالُه لا يفئ إلا بأحدهما يُفدِي الغازي الجاهل. لأنه لو ترك ربّما يفتن على دينه ويكفر حربا علينا. والعالم مأمون على دينه فلا يخاف على إيمانه. وربّما يكون سببا لهداية طائفة كما حكى أنّ عالماً اُسر واهتدى به طائفة فجآء إلى بلاد الإسلام بهم. وبعض المتأخرين مِن علمآء خوارزم اختاروا أن يقدّم العالم في الفدآء لشَرفِه والمرأة على الرجل. قال في فتاواى "تأخيرُ العالمِ لفضله لأنه لا يقدر على خداعِه. والجاهلُ ينخدعُ" [من تفسير البزازي]

لِقوله تع //[5/أ][12]* فيما سَبقَ. اِنّ لى عَبدًا بمَجمع البحرَين. هُو اَعلمُ منكَ. **قلنا** انما قاله الخَضِرُ تواضعًا. و لم يُظهِر اَعلميّته رعايةً لِلأدَبِ مَعَ كَليم اللّٰهِ تعالى. و لئلاّ يَستحقّ العِتابَ عليه. كما استحقّهُ مُوسى عليه السّلام. "**فَقَالَ مُوسَى: {سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ صَابِرًا وَلَا أَعْصِي لَكَ أَمْرًا}**[13] **فَقَالَ لَهُ الخَضِرُ: {فَإِنِ اتَّبَعْتَنِي فَلَا تَسْأَلْنِي عَنْ شَيْءٍ حَتَّى أُحْدِثَ لَكَ مِنْهُ ذِكْرًا}**[14] **فَانْطَلَقَا يَمْشِيَانِ عَلَى سَاحِلِ البَحرِ فَمَرَّتْ سَفِينَةٌ فَكَلَّمُوهُمْ.**" أي كلّمُوا اهلَ السَّفينةِ "**أَنْ يَحْمِلُوهُم فعَرَفُوا الخَضِرَ فَحُمِلُوا**" على بنآءِ المَجهُول "**بِغَيْرِ نَوْلٍ**" بفتح النُّون. اى بغير اُجْرةٍ "**فَلَمَّا رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ لَمْ يَفْجَأْ اِلَّا وَالخَضِرُ قَدْ قَلَعَ لَوْحًا**" الواوُ فيه للحال. يعنى لم يجئ حال فُجاءة اِلاّ حال قلِعَ الخَضِرُ "**مِنْ أَلْوَاحِ السَّفِينَةِ**" مِمّا يلِيَ المآءَ "**بِالقَدُومِ**" بفتح القافِ و تخفيفِ الدّالِ. الآلة الّتي يُنحَتُ بها "**فَقَالَ لَهُ مُوسَى قَوْمٌ حَمَلُونَا بِغَيْرِ نَوْلٍ عَمِدْتَّ اِلَى سَفِينَتِهِمْ فَخَرَقْتَهَا {لِتُغْرِقَ أَهْلَهَا لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا إِمْرًا}**" بكَسر الهَمْزة. اى عَظيمًا {**قَالَ أَلَمْ أَقُلْ إِنَّكَ لَنْ** //[5/ب][15]* **تَسْتَطِيعَ مَعِي صَبْرًا قَالَ لَا تُؤَاخِذْنِي بِمَا**

---

[12] * **فائدة في فضيلة العلم وقباحة الجهل وفضل الخضِر علي السلام** قال الله عزّ وَجلّ في سورة الأنعام { **أَوَمَنْ كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ**}[الأنعام 122/6] يعنىى {**اَوَمَن كان ميتاً**} بالكُفر {**فأحييناه**} بالإسلام. وقيل {**اَوَمَن كان ميتاً**} بالجهْلِ {**فأحييناهُ**} بالعِلم. وأنشد بعض أهل العِلم ما يدلّ على صحته هذا التأويل لبعض شعرآء البصرة. شعر:

وفي الجهل قبلَ الموت موتٌ لأهله فأجسامهم قبلَ القبور قبور

وانّ امرءًا لم يحيِ بالعلْم ميّتٌ فليس له حتّى النشور نشورُ

وروى أنّ حكيما مِن الحكمآء قال: "كلّ محلّة ليسَ فيها عالم فهُم موتى. وكلّ محلّة فيها عالِم فهم أحيآءُ.

ويُحكى أنّ رجلا صحب الخضرَ عليه السلام في طريق البَصرة وهو لا يدري انّه الخضر. فبلغا إلى قريته حوَلَها زروع وكروم فقال الخضر لصاحبه ليتني أعلمُ أنّ هذه الذروع والكروم لأهلها أم ليغيرهم فقال له صاحبُه "وهل تكون هذه إلّا لأهلها" فقال الخضِر "نعم إذا كان عليهم الديون فهي لاصحاب الديون لا لهم" ثم سارا حتى بلغا إلى قرية عامِرة فقال الخضر ليتني أعلمُ أنّ هذه القرية عامرةٌ او خرابٌ. فقال صاحبُه "يا هذا أما ترا عامرةً فقال إنّما أعني عمارة أهلها إن كانوا مسلمين فهي عامرة وإلا فهي خرابٌ وأخربُ مِن كّل خراب ثم سارا حتّى بلغا قريةً أخرى وإذا أهلها كلّ منهم في شغله وعمله فقال الخضر ليتني أعلمُ أهلُ هذه القرية أحيآء أم أموات قال صاحبه يا هذا أما ترى انّهم أحيآء يعمل كلّ واحدٍ عَمله. قال الخضرُ لا أعني حركاهم بل أعني إن كان فيهم عالمٌ فهم أحيآءُ وإن لم يكن فيهم عالم فهُم موتى. من تفسير العلامي.

فائدة قوله تعالى {**وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ**}[المجادلة 11/58] وروى الزجّاجُ أنّ النّبي عليه السلام قال "**عبادةُ العالم يوماً تعدلُ عبادة العابد أربعين سنةً**" وقال ابنُ عبّاسٍ رضي الله عنه "للعلمآء درجاتٌ فوقَ المؤمنين سبعمأئة درجةٍ. ما بين الدردتَين مسيرةُ عامٍ" مِن كِتاب اللُباب

[13] الكهف، 69/18.

[14] الكهف، 70/18.

[15] * **في حبّ العلماء و بغضهم** روى عن النبّي عليه السلام انّه قال "**مَن كان في قلبه ذرة مِن حُبّ العلمآء لا يدخل النّار بالله العَظيم ومَن كانَ في قلبه ذرة مِن بُغضِ العلمآء لا يَدخُل الجنّة بالله العظيم**" [لم نجد هذه الرواية في الكتب الأحاديث]

وقال عليه السلام "**النظرُ إلى الوالد عبادة والنظرُ إلى الكعبة عبادة والنظر إلى العالم عبادة**" [البيهقي، شعب الإيمان، ج. 10، 267، ر: 7476 قال مختار احمد النوري في تحقيقه سنده ضعيف جدا بسبب ضعف أبي ياسر عمار المستملي]

وقال عليه السلام "**مَن أكرمَ عالماً فقد أكرمني ومن أكرمني فقد أكرمَ الله ومن أكرم الله وجبتْ له الجنّةَ ومَن أبغضَ عالماً فقد**

نَسِيتُ} ما فيه مصدريّة او مَوصُولة {**وَلاَ تُرْهِقْنِى**} اى لا تَحملني {**مِنْ أَمْرِي عُسْرًا**} يعني عامِلني باليُسْر فإني أُريد صُحْبَتَكَ. ولا سَبيلَ إليها إلاّ بالعَفْوِ. "**قال**" اى الرّاوى "**وَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَكَانَتِ الأُولَى**" اى المَسئلة الأُولى "**مِنْ مُوسَى نِسْيَانًا**" و هذا تَصديقٌ مِن النّبيّ عليه السّلام لِقول موسى عليه السّلام بما نَسِيتُ "**قال**" اى النبي عليه السلام "**وَجَاءَ عُصْفُورٌ فَوَقَعَ عَلَى حَرْفِ السَّفِينَةِ**" اى طَرفها "**فَنَقَرَ فِي البَحْرِ نَقْرَةً**" اى أدخلَ منقاده فيه "**فَقَالَ لَهُ الخَضِرُ: مَا عِلْمِي وَعِلْمُكَ مِنْ عِلْمِ اللَّهِ إِلَّا مِثْلُ مَا نَقَصَ هَذَا العُصْفُورُ مِنْ هَذَا البَحْرِ**" قال بعض المُحقّقين القَدْرُ الّذى نقصَهُ ذلك العُصفُور. نسبَتُه إلى كلّ البَحر. نِسْبَةُ متناه إلى مُتناه. و نسبةُ معلومات المَخلُوقاتِ إلى معلوماتِ اللهِ عزّ و جَلَّ. نِسْبَةُ متناه إلى غير متناه. فاين اِحدى النسبتَيْن مِن الأُخْرى. ولكنّ الخَضِر عليه السّلام. إنّما شبَّههُ بما نقصَهُ العُصفُور تقريبًا الى الفَهم. ونظرًا الى العُرفِ. اذ لا يُقال في الصُّورة المذكُورة انّ مآء البَحر نَقصَ. "**ثُمَّ خَرَجَ** //[6/أ] **مِنَ السَّفِينَةِ فَبَيْنَا هُمَا يَمْشِيَانِ عَلَى السَّاحِلِ إِذْ أَبْصَرَ الخَضِرُ غُلاَمًا يَلْعَبُ مَعَ الغِلْمَانِ، فَأَخَذَ الخَضِرُ برَأْسِهِ فاقْتَلَعهُ بِيَدِهِ فَقَتَلَهُ فَقَالَ لَهُ مُوسَى: {أَقَتَلْتَ نَفْسًا زَكِيَةً}**" اى طاهِرةً مِن الذُنُوب. هذا على تقدير كَون الغُلام صَبيًّا ظاهِرٌ. وامّا على ما قيل انّه كانَ بالِغًا. فباعْتبار انّ مُوسى عليه السّلام لم يَرَ منه ذَنبًا "**{بِغَيْرِ نَفْسٍ}**" اى بغَير قتل نَفْسٍ "**{لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا نُكْرًا}**" اى منكرًا "**{قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكَ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِي صَبْرًا}**" قال اى النّبيُّ عليه السّلام وهذه اى هذا المَسئلة الثانيةُ مِن مُوسَى عليه السّلام. "**أَشَدُّ مِنَ الأُولَى**" اى مِن المسئلةِ الأُولى. لانّه قال لقَد جئيتَ شيئًا نُكرًا. سَبَبُ تشديده أنّ فعلَه الأوّلَ. كانَ يمكنُ أن تداركَه بالسَدّ. وهذا الفِعلُ لا سَبيلَ الى تَداركِه. ولهذا زاد الخَضِرُ عليه السّلام. في جَوابه لكَ. و لم يكن في المَسئلةِ الأُولى. قيل النُكر اَقلُّ مِن الامْرِ. لأنّ قتْلَ نفسٍ واحدةٍ اَهونُ مِن قَصد إغراق اهل سَفينةٍ. انّما زاد في جَوابه لكَ. لانّه رَفَضَ وصيّتَه //[6/ب] "**قَالَ: {إِنْ سَأَلْتُكَ عَنْ شَيْءٍ بَعْدَهَا}**" اى بَعد هذه الكرّةِ "**{فَلاَ تُصَاحِبْنِي قَدْ بَلَغْتَ مِنْ لَدُنِّي عُذْرًا}**" يعني اتّفحَ عُذرك عِندي في مُفارقَتي. لانّى لَم اَحفظَ وَصيَّتَك. "**{فَانْطَلَقَا حَتَّى إِذَا أَتَيَا أَهْلَ قَرْيَةٍ}**" قيل هي انطاكيّةُ "**{اسْتَطْعَمَا أَهْلَهَا}**" اى طَلَبا مِنهُم الطّعَامَ ضِيافةً. اَعادَ ذكر الأهل تأكيدًا "**{فَأَبَوْا أَنْ يُضَيِّفُوهُمَا}**" اى مِن اَن يجعَلُوهما ضَيفًا. وامتنَعُوا عن اِطعامِهما "**{فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ أَنْ يَنْقَضَّ}**" اى يَقربُ أن يَسقُط. الإرادةُ هنا مجازٌ. لانّ الجَمادَ لا ارادةَ لَه. قيل كانَ اِرتفاعُ الجدار مائةَ ذِراعٍ "**قَالَ**" اى النّبي عليه السّلام "**مَائِلٌ**" اى في الصُّورة. واِنمّا فسّرهُ عليه السّلام اِشارةً اِلى انّ الارادةَ لَيسَتْ في مَعناها الحقيقىّ "**فَقَال الخَضِرُ**"

أبغضني ومن أبغضني فقد أبغض اللهَ من أبغضَ الله وجبتْ له النارُ" [لم نجد هذه الرواية في الكتب الأحاديث]

وقال عليه السلام "**نظرةٌ إلى العالم احبُّ إليَّ مِن عبادةِ سَنَة صيامِها وقيامِها**" [لم نجد هذه الرواية في الكتب الأحاديث] مِن بعض الحواشي

اى اَشارَ "**بِيَدِهِ فَأَقَامَهُ فَقَالَ مُوسَى قَوْمٌ أَتَيْنَاهُمْ فَلَمْ يُطْعِمُونَا وَلَمْ يُضَيِّفُونَا {لَوْ شِئْتَ لاَتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْرًا}**"[16] يعنى على عَمَلِك اُجرةً. حتّى نشتَريَ به طعَامًا قَالَ "**{هَذَا فِرَاقُ}**" اى قالَ الخَضِرُ. هذا الإعتراضُ سبَبُ الفِراق "**{بَيْنِي وَبَيْنِكَ}**"[17] "**{سَأُنَبِّئُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا}**" //[7/أ][18]* "**فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: وَدِدْنَا أَنَّ مُوسَى كَانَ صَبَرَ حَتَّى يُقَصَّ عَلَيْنَا مِنْ خَبَرِهِمَا**" اى يُبيّنُ اللهُ لَنا بالوَحْى. قيل الغَرضُ مِن ذكر هذه القِصّة واَمثالِها ان يَعتبرَ اُمّتُه بها. وفى الحَديثِ فوائِد. مِنها تَركُ اِعجابِ العالِم بنَفسِه. قال اللهُ تعالى **{و فَوْقَ كُلِّ ذِى عِلْمٍ عَلِيمٌ}**[19] منها اِستحبابُ الرِّحْلة في طلَب العِلم والاكثار منه. ومنها اَن يَصبرَ المتعلّم على الشدائد في طلب العِلم. و منها تأخيرُ ترك الإعتِراضِ على العُلمآءِ.

2-الحديثُ الثّانى

في شرَفِ طَلَبِ العِلْمِ

خ[20]. **اَبو هُريرة** رضي الله عنه. روى البُخاريّ عنه. انّه قال: قال رَسُول الله صلّى اللهُ عليه و سَلّم. "**مَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَلتَمِسُ**" و هُو حالٌ أو صِفةٌ "**فِيهِ عِلمًا**" نكّرَه ليتناوَل كلّ علمٍ مِن العلُوم الشَرعيّةِ.

---

[16] الكهف، 77/18.

[17] الكهف، 78/18.

[18] فائدة في فضل العلم: قوله تعالى **{يَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ}**[المجادلة 11/58] قال الحسن قرأ ابن مسعودٍ رضي الله عنه هذه الآية وقال يا أيها الناس إفهموا هذه الآية وليُرغبنكم في العِلم فإنّ الله عزّ وجل يقول "يرفع الله المؤمنَ العالِمَ فوق الذي لا يعلمُ درجاتٍ.

وعن كثير بن قيسٍ قال كنتُ مع أبي الدردآء رضي الله عنه في مسجد دمشق (شام) فجآء رجُلٌ فقال يا أبا الدرداء إنّي جئتك مِن مدينة رسول الله صلى الله عليه وسلم في حديث بلغني أنّك تحدّث به عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال ما كانتْ لك حاجةٌ غيرُهُ؟ قال لا قال. ولا جئتَ لتجارةٌ؟ قال لا قال ولا جئتَ الّا رغبةً فيه؟ قال نعم. قال فإني سمعتُ رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: "**مَن سلك طريق علمٍ سهّل الله له طريقاً مِن طرق الجنّة وأنّ الملائكة لتضعُ أجنحتها رضىً لطالب العِلم وأنّ السموات والأرضَ الحوتَ في المآء ليدعو له وأنّ فضلَ العالم على العابد كفضل القمر على سائر الكوكب ليلةَ البدْر وأنّ العلمآء هم ورثة الأنبيآء لم يورِثوا ديناراً ولا درهماً وإنّما وَرِثوا العلمَ. فمَن أخذه فقد أخذ بحظٍّ وافِرٍ**" [البخاري، *العلم*، 10. الترمذي، *العلم*، 2،ر: 2646. احمد بن حنبل، *المسند*، 14، 66، ر: 8316] من تفسير معالم التنزيل للإمام البغوي صاحب المصابيح في علم الأحاديث.

فائدة روى عن النّبي صلى الله عليه وسلم أنه قال "**من أراد الدّنيا فعليه بالكسب ومَن أراد الآخرةَ فعليه بالزهد. ومن أراد كلاهما فعليه بالعلم**" [لم نجد هذه الرواية في الكتب الأحاديث]

[19] يوسف، 76/12.

[20] البخاري، *العلم*، 10 و مسلم، *الذكر والدعى*، 11، ر: 2699. أبو داود، *العلم*، 1، ر: 3643. الترمذي، *العلم*، 2، ر: 2646. قال الترمذي هذا حديث حسن. *و العلم*، 19، ر: 2682 و *أبواب القراءات*، 12، ر: 2945. ابن ماجة، *افتتاح الكتاب*، 17، ر: 223. احمد بن حنبل، *المسند*،ج. 12، 393، ر: 7427 و ج. 14، 66، ر: 8316 و ج. 36، 46، ر:

لِانّها هِي المُوصِلة //[7/ب] إلى الجَنّةِ. لعَلّ العلُومَ العَربيّة تكُون في حُكمِها. لانّه لا بدّ منها في تحصيل تلكَ العلُوم "**سَهّلَ اللّهُ بِهِ**" الضّميرُ عايدٌ الى ما دَلّ عليه سَلكَ. اَو يلتمسُ. اَو الى الطّريق "**طَرِيقًا الى الجَنّةِ**" تقديمُ به على طريقًا لِلاِهتمام. او لِلتّخصيص على معنى انّ تسهيل الله تعالى طريق الجَنّةِ لَه خاصٌّ بهذا السّبَبِ. و غيرُه مِن أسبابِ التّسهيل كانّه مَعدُومٌ.[21]

3– الحديث الثالث

في سَبْقِ رَحْمَةِ اللهِ عَلى غَضَبه

خ[22]. أبو هريرة رضى الله عنه. روى البخاريّ عنه. انّه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم "**إنَّ اللَّهَ لَمَّا قَضَى الخَلْقَ**" اى قَدّرَ المخلُوقاتِ. "**كَتَبَ عِنْدَهُ**" اى ثَبَتَ في عِلمه الاَزلىّ "**فَوْقَ عَرْشِهِ**" مَعنى كَونه فَوقَ عَرشِه. والله اَعلمُ. كَينُونَتهُ مَستورًا عن جَميع الخَلق. مَرفوعًا عَن حيّز الإدراكِ. لَا اَنّ فَوقَه مكانًا "**إنَّ رَحْمَتِي سَبَقَتْ غَضَبِي**" //[8/أ] اى غَلبَتْ عليَه بكثرةِ آثارها. الا يُرى انّ قِسط الخَلق مِن الرّحمة. أكثر مِن قِسطهم مِن الغَضب. لِنيلهم ايّاها بلا استحقاقٍ. ولا يَنالونَ غضبَه إلاّ بالاستِحقاق. و أنَّ قَلمَ التّكليف مَرفوعٌ عنهم إلى البلُوغ. ولا يعجِّل العُقوبَة عليهم اذا عصَوهُ. بل يَرزقهم. ويَقبل تَوبتَهم. اِلآهُنا خَلَقْتَنا مَجّانًا ورزَقتَنا مَجّانًا فارحَمْنا مَجّانًا. قيل: الرّحمةُ سابقةٌ على الغضَب حَقيقةً. لانّها اوّل الصّفات. اذ لَو لم يكن رَحمتُه لَما وُجد شيءٌ مِن الاَشياءِ فضلاً عن الغَضَب. لعَلّ هذا القائل أرادَ به السّبقَ في الظُهور. لأنّ إيجادَه رَحمةٌ. و منه قولُه تعالى: { **رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا** }[23] لا في الثبُوتِ. لانّ كلَّ صِفاتِه قَديمةٌ.[24]

.21715

[21] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 1، 114.

[22] البخاري، *التوحيد*، 22، ر: 7422 و 28 ر: 7453. ابن ماجة، *افتتاح الكتاب*، 13، ر: 189. احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 12، 467 و ج. 12، 496، ر: 7528 و ج. 15، 82، ر: 9159 و ج. 16، 70، ر: 10014.

[23] الغافر، 7/40.

[24] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 1، 249–250

4- الحَديثُ الرّابعُ

في رَحمة الله تعالى في الدنيا والآخرة

م[25]. سلمان رضى الله عنه روى مسلم عنه. انّه قال: //[8/ب] قال رسول الله صلى الله عليه وسلم "**إنَّ لِلَّهِ مِائَةَ رَحْمَةٍ، فَمِنْهَا رَحْمَةٌ يَتَرَاحَمُ بِهَا الْخَلْقُ بَيْنَهُمْ وَتِسْعٌ وَتِسْعُونَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ**". رَحمةُ الله تعالى غيرُ متناهيةٍ فلا يَعتورُها (اى لا يحيطها) تَحديدٌ و تَجزيةٌ. المرادُ منه تمثيلٌ مَضرُوبٌ لِلأُمَّة ليفهَمُوا التّفاوُتَ بين القِسْطَيْن مِن الرّحمة لَاهْل الدّارَين. لكنّ الرَّحمةَ في حَقّ الله تعالى. غيرُ مُفسّرَةٍ بالرأفة الّتى تكوُن بَين العِباد لاستِحالتِها فيه. فالعُلماءُ اِختلفوُا في تفسيرها. فمنهُم مَن جَعلها مِن صفاتِ الفِعل فرَحمةُ الله هي اِنعامُه. و منهُم مَن جَعلها مِن صفاتِ الذّاتِ وَ هِيَ ارادةُ ايصال الخَير. و في الحديثِ بِشارةٌ للمؤمنينَ لانّه اذا حَصَل مِن رَحمةٍ واحدةٍ ما حَصَل في هذه الدّار. فما ظَنّكَ بباقيها في دار القرار.[26]

5- الحَديثُ الخامِسُ

في فَضْلِ مَنْ لا يُشرِكُ باللهِ شَيئًا

//[9/أ]

ق[27]. أبو ذَرٍّ رضى الله عنه. اتّفقَ مُسلمٌ و البُخاريّ على الرّواية عنه انّه قال: قال رسول الله ص "**أتَاني جبرئيل فبَشّرني انّه**" الضميرُ فيه للشّان "**مَنْ مَاتَ مِنْ أُمَّتِكَ لاَ يُشْرِكُ بِاللَّهِ شَيْئًا دَخَلَ الجَنَّةَ** قُلْتُ: وَإنْ زَنَى وَإنْ سَرَقَ؟ قَالَ: **وَإنْ زَنَى، وَإنْ سَرَقَ**". هذا السّؤالُ مِن أَبى ذرٍّ كان لشِدّة نفَرتهِ مِن المَعصيةِ واستِبعاده عنِ المعاصى. و فى الحَديث حُجّة لِاهل السُنّة مِن انّ صَاحِبَ الكَبيرة لا يُقطَع لَه بالنّار و اِن اُدخِلَها اُخرِجَ منها و خُلِّدَ في الجَنّةِ.

---

[25] البخاري، *الرقاق*، 19. مسلم، *التوبة*، 4، ر: 2753. الترمذي، *الدعوات*، 100، ر: 3541. احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 14، 139 ر: 8415 و ج. 15، 373، ر: 9609 و ج. 16، 195، ر: 10280.

[26] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 1، 327-328.

[27] البخاري، *الجنائز*، 1، ر: 1237 *بدء الخلق*، 6 و *اللباس*، 23 و *الاستئذان*، 30. مسلم، *الإيمان*، 40، ر: 94. اللفظ لمسلم. الترمذي، *الإيمان*، 17، ر: 2644. احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 30، 217، ر: 18284 و ج. 35، 275، ر: 21346 و ج. 35، 327، ر: 21415.

6-الحَديثُ السّادِسُ

في غُفرانِ الرّحمان إذا تابَ العَبدُ عن العِصْيان

ق[28]. **اَبُو هُريرة** رضي الله عنه اِتفقَ مُسلمٌ و البخاريُّ على الرواية عَنه. انّه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : "**أَذْنَبَ عَبْدٌ ذَنْبًا**" يعنى ذَنبًا كانَ بَينَه وَ بَينَ الله "**فقالَ** //[9/ب] **اللهُمَّ اغْفِرْ لِي ذَنْبي**" يعنى بَعد تَوبتهِ عن ذنبهِ "**فَقَالَ تَبارَكَ وَتَعالَى: أَذْنَبَ عَبْدِى ذَنْبًا عَلِمَ أَنَّ لَهُ رَبًّا يَغْفِرُ الذَّنْبَ وَيَأْخُذُ بالذَّنْبِ ثُمَّ عَادَ فَاَذْنَبَ، فَقَالَ** اِي رَبِّ اغْفِرْ لِى ذَنْبِى فَقَالَ **تَبارَكَ وَتَعالَى: عَبْدِى أَذْنَبَ ذَنْبًا فَعَلِمَ اَنَّ لَهُ رَبًّا يَغْفِرُ الذَّنْبَ وَيَأْخُذ بالذَّنْبِ، ثُمَّ عَادَ فَأَذْنَبَ فَقَالَ** اِى رَبِّ اغْفِرْ لِى ذَنْبِى فَـ**قَالَ تَبارَكَ وَتَعالَى: أَذْنَبَ عَبْدِي ذَنْبًا، فَعَلِمَ اَنَّ لَهُ رَبًّا يَغْفِرُ الذَّنْبَ، وَيَأْخُذُ بالذَّنْبِ**" مَذهَبُ أهل السُنّة انّه اذا تابَ احدٌ عن ذَنبٍ ثُمّ عَادَ اليه. كُتِبَ عَليه الثاني و لم يَبْطُل تَوبتُه. وهذا الحَديثُ يدُلّ على ذلك. "اعْمَلْ مَا شِئْتَ فَقَدْ غَفَرْتُ لَكَ" المرادُ منه التَلَطّفُ و حُسْنُ العِنايةِ بالمُخاطَب لا الحَثّ على عَملٍ ما شآء. قال عَبدُ الاَعلى: اَحدُ رُواةِ هذا الحَديث لا اَدرى اَ قَالَ" اى النبيّ عليه السّلام "في الثالث اَو في الرّابعة اِعمَلْ ما شئتَ" يعنى شَكّ عَبدُ الأعلى في أنَّ قوله "اِعْمَلْ ما شئتَ" مذكورٌ في المرّة الثالثة كما ذكِر في المَتنِ اَو مذكورٌ في المرّة الرّابعةِ.[29] //[10/أ][30]*

[28] البخاري، *التوحيد*، 35، ر: 7507 و مسلم، *التوبة*، 5، ر: 2758. اللفظ لمسلم.

[29] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 3، 11-12.

[30]* حكاية حكى عَن بعضهم انّه قال رأيت في سُوق البَصرة جنازةً تحملها اربعةٌ وليس معهُم مشيّعٌ فقلتُ لا أله إلا الله سوق البَصرة وجنازة رجلٍ مسلمٍ لا يُشيعّها أحدٌ فقلتُ انّي لاشيّعها فتبعتُها وصلّيتُ عليها فلمّا دفنوهُ سألتُهم عنه فقالوا ما نَعرفه وإنّما اكثرتنا هذه المرأةُ وأشاروا إلى امرأةٍ واقفةٍ قريبا مِن القبر. ثمّ انصرفوا. فرفَعتِ المرأةُ يدَها إلى السّمآء تدعو ثم ضحكتْ فذهبتُ إليها وتعلّقتُ بها وقلتُ لا بدّ أن تخبرني بقضيتكِ فقالتْ انّ هذه الميتَ ابني و لم يتركْ شيأً مِن المعاصي إلاّ فعلها فَمرض ثلاثةَ أيّام فقال لي يا اُمّي إذا متّ فلا تخبري الجيرانَ بموتي فإنّهم يفرحُون بموتي ولا يخضرون جنازتي لكن اكتُبي على خاتَمي لا إله إلا الله محمد رسول الله وضعيه في إصبَعي ثم ضعي رجلك على خدّي وقولي هذا جزآءُ مَن عصى الله تعالى واذا دفنتيني في قبري فارفعي يدك الي الله تعالى وقولي أللّهُمّ إنّي رضيتُ عنه فارضَ عنه. فلمّا مات فعلتُ جميع ما اوصاني به. فلما رفعتُ يدي الى الله تعالى ودعوتُ سمعتُ صوتَه بلسانٍ فصيح يقول لي يا أمّي انصَرفي فقد قدمتُ إلى ربّ كريم وإلهٍ رحيم فقد رضي عنّي ورضيتُ عنه. فلذلك ضحكتُ سروراً بحاله. من شرح الأسمآء الحسنى للإمام القشيريّ

7- الحديث السابع

في شرف الخشية من الله تعالى

ق[31]. **أبو هريرة** رضي الله عنه اتّفق مُسلِمٌ و البُخاريّ على الرّواية عنه. انّه قال: "قال رسول الله صلى الله عليه وسلم **قَالَ رَجُلٌ لَمْ يَعْمَلْ حَسَنَةً قطُّ**" الجُملةُ صِفَة رَجُلٍ "**لِأَهْلِهِ**" الجارُ و المَجرورُ متعلّقٌ بقال "**اِذَا مَاتَ**" عبّر الرَجُل عَن نفسه بالغَيبةِ فهو التفاتٌ عند بَعضٍ "**فَحَرِّقُوهُ**" بتشديد الرّآءِ امر باحراقه بالنّار "**ثُمَّ اذْرَوْا نصْفَهُ**" اى نِصفَ رَمادِهِ. يُقال اَذرَيْتُ الشئَ اذا اَلقيتَهُ كالقائك الحَبَّ لِلزَرع "**فِى الْبَرِّ وَنصْفَهُ فِي الْبَحْرِ فَوَاللهِ لَئِنْ قَدَرَ اللهُ عَلَيْهِ لَيُعَذِّبَنَّهُ عَذَابًا لَا يُعَذِّبُهُ اَحَدًا مِنَ الْعَالَمِينَ، فَلَمَّا مَاتَ الرَّجُلُ فَعَلُوا مَا اَمَرَهُمْ فَأَمَرَ اللهُ الْبَرَّ فَجَمَعَ مَا فِيهِ، وَأَمَرَ الْبَحْرَ فَجمَعَ مَا فِيهِ، ثُمَّ قَالَ: لِمَ فَعَلْتَ هَذَا؟ قَالَ: مِنْ خَشْيَتِكَ، يَا رَبِّ وَأَنْتَ أَعْلَمُ فَغَفَرَ اللهُ لَهُ** //[10/ب] اُختُلِفَ في مَعنى قَولِه. لئِن قَدَر الله عليه قال بَعضٌ قَدرَ ليسَ مِن القُدرة لانّ الشَاكّ في قُدرة الله تعالى كافِرٌ فكَيف يُغفَر لَه بَل مَعناه لَئِن ضَيّقَ اللهُ عَليهِ و ناقشَهُ في الحِساب كما قالَ تعالى {**فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ**}[32] اى ضَيّقَهُ. و قال الشّيخُ الكلاباذى: قَدَرَ هنا بمَعنى قدّر بالتشديد: كما قراء القُرّآءُ فى قَوله تعالى {**فظَنَّ أَنْ لَنْ نُقَدِّرَ عَلَيْهِ**}[33] بالتّشديد. والمعنى ان كانَ فى تقدير الله اَنْ يُعذّبنى اَشدَّ العَذابِ فانّه يُعذّبنى اَشدّ العَذاب. و **اَقولُ:** الاَقربُ انّ قَدَرَ مِن القُدرة و انّه لم يُرد به الشَكَّ. بل اَرادَ تحقيقَ كَونه مُعذّباً كما يُقال اِنْ كانَ لى صَديقٌ فهُو فلانٌ. لم يُرد به التَردّدَ فى ثُبوت الصَديق لَه بل أراد تحقيقَ كمال صداقة فلانٍ. فان قيل قد جآء فى بَعض رواياتِ هذا الحَديثِ بَعد قوله "ثم اذرَوُا نِصفَه فى البَحر فَلَعلّنى اَضلّنىَ اللهُ" اى اَغيبُ عَنه و لا يَعرفنى. فهذا يدُلّ على كُفره. فكَيفَ غُفِرَ لَه. **قلنا** يَجوز ان يكونَ //[11/أ] ذلك الكلام غلطا منه و لم يقصِد مَعناه فلم يؤآخذ به لِذَهاب فِطنتهِ بغلَبةِ الخَوف علَيه كما لم يؤآخَذ مَن وَجد راحِلته فقال مِن شدة فرحه الهي اَنتَ عَبدي وَانا ربُكَ او نقول يجوز ان يكونَ عرَف انّ اللهَ يحشُر الخَلق فيثيبُ المُؤمِنَ ويعاقبُ المسيئَ فظنَّ انه يجوز اَن لا يُحيِيَه الله اذا فعَل ذلك بنفْسه فمعنَى اَضلّ ربّي يتركنى تراباً ولا يبعثُنى وهذا الظنُّ لقلة علمه لا يخرده عن الايمان يغفِر اللهُ مِن خشيته عنه لا باحراق نفسه.

---

[31] البخاري، *أحاديث الأنبيا*، 53، ر: 3471 و مسلم، *التوبة*، 4، ر: 2756. اللفظ لمسلم. احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 17، 160، ر: 11096 و 17، 208، ر: 11129.

[32] الفتح، 16/89.

[33] الأنبياء، 87/21.

8- الحديثُ الثامِنُ

في غلبة الحسنة على السيئة

م[34]. ابو ذر رضي الله عنه. روى مسلم عنه. انّه قال . أنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم " **يَقُولُ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ: مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا** //[11/ب] اى عَشرُ حَسنات امثالِها. حُذِفَ المميَز المَوصوُف واقيمت الصِفة مُقامَه "**أَوَ أَزِيدُ**" يعنى اِعطآءُ العَشر أقلُّ ما وَعَدَ اللّٰهُ بفَضْله ولا بدّ مِن حصُوله وقد يُضاعَفُ اَضعافًا كثيرةً لبعض دون بعض على حسب مشيته. "**وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَجزَآءُ سَيّئةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا أَوْ أَغْفِرُه**" ضميرُهُ عائدٌ الى السيّئة على تأويل الذنب "**وَمَنْ تَقَرَّبَ**" اى طَلَبَ بالطاعَةِ قُربةً "**مِنِّى شِبْرًا**" يعنى مِقدارًا قليلاً "**تَقَرَّبْتُه مِنْهُ ذِرَاعًا**" يعنى اَوصلتُ رَحمتى اليه مِقدارًا اَزيدُ منه وعلى هذا كلّما زاد العَبدُ قُربته زاد مِن الله رَحمته "**وَمَنْ تَقَرَّبَ مِنِّى ذِرَاعًا تَقَرَّبْتُ مِنْهُ بَاعًا**" وهو قَدرُ مَدّ اليَدين وَما بَينهما مِن البَدَن "**وَمَنْ أَتَانِي يَمْشِي أَتَيْتُهُ هَرْوَلَةً**" و هي الاِسراعُ فى المَشيِ دُونَ العَدْوِ يعنى مَن تقرّبَ اِلىّ بسُهُولةٍ وَصَل اليه رَحرمتى بسُرعةٍ "**وَمَنْ لَقِيَنِي بِقُرَابِ الْأَرْضِ**" بضمّ القافِ وهو المشهُور اى مِلؤُها وقيل بكَسر القافِ. مَصْدرُ قارَبَ. اَرادَ به ما يقاربُ مِلأَها. "**خَطِيئَةً لَا يُشْرِكُ بِى شَيْئًا لَقِيتُهُ بِمِثْلِهَا مَغْفِرَةً** " هذا بَيانٌ //[12/أ] لِكثرة مغفرته كَيلا يَيأسَ المُذنبونَ عنها بكثرة الخطيئَةِ و لا يجوز للمرءِ اَن يغترَّ بها واكثرَ المَعاصِيَ. لِان لله تعالى عقُوبةً شديدةً لبَعض المُذنبين. فينبغى لَه ان يخافَ منها و يرجو المغفِرةَ. فان قيل الحديثُ مخالفٌ لِلآية لِانّ مقتضاها ان يتقرّبَ الله تعالى عشر شِبرٍ مِمّن تقرّبَ الى الله شِبرًا. قلنا: الحديثُ غيرُ مَسُوقٍ لبيان مقدار الاجُور. و اِنما سيق لِتحقيق ان اللّٰه تعالى لا يضيع عَمَلَ عاملٍ قليلاً كان او كثيرًا بل يُجازيه باَزْيدَ مِنهُ.[35]

9- الحَديثُ التّاسِعُ

فى فضل التسبيح والتحميد والتكبير دبر كلّ صلوة

ق[36]. **ابو هرية** رضى الله عنه. اتفق مسلم و البُخاريّ على الرِّواية عنه. انه "قال فقرأء المهاجرين يا رسول الله ذهَبَ اَهلى الدُثورُ" اى الاغنياءُ بالدّرَجَات العُلى "فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم **وماذاك** قالوُا يُصَلوّن كما نصَلّى ويَصُومُونَ كما نَصُومُ وَ يتصَدّقُونَ ولا نَتصدّقُ فقال النبيّ صلى الله

---

[34] البخاري، التوحيد، 15، ر: 6970 و 50، ر: 7098. مسلم، الذكر، 22، ر:2637. الترمذي، الدعوات، 132، ر: 3603. ابن ماجة، الأدب، 58، ر: 3821. احمد بن حنبل، المسند، ج. 12، 385، ر: 7422.

[35] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 2، 627-8.

[36] البخاري، *الأذان*، 155، ر: 843 و مسلم، *المساجد*، 26، ر: 595. أبو داود، *الوتر*، 24، ر: 1506. الترمذي، *الصلاة*، 302، ر: 410. انسائ، االسهو، 90، ر: 1348

عليه وسلم //[12/ب] "**أَفَلَا أُعَلِّمُكُمْ شَيْئًا تُدْرِكُونَ بِهِ مَنْ سَبَقَكُمْ**" اى فى الثواب "**وَتَسْبِقُونَ بِهِ مَنْ بَعْدَكُمْ**" اى تَسبِقُونَ به أَمثالكم الّذين لا يقولون هذه الاذكارَ فيكُون البَعديّةُ بحَسَبِ الرُتبَةِ. "**وَلَا يَكُونُ أَحَدٌ أَفْضَلَ مِنْكُمْ إِلَّا مَنْ صَنَعَ مِثْلَ مَا صَنَعْتُمْ**" فان قيل: ما معناهُ والاِستِثناَءُ يقتضى ثبوتَ الاَفضَليّة للمُستثنَى. وهوَ مُماثِلٌ للمُستثنىَ منه لِقوله عليه السّلام مِثلَ ما صنَعتُم. قلنا: مَعناه لا يكُون أحدٌ مِن الاغنياَءِ يزيد عليكم بصَدقته فى الثواب. بَل اَنتم افضل بهذه الاذكار الّا مَن يقُول منهم هذه الاذكارَ فيَزيدُ عليكم بصَدقته. وقال الامام الطيبىّ فى شرح المشكوة: "معناه ليسَ أَحدٌ أَفضَل منكم إلا مَن صنعَ مِثلَ صَنيعكم و مَعلوُم انّ احدَ المماثِلَين لا يكونُ افضَل من الآخَر. فإذن لا يكوُن احدٌ أَفضلَ. و أقولُ: هذا غيرُ مقبوُلٍ لِأنّ أحدا فى قَولك لا يكوُن أحدٌ. إن قُدِّر انّه مِن الأغنياَءِ لا يَصحّ. لأنّ مَن قال مِن الأغنياءِ هذه الأذكارَ يكوُن بصَدقته أفضل مِن الفُقراَءِ لا مَحَلة. و إن قُدِّر انّه مِن الفُقرآءِ لا يكوُن مناسبًا //[13/أ] لِما سَبقَ لأنّ الكلامَ مَسُوق فى بَيان النِّسبة بينَ ثوابَى الأغنياَءِ والفُقرآءِ وقوله ولا يكوُن أَحدٌ أفضلَ بَيانٌ لِما قبلَه ولهذا فضَّلَه عنه "**قَالُوا: بَلَى يَا رَسُولَ اللهِ قَالَ: «تُسَبِّحُونَ وَتُكَبِّرُونَ وَتَحْمَدُونَ دُبُرَ كُلِّ صلوة**" اى عقيبَها "**ثَلَاثًا وَثَلَاثِينَ مَرَّةً**" قيل مَعناه يكونُ جَميعُها ثلاثًا وثلاثينَ لكنّ الأَظهرَ أنّ كلَّ واحدٍ مِن الأذكار يكون ثلاثاً وثلاثينَ.[37]

10- الحديثُ العاشرُ

فى فضل التّسبيح وَالتحميد وَالتكبير

ق[38]. **عَلِيّ** رضي الله عنه اِتّفقَ مُسلمٌ و البخاريُّ على الرواية عنه. انّه قال "لمّا سمِعَتْ فاطمةُ رضي الله عنها حصوُلَ إمآءٍ وعَبيدٍ مِن السَبْي عند رَسوُل الله صلى الله عليه وسلم اَتَتْ إليه فسئلَتْ خادماً ليُعينَها و كانَتْ اِشتكى يَدُها مِن إدارة الرّحى فقالَ عليه السّلام لها "**أَلاَ أُخْبِرُكِ مَا هُوَ** //[13/ب] **خَيْرٌ لَكِ مِنْهُ؟**" اى مِمّا سئلتِ "**تُسَبِّحِينَ اللَّهَ ثَلاَثًا وَثَلاَثِينَ، وَتَحْمَدِينَ اللَّهَ ثَلاَثًا وَثَلاَثِينَ، وَتُكَبِّرِينَ اللَّهَ أَرْبَعًا وَثَلاَثِينَ**" "قاله لفاطِمةَ رضى الله عنها حينَ سئلتْهُ خادماً" أَحَبَّ النّبيُّ صلى الله عليه وسلم لَها ما أَحَبَّ لِنفسه مِن إختيار الفَقر والصَّبر عليه.[39]

---

[37]ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 2، 478-79.

[38]البخاري، *النفقات*، 7، ر: 5362 و مسلم، *الذكر*، 19، ر: 2778.

[39] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 2، 461.

11- الحَديثُ الحادي عَشَرَ

فى فَضل إسباغ الوُضوءِ وفضل المشي إلى المسَجد وفضلِ الإنتظار لِلصّلوة بَعد الصلوة

م[40]. أبو هريرة رضي الله عنه روى مُسلم عنه انّه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم "**أَلَا أَدُلُّكُمْ عَلَى مَا يَمْحُو اللهُ بِهِ الْخَطَايَا**" مَحوُها كِنايةٌ عن غُفرانها أو المرادُ به مَحوُها مِن كتاب الحفَظَة "**وَيَرْفَعُ بِهِ الدَّرَجَاتِ**؟ قَالُوا بَلَى يَا رَسُولَ اللهِ قَالَ: **إِسْبَاغُ الْوُضُوءِ عَلَى الْمَكَارِهِ**" جمع المَكرهِ بمعنى الكرهِ والمَشقة. يعنى به إتمامه بإيصال المآء إلى مواضع الفرض حال كراهة فعله لشدة البرد //[14/ أ] و ألَم الجِسْم "**وَكَثْرَةُ الْخُطَا**" جَمعُ الخُطوة بضمّ الخآءِ وهي مَوضعُ القَدَمَين وإذا فتحتَ يكوُن لِلمرّة وكَثرتُها اَعمُّ مِن أن يكوُنَ ببُعدِ الدّار أو بكثرة التكرار "**إِلَى الْمَسَاجِدِ وَانْتِظَارُ الصلوة بَعْدَ الصلوة**" سَوآء أَدّى الصلوة بجماعةٍ أو منفردًا فى المَسجد أو فى بَيته. وقيل المرادُ به الإعتكافُ "**فَذَلِكُمُ الرِّبَاطُ**" هُو ملامذَمة ثَغْر العَدوّ. يعنى العَمل المذكُورَ الرِّباطُ الكامِلُ. لِانّه يمنع اِتّباعَ الشهَواتِ فيكوُن جهادًا أكبرَ. أتى باسم الإشارة إشارةً إلى تعظيمه بالبُعد. وقيل مَعناهُ ثَوابُه كثوابِ الرِّباط.[41]

12- الحديثُ الثاني عَشَرَ

فى فَضْل التَّسْبيح

م[42]. سَعدُ بن أبي وقّاصٍ رضي الله عنه رَوى مُسلم عنه. انّه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : "**أَيَعْجِزُ أَحَدُكُمْ أَنْ يَكْسِبَ، كُلَّ يَوْمٍ أَلْفَ حَسَنَةٍ**؟ فَسَأَلَهُ //[14/ب] سَائِلٌ مِنْ جُلَسَائِهِ: كَيْفَ يَكْسِبُ أَحَدُنَا أَلْفَ حَسَنَةٍ؟ قَالَ" اى النبي صلى الله عليه وسلم "**يُسَبِّحُ مِائَةَ تَسْبِيحَةٍ، فَيُكْتَبُ لَهُ أَلْفُ حَسَنَةٍ، أَوْ يُحَطُّ عَنْهُ أَلْفُ خَطِيئَةٍ**" مِصْداقُه قولهُ تعالى: { **مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا**[43]} ويُروَى "**وَ يُحَطُّ**" بالواوِ. فيكوُن المَكسُوبُ ألفين. و مِصداق هذه الروياة قولهُ تعالى { **وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ**[44]}.

---

[40] مسلم، *الطهارة*، 14، ر: 251. الترمذي، *الطهارة*، 39، ر: 51. النسيء، الطهارة، 110، ر: 143 احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 17، 21، ر: 10994 و 37، 14، ر: 22326.

[41] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 2، 464.

[42] مسلم، *الذكر*، 10، ر: 2698. احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 3، 133، ر: 1562 و ج. 3، 163، ر: 1613.

[43] الأنعام 160/6

[44] البقرة 261/2

13- الحَديثُ الثّالِثُ عَشَرَ

فى فَضلِ إحسانِ الوُضُوءِ و حُضُور الصّلوةِ

م[45]. أبو أمامة رضي الله عنه روى مسلم عنه. انّه قال "أتى رَسولَ الله صلى الله عليه وسلم رَجُلٌ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ إِنِّي أَصَبْتُ حَدًّا، فَأَقِمْهُ" يعني ذَنبًا هُو سَببٌ للحَدِّ "فَأَقِمْهُ عَلَيَّ فَسَكَتَ النبي صلى الله عليه وسلم ثُمَّ أَعَادَ فسَكتَ. وقال ثالثةً وَأُقِيمَتِ الصلوة، فَلَمَّا انْصَرَفَ النَبيُّ صلى الله عليه وسلم تَبِعَه الرَّجُلُ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ إِنِّي أَصَبْتُ حَدًّا، فَأَقِمْهُ قَالَ أَبو أُمَامَةَ: فَقَالَ لَهُ //[15/ أ] النَبيُّ صلى الله عليه وسلم "**أَرَأَيْتَ حِينَ خَرَجْتَ مِنْ بَيْتِكَ، أَلَيْسَ قَدْ تَوَضَّأْتَ فَأَحْسَنْتَ الْوُضُوءَ**؟ قَالَ: بَلَى، يَا رَسُولَ اللهِ قَالَ" اى النبى عم "**ثُمَّ شَهِدْتَ الصلوة مَعَنَا**" هذا مَعطوفٌ على مَا قَبله بتقدير هَمزة الإسْتِفهام. يعني ثُمَّ أ حَضَرتَ الصلوة مَعَنا؟ "فَقَالَ: نَعَمْ، يَا رَسُولَ اللهِ قَالَ: **فَإِنَّ اللهَ قَدْ غَفَرَ لَكَ حَدَّكَ** --أَوْ **ذَنْبَكَ** ". هذا شَكٌّ مِن الرّاوي. فإن قيل كَيفَ يكونُ الحَدُّ مَغفورًا بالصلوة بَعدمَا وَجبَ؟ قلنا: وُجُوبُه غيرُ مَعلوم. لانّه لم يُبيّن سَبَبُه عند الحاكِم. و لم يَستَفْسِرْهُ النّبي إيثارًا لِلسَتْر. فيكونُ المرادُ مِن قوله حدَّك سَبَب حَدّكَ فى زعمكَ. و ذلك السّبَبُ إنْ كانَ ذنبًا صَغيرًا فلا شُبهةَ فى سُقوطِه بالصلوة وإنْ كانَ كبيرًا فمَغفُوريّتُه يكونُ بحُسن النَدامةِ عَليه. المقارنة بتلكَ الصلوة يُشعِرُ به طَلَبهُ الحَدَّ. ومِمّا يُقَرِّرُ تَبيّنَ أنّ ما قاله الشّارِحُ. أقولُ يحتمِل أن يكونَ سُقُوط الحَدّ عن ذلك الرَجُل مخصُوصًا لَه بحُضُوره الصلوة //[15/ب][46] * مَعَ النَبيّ صلى الله عليه وسلم يَبقى بَعيدًا. قيل ذلك الرجُل كانَ عُمرَ بنِ عَرِيَّة وكانَ يَبيعُ التمرَ فقال لِامراءةٍ فى البَيتِ تمرٌ أَجودُ مِن هذا فدَخلَتْ فَوثبَ عَليها وقبّلها فصَار نادماً. فجآء رَسُولَ الله صلى الله عليه وسلم باكيًا فنَزلَتْ {**وَأَقِمِ الصلوة طَرَفَيِ النَّهَارِ وَزُلَفًا مِنَ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ**[47]} فقال الرَجُل أَ لِيَ هذه الآية يا رَسُول الله؟ قال **لِمَن عَمِلَ بها مِن أُمّتي**" والمرادُ بالصلوة الصَلوَاتُ الخَمسُ. لانّه دَخلَ فى {**طَرفَي النّهار**} الصُّبح وَالظّهرُ والعَصْر. وفى قوله {**وَزُلَفًا مِنَ اللَّيْلِ**} اى سَاعاتٍ منه المَغربُ والعِشآءُ.[48]

---

[45] مسلم، *التوبة*، 7، ر: 2765. احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 36، 491، ر: 22163 و ج. 36، 600، ر: 22266.

[46] * **فائدة** وقد وردَ في التورية "يا عبدي أما تستحيي منّي يأتيكَ كتابٌ مِن بعض اخوانك وأنتَ في الطريق تمشي فتعدلُ مِن الطّريق وتَقعُد لأجله وتقرأهُ وتُدبره خرفاً حرفاً حتّى لا يفوتكَ شيءٌ مِنه. وهذا كتابي أنزلتُه إليكَ اُنظُرْ كَمْ فصلتُ لكَ فيه مِن القول؟ وكم كرّرتُ عليكَ فيه لِتتَأمَّلَ طُولَه وعَرْضَهُ ثم أنتَ مُعرضٌ عنه. اَفَكُنتُ أهْون عليكَ مِن بعض اخوانكَ يا عبدي يقصدُ إليكَ بعضُ اخوانك فتُقبلُ عليه بكلّ وجهك وتُصغى إلى حديثه بكُلِّ قلبكَ فإن تكلّم متكلّمٌ أو شغلكَ شاغلٌ عن حديثه أومأتَ إليه أنْ كُفَّ وها وأنا ذا مُقبلٌ عليكَ ومُحدِّثٌ لكَ وأنتَ مُعرض بقلبكَ عنّي أ فجعلتني أهون عندك مِن بعض إخوانك؟" مِن إحياءِ العلوم للإمام الغزالي منه. [الغزالي، *احياء العلوم الدين*، 1، 275]

[47] الهود 114/11.

[48] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 2، 453.

14- الحَديثُ الرّابعُ عَشَرَ

فى فضلِ مَن كان ماهِرًا فى القرآن

ق[49]. عائشة رضي الله عنها اتفق مُسلم والبخاريُّ على الرواية عنها. انّها قالت: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم //[16/ أ][50] * "**الْمَاهِرُ بِالْقُرْآنِ**" وهو الحاذِقُ الكامِلُ فى حِفظه بمَعنى الْمُحسِّن "**مَعَ السَّفَرَةِ**" جَمعُ السّافِرِ وهو الكاتبُ أرادَ بهم الملايكةَ الذّين يكتبُونَ أعمال العِباد ويحفَظُونها لِأجْلِهِم. "**الْكِرَامِ الْبَرَرَةِ**" جمع البارِّ. وقيل هُو الذّي جَوّدَ لَفظَ القرآن وأخرجَ كلَّ حَرفٍ فى مخرَجه و مَعنى كَونه معَهم أن يكُونَ فى مَنازِلهم. ورَفيقاً لَهم فى الآخِرة لِاتّصافه بصِفتهم مِن جهةِ انّه حَامِلٍ لِلكتاب وأمين ومُؤدّيهِ الى المؤمنين. "**وَالَّذِي يَقْرَأُ الْقُرْآنَ وَيَتَتَعْتَعُ فِيهِ**" اى يتَردَّدُ فى تلاوتِه لضَعْفِ حِفظِه. "**وَهُوَ عَلَيْهِ**" اى القرآنُ على ذلك القارى. "**شاقٌّ**" يُقال شَقَّ على الشّئ يَشقُّ شَقّاً ومَشَقّةً. والإسْمُ الشِّقُّ بالكَسْر "**لَه أجرانِ**" أَجرٌ لِقرآءته واجرٌ لِتَعَبه فإن قيل لَمَ يذكر للماهِر أجرَيْن فيلزَم أن يكونَ الْمُتَتعتِعُ أفضَلَ مِن الماهِر قلنا لا يلزمُ لِأنّ كَونه معَ السفَرة أفضلُ مِن حصُول أجرَين.[51] //[16/ب]

15- الحَديثُ الخامسُ عَشَرَ

فى فضل الطّهارة والتسبيح والتحميد والصّلوة والصَدَقة والصّبر وقراءة القُرآن

م[52]. **أبو مالك الأشعرى** رضى الله عنه رَوى مُسلم عنه انّه قال "قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "**الطُّهُورُ**" قيل هو بالضَمّ وبالفَتح مَصدرٌ وقيل بهما اسمٌ لِما يُتطَهّرُ به. وقال الأكثرُون: انّه بالضّم

---

[49] البخاري، *التفسير*، 1، ر: 798 و *التوحيد*، 52. مسلم، *صلاة المسافرين*، 38، ر: 798. اللفظ لمسلم. احمد بن حنبل، *المسند*، ج.41، 206، ر: 24667 و ج. 43، 152، 26028 و ج. 43، 325، ر: 26296.

[50]* **فائدة في فضل القرآن:** وقال الإمامُ أحمد بنُ حَنبل "رأيتُ اللهَ عزّ و جلَّ في المنام فقلتُ يا ربّ ما أفضل ما تقرّبَ به المقرّبون إليكَ؟ قال "بكلامي يا أحمد" قال قلتُ يا رب بفهم أو بغير فهمٍ فقال بفهمٍ وبغير فهمٍ" وقال محمد بن كعب "إذا سمِعَ الناسُ القرآنَ مِن الرّحمن عزّ وجلّ يوم القيامة فكأنّهم لم يسمعوه قطّ" وقال **الفضيل ابن عياضٍ** ينبغي لحامل القُرآن أن لا يكون له إلى أحد حاجةٌ ولا إلى الخلفاَء فَمن دونهم وينبغي أن يكون حوايجُ الخلق إليه. وقال أيضا حامِل القرآن حاملُ راية الإسلام لا ينبغي ان يلهو معَ مَن يلهو. ولا يسهوَ معَ مَن يسهُو ولا يلغُوَ معَ مَن يلغو تعظيما لحقّ القرآن" **وقال سفيان الثوري** "إذا قرأ الرجلُ القرآنَ قبّل الملكُ بين عَينَيه" وقال عمرو بن ميمون "من نشر المصحَفَ حتّى يُصلّي الصُبحَ فقرأ مائة آية رفع الله له مِثلَ جميع مَن في الدنيا" وقال علي ابن أبي طالبٍ رضي على الله عنه ثلاث يزدنَ في الحفظ ويذهبنَ البلغمَ: السواك والصوم وقرآئة القرآن" **وقال** رضي الله عنه "**مَن قرأ القرآنَ ثم رأى أنّ أحداً أُتِيَ أفضل ممّا اوتيَ فقد استصغر ما عظّمه اللهُ**" وقال النبي صلى الله عليه وسلم "**ما مِن شفيع أفضل منزلةً عند الله يومَ القيامة مِن القرآن لا نبيٌّ ولا ملكٌ ولا غيره**" [الغزالي، *احياء علوم الدين*، 1، 273]

[51]ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 2، 422.

[52] مسلم، *الطهارة*، 1، ر: 223. الترمذي، *الدعوات*، 86، ر: 3517. النسئي، الزكاة، 1، ر: 2437. احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 37، 536، ر: 22902 و ج.37، 542 ر: 22907.

مَصدرٌ وبالفتح اسمٌ له. وهُنا معنَى الْمَصدر مُرادٌ. "**شَطْرُ الْإِيمَانِ**" يعنى أنّ الأجرَ فيه يُضاعَفُ إلى نصفِ أجر الإيمان. وقيل معنى كَونه نِصفاً إنّ الإيمانَ طهارةُ الباطِن عن الشِرك. والطَهُورَ طهَارةُ الظّاهِر عن النجس. وقيل المرادُ بالطهُور تزكيةُ النّفسِ عن الأَخلاق الرَديّة. فيكونُ شطرَ الإيمان الكامِل. وقال النوَويّ المرادُ بالإيمان هُنا الصَّلوةُ كما قال اللهُ تع { **وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ**[53]} اى صَلوتَكُم. ولَمّا كان صحّة الصّلوة بِاستجماعِ شرائطِها و أركانها جَعَل الطّهارة التّي هي أقوى شرائطها كالشَّطر منها ولا يلزمُ فى الشَطران يَكونَ //[17 أ] نصفاً حقيقيًّا و هذا أقربُ الأقوال "**وَالْحَمْدُ لِلَّهِ يَمْلَأُ الْمِيزَانَ**" المرادُ به عِظَمُ ثوابه. "**وَسُبْحَانَ اللهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ يَمْلَآنِ**" رُوى بتاءِ التأنيثِ على اعتبار الجُملة وبالتَذكير على إرادة الذِكرين. "**أَوْ يَمْلَأُ مَا بَيْنَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ**" هذا شَكّ مِن الرّاوى. اى يملأُ ثوابُ كلٍّ منهما ما بينَ السّمآء والأرضِ لَو قُدِّرَ جِسماً. وقيل: مَعناه يملأ ما بينهما نفسُ التّسبيح والحَمْدِ كما قال اللهُ تعالى {**وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ**[54]} "**وَالصلوة نُورٌ**" يعنى يكوُن نورًا لِصاحبها فى القَبر او فى يَوم القيامة حتّى يُوصِلِه الى الجَنّة كما قال اللهُ تعالى {**نُورُهُمْ يَسْعَى بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ**[55]} أو مَعناه الصّلوةُ نورٌ يُستضآءُ به فى ظلماتِ الهَوى كما قال اللهُ تعالى {**إِنَّ الصلوة تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ**[56]} "**وَالصَّدَقَةُ بُرْهَانٌ**" اى حُجّةٌ على صِدقِ صَاحبها لِأنّ المالَ شقيقُ الرُّوحِ و بَذْلُهُ بطيب النّفس كبَذل الرُّوح فى سَبيل الله أو معناه يكونُ شاهِدةً للمُتصَدِّق يومَ القيامة على أداء ما عليه //[17/ب] أو يكونُ عَلامةً له يُستَدلّ بها عَلى حاله ولا يُسئل عن مَصرِف ماله "**وَالصَّبْرُ ضِيَاءٌ** " يعنى به الصَّبرَ المحمُودَ فى الشَّرْع. و هو الصّبرُ على التَكاليف الشَرعيّة يخرجُ العَبدُ عن عُهدَتها. فيكون ضيآءً و لكونه أساساً لأركان الإسْلام. قال عليه السّلام فى حَقّه ضياءٌ و فى حَقّ الصّلوة نورٌ و الضَوءُ اكثرُ إنارةً مِن النور. أو يُقال المرادُ بالصَّبر الصَّومُ عبّر عنه به. لأنّ الصّومَ حَبسُ النفسِ عن الْمُفَطِّراتِ مَعَ النيّة. فيكون الصّبرُ الذّي هو الحَبسُ أظهرَ رُكنَيه فكانّه عليه السّلام عَدّ فى هذا الحديثِ الأَركانَ الثَلاثَة للايمان و هي الصّلوةُ و الزكوةُ و الصَّومُ. "**وَالْقُرْآنُ حُجَّةٌ لَكَ**" اى دَليلٌ على نجاتِك اِن عَمِلتَ به "**أَوْ عَلَيْكَ**" اى دَليلٌ على سُوءِ حالِك ان لم تعمل به. "**كُلُّ النَّاسِ يَغْدُو فَبَايِعٌ نَفْسَهُ**" اى فهوَ بايعٌ فالْمُبتداء يُحذَفُ كثيراً بَعد فآءِ الجَزآء. "**فَمُعْتِقُهَا أَوْ مُوبِقُهَا**" اى مُهلِكُها و هُو خَبرٌ آخَرُ أو بدَلٌ مِن فبايعٌ. يعنى كلّ واحدٍ مِن النّاسِ المكلّفين إذا غدا او راحَ إستحقَّ بعَمله عِوضًا فكأنه باعَ نفسَه به. فإن عمِلَ //[18/ أ] خيرًا يجدُ خيرًا فيكونُ مُعتِقَها مِن

---

[53] البقرة 143/2.

[54] الإسراء 44/17.

[55] التغابن 8/66.

[56] العنكبوت 64/29.

النّار و اِن عَمل شرًّا يستحِقّ شرًّا. فيكونُ مُوبقَها أو يُقال أرادَ بالبَيع هُنا الشِرى بقرينةِ قَوله فمعتِقُها لأنّ الإعتاقَ أنّما يَصحّ مِن المشترى. فمَعناهُ مَن تَركَ الدُّنيا و آثرَ الآخِرةَ يكوُن مُشترِياً نفسَه مِن رَبّه بالدّنيا. فيكونُ مُعتِقَها و مَن تَرك الآخِرةَ و آثرَ الدّنيا يكوُن مشترياً بالآخرة فيكونُ مُوبقَها.[57]

16– الحَديثُ السّادس عَشَرَ

فى فَضلِ الصَّلَواتِ الخَمسِ و الجُمُعةِ و رَمَضانَ

م[58]. أبو هريرة رضى الله عنه روى مسلم عنه انّه قال: قال رَسُولَ اللهِ صلى الله عليه وسلم "**الصَّلَوَاتُ الْخَمْسُ، وَالْجُمْعَةُ إِلَى الْجُمْعَةِ، وَرَمَضَانُ إِلَى رَمَضَانَ، مُكَفِّرَاتٌ مَا بَيْنَهُنَّ" اى مِن الصَغَاير إِذَا اجْتَنَبَت الْكَبَائِرَ**" يعنى اذا اجتنَبَ الْمُصلّى والصّائمُ عن الكَبائر حتّى لَو أتاها لا يُغفَرُ شيءٌ ممّا بينهُنَّ كذا قاله //[18/ب] الشّيخ التوربشتّى و الحُمَيديّ وهو الموافقُ لِقوله تعالى {**إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ**[59]} قال النوَوى: هذا الْمَعنى وإن كانَ مُحتملاً لكنّه ليسَ بمُرادٍ لأنّ سِياقَ الأحاديثِ يأباهُ. بَل مَعناهُ أنّ ما بينهُنّ مِن الذُنُوبِ كلّها مغفُورةٌ إلّا الكبائر. فإنّما يكَفِّرُها التَوبةُ أوْ فَضلُ الله تعالى. هذا هُو مَذهبُ أهل السُنّة. إلى هنا كلامُه. فعلى هذا مَعنى قوله عليه السلام "**إِذَا اجْتَنَبَ الْكَبَائِرَ**" وقت إجتناب الكبائر و خروجها عمّا بينهنّ. المرادُ به انّها لا يُكَفّرُ قال الشيخُ الكلَاباذى: يجوُزان يُراد مِن الكبائر فى الآيةِ الشِّرْكُ. جمَعَه باعتبار أنواعِه مِن اليهوديّة و النَصرانيّةِ و المجُوسيّةِ أو يُقال جمعَه ليوافق الخِطابَ لأن الخطابَ وَرَدَ على الجَمع بقوله تعالى {**إِنْ تَجْتَنِبُوا**} فكبيرَةُ كلّ واحدٍ إذا ضُمَّتْ إلى كَبيرة صَاحِبه صارت كَبائِرَ.[60]

17– الحَديثُ السابعُ عَشَر

فى فَضلِ سُورَةِ الفاتِحَةِ

//[19/أ]

خ[61]. **أبو سَعيد** بن الْمُعلّى رضى الله عنه روى البخاريّ عنه انّه قال: "قال رَسُول الله صلى الله عليه وسلم **الحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ العَالَمِينَ هِيَ السَّبْعُ المَثَانِي**" سُمّيتْ بها لكونها سَبع آياتٍ و الّامُ فيه لِلعَهد و

---

[57] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 2، 409-410.

[58] مسلم، *الطهارة*، ر: 233. احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 15، 106، ر: 9197.

[59] النساء 31/4.

[60] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 2، 405-406.

[61] البخاري، *تفسير القرآن*، 1، 3 ر: 4474، 4703 و *فضائل القرآن*، 9، ر: 4720. أبو داود، *الوتر*، 15، ر: 1460.

الْمَعهُود قَوله تالى {**وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي**[62]} و كَونِ قرآءتها مثنّاةٍ فى الصلوة أو لِأنّ فيها الثناآءَ على الله عز و جلّ. و المثانى جَمعُ الْمُثَنَّى بعمنَى الثناآءِ أو لِانّها نزلَتْ مرّتَين مرةً بمكّة و مرّةً بالْمَدينةِ "**وَالقُرْآنُ العَظِيمُ الَّذِي أُوتِيتُهُ**" قيل عَطف على السَّبع المثاني مِن ذِكر الشّيء بعَلمَين مختَلِفَيْن كما يُقال هذا مُحمّدٌ و أحْمدُ رُوي انّه عليه السلام قال: " **مَا أَنْزَلَ اللَّهُ فِى التَّوْرَاةِ، وَلَا فِى الْإِنْجِيلِ، وَلَا فِى الْفرْقَانِ مِثْلَ هذه السورة**[63]"[64]

18- الحديثُ الثامِن عَشَر

فى فَضْل النَصيحَة والدّين

//[19/ب][65]*

م[66]. **تَميمُ الدّاري** رضى الله عنه روى مُسلم عنه انّه قال: "قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ **الدِّينُ النَّصِيحَةُ الدِّينُ النَّصِيحَةُ الدِّينُ النَّصِيحَةُ**" ذكرَهَا ثلثَ مرّاتٍ قيلَ هذا الكلام مَدار الإسلام لِأنّ النصيحةَ هي ارادةُ الخَير. مَعناهُ عمادُ الدّين النّصيحة كما يُقال الحَجُّ عرفَةُ اى عِمادُه. "قَالُوا لِمَنْ يارَسُولَ اللَّهِ" قَالَ "**لله**" معنَى نصيحَة الله تعالى الإيمانُ به و إخلاصُ العَمل فيما أمَرَ به. "**و لِرَسُوله**"

الترمذي، *تفسير القرآن*، 16 ر: 3125. النسئي، الإفتتاح، 26، ر: 913. احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 14، 311، ر: 8683 و ج. 15، 489، ر: 9787 و 24، 506، 15730.

[62] الحجر 87/15.

[63] ابن خزيمة أبو بكر محمد بن اسحاق النيسابوري ت 924/311 ، الصحيح، محمد مصطفى الأعظمي، مكتبة الإسلامي، بيروت، 1، 252، ر: 501.

[64] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، 2، 387-88.

[65]* في الأحاديث إلتي جائت مكررة ثلاث مرّات روى مسلم عن عتبة بن عمروٍ الأنصاري رضي الله عنه اِعلمْ أبا مسعود اِعلمْ أبا مسعود اِعلمْ أبا مسعود انّ اللهَ أقدرُ عليكَ منكَ على هذا الغلام فقلتُ يا رسول الله هو حرّ لوجه الله فقال عليه السلام لو لَمْ تفعَل للفَحتْك النّارُ أو لمسّتكَ النّارُ.[مسلم، *الإيمان*، 34، ر:1659] قال حين كان يؤدّبُ غلامَه بضربٍ شديدٍ. ذكره ثلاث مراتٍ للتأكيد. قوله للَفَحتْكَ: بالحآء المهملة بعدَ الفآءِ أي لأحرقتكَ وإنما قال عليه السلام كذا لأنه كان متعدياً في جزآئه عن المقدار الذي استحقّه وإلا فجزآءُ المملوكِ بقدر جنايته جائز. ورد عليه الحديث مِن شرح المشارق لابن الملك منه.

عن أبي هريرة رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم رغم أنفه رغم أنفه رغم أنفه فقيل مَن يا رسول الله؟ قال "**مَن أدرك والديه عند الكِبرَ أو أحدهما ثم لم يدخل الجنّةَ**" رواه مسلم.[مسلم، *البر والصلة*، 10، احمند بن حنبل، *المسند*، ج. 31، 373 و 33 ج.، 439] لقوله رغم أنفهُ أي لَصقَ الرغام أنفه وهو التّرابُ. مِن تفسير العلاّمي

وعن أبي هريرة رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم "مَن صلّى صلوة لم يقرأ فيها بأُمّ القرآنِ فهي خداجٌ هي خداجٌ هي خداجٌ." أي ناقصٌ غير تامّةٍ. [مسلم، *الصلاة*، 38، ر: 395. أبو داود، *السنن*، 136، ر: 821. ابن ماجة، *اقامة الصلاة*، 11، ر: 838] رواه مسلم. مِن المشارق.

[66] مسلم، *الإيمان*، 23، ر: 55. أبو داود، *الأدب*، 67، ر: 4946. الترمذي، *البر والصلة*، 17، ر: 1926. احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 5، 318، ر: 3280 و ج. 13، 335، ر.: 7954 و ج. 28، 146، ر: 16945.

نصيحَتُه عليه السّلام تَصديقُهُ بكلّ ما عُلم مَجيئهُ به. و إحياءُ سنّتِه. "**وَلِكِتَابِهِ**" نصيحَتُه الإعتِقادُ بانّه كلامُ الله تعالى و العَمَلُ بُمحكَمه و التَسليمُ بمتشابهِهِ. وفى الحقيقةِ هذه النَصايح راجعةٌ إلى العَبد. "**ولأئمة الْمُسلمين**" نصيحتُهم إطاعَتُهم فى الْمَعروفِ و تنبيهُهُم عند الغَفلة. "**وعامتهم**" نصيحَةُ عامّة الْمُسلمينَ دَفعُ المضَارّ عَنهُم و جَلبُ المنافِع إليهم بقدر الوُسْع.[67]

//[20/ أ][68]*

19- الحديثُ التّاسِعُ عَشَرَ

فى فَضلِ اليَمين على اليَسار

ق[69]. **أنَسٌ** رضى الله عنه إتّفقَ مُسلمٌ و البُخاريُّ على الرّواية عنه انّه قال: أَعْطَيْتُ رَسُولَ اللهِ صلى الله عليه وسلم فى دارِنا لَبناً فَشَرِبَ منه و كانَ أَبُو بَكْرٍ رضي الله عنه عَنْ يَسَارِهِ وَأَعْرَابيّ عَنْ يمينهِ فلمَّا فَرَغَ قال عُمَرُ هذا أبو بكْر. فأعطى عليه السّلام سُؤرَه الأعرابيَّ فقال: "**الْأَيْمَنُونَ، الْأَيْمَنُونَ، الْأَيْمَنُونَ**" ذكرَ لفظ الأيمنون ثلثَ مَرّاتٍ تأكيدًا. خَبرُه مَحذوفٌ اى أحَقُّ. وفيه سُنّية إختيار الأيمن على الأيسَر و إن كَان مَفضُولا فإن قيل ثبَتَ في صحيح مُسلمٍ أنّ رسول الله صلى الله عليه وسلم أُتِيَ بشرابٍ فشرِبَ منه و عن يَمينهِ غلامٌ و عن يساره أشياخٌ فقال عليه السّلام لِلغُلام "**أَ تأْذَنُ لي أن أُعطِيَ هؤلآء**" فقال الغلامُ لَا وَالله فأعطاهُ الغلامَ. فلِمَ لم يَستأذِن عليه السّلام؟ هُنا عن الأعرابيّ قلنا انّ الأعرابيَّ كانَت قَريبَ العَهد بالجاهِلية. فانّه عليه السّلام لو استأذَنه رُبّما يَسبِق إلى قلبه شيءٌ //[20/ب][70] * يَهلك به لعدَم معرفته خُلُقَ رَسُول الله صلى الله عليه وسلم و أمَّا الغلامُ فقيل كانَ

---

[67]ابن ملك، *مبارق الأزهار*، 2، 394-395.

[68]* **في الأحاديث إلتي جاءت ثلاث مرّات** عن جابر بن سمرة رضي الله عنه قال صعدَ النبي صلى الله عليه وسلم المنبر فقال **آمين آمين آمين قال أتاني جبريلُ عليه السلام فقال يا محمّد من ادركَ احد ابويه فماتَ فدخل النّارَ فأبعدَه اللهُ فقُل آمين فقلتُ آمين فقال يا محمد مَن ادركَ شهر رمضانَ فمات فلم يُغفَر له فأدخلَه الله النارَ فأبعدَهُ اللهُ قُل آمين فقلتُ آمين ومن ذُكِرتَ عِندَه فلم يُصَلّ عليك فمات فدخل النارَ فأبعدَه الله قلْ آمين فقلتُ آمين**" رواه الطبراني مِن تفسير العلّامي منه. [الطبراني، الأوسط، 8، 113، 8131.]

[69] البخاري، *الهبة و فضلها*، 4، ر: 2571. مسلم، *الأشربة*، 17، ر: 2029 اللفظ لمسلم. احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 21، 157، ر: 13513.

[70]* قوله عليه السلام "**الإيمان يمان**" يريد بذلك الثنآء على أهل اليمن لمبادرتهم إلى الدّعوة عند ما وجدوا المعجزةَ وإسراعهم إلى الإيمان عند التنبيه. وقيل في معنى الخبرَ وُجوهٌ أحدها أنّ المراد بنسبة الإيمان والحكمة إلى اليمَن مَدحُ أهلها والمعنى أنّ كلّ يَمنيٍّ مؤمِنٌ حكيمٌ على طَريق المبالغة حتّى كأنّ الإيمانَ والحكمةَ خرَجا مِن اليمَن. والثاني أنّه أراد بأهل اليمن المدينة وَهُم الأنصارُ فأنّهم كانوا يمانيّين. والثالثُ أنه أراد باليمَن الحجازَ. لأن الحجاز مِن جُملة اليمَن. والمراد الإيمانُ حجازيٌّ والحكمةُ حجازيةٌ لأنّ النّبي صلى الله عليه وسلم أظهرَ الإسلامَ والحكمةَ بها. ونبّه النّاسَ على الإيمان فيها أولاً. وقيل قال النّبي عليه السلام هذا الحديثَ في غزوة تبوك وهو بين مكّة

ابن عباسٍ رضى الله عنه استأذنه تألُّفاً لقلوُب الأشياخ بإيذانه عليه السّلام. انّه يُوثرهم في الإعطآءِ لَو لم يَمنع منه سُنّية الأيمَن.[71]

20 الحديثُ العِشْرُون

في فَضلِ اليَمَنِ

م[72]. أبو هريرة رضي الله عنه روى مسلم عنه انه قال: قَالَ رَسُولُ اللهِ صلى الله عليه وسلم "**الْإِيمَانُ يَمَانٍ**" اى يَمنِيٌّ الألفُ فيه عوضٌ مِن يآءِ النِّسبةِ "**وَالْحِكْمَةُ**" و هي عبارةٌ عن العِلم و العَمل به. وقيل الإصابةُ في القَول مِن غير نُبوّةٍ. "**يَمَانِيَةٌ**" بتخفيفِ اليآء و كذا الألِفُ فيه عِوضٌ. حَكى المبرَّدُ و غيرُه أنّ التَشديدَ لغةٌ كما انشِدَ أُميَّةُ **شعر**:

يَمانيًّا يَظِلُّ يَشُدُّ كيرًا   و يَنفُخ دائماً لَهَبَ الشُّواظ //[21/ أ][73]* قال القاضى مَعنى نسبته إلى اليمَن أنّ الإيمانَ بَداء مِن مكةَ وهي مِن تِهامَة و تِهامةُ مِن أرض اليَمنَ و قال أبو عُبَيدٍ: المرادُ بذلك الأنصارُ لانّهم يَمانُونَ في الأصل فنُسِبَ الإيمانُ إليهم لكَونهم أنصارَه. قال الشّيخُ أبو عَمروٍ: و لو تَأمَّلوُا هُنا لما ترَكوُا الظاهِرَ بَل المرادُ به أهلُ اليَمن ينسَبُ الأيمانُ إليهم إشعارًا بكماله فيهم لأنّ مَن اتّصَف بشيءٍ و قوى قيامُه به نسب ذلك الشيءُ إليه لا أن يكونَ في ذلك نفيٌ له عن غيرهِم. فلا

والمدينة. فأشار إلى ناحية اليمَن يريدُ مكّة والمدينة. وقيل لمّا كتبَ روسل الله صلى الله عليه وسلم إلى كسرى مِن محمّد روسل الله إلى كسرى أمّا بعد فاسْلِمْ تَسلَمْ مَزّق كتابَ رسول الله صلى الله عليه وسلم وبَعث مَن يَستنهضُ محمّدا إليه فإن لم يجئ إليه يخرج رسولَ كِسرى إلى مِلِك غسّان باليمَن في ناحية مِن اليمَن ليجيء بعساكره إلى المدينة ويُزعج محمّدا فلمّا دخل رسول كسرى على رسول الله صلى الله عليه وسلم قال عليه السّلام قُتل كسرى البارحة قتلهُ ابنهُ وكانَ مِن كيت وكيت. فكتبَ رسُوله ذلك وخرجَ إلى ملك غسّان وذكرَ عنده ما ذكره رسول الله صلى الله عليه وسلم مِن حال كسرى فقال ملكُ غسّان "أصبر مقدار ما يصل خَبر كِسرى إلينا فإن لم يكن على ما قال بعث إليه مَن يزعجه وإن كانَ كما ذكرَه فلا يكون إلّا بوحيٍ مِن الله وليسَ بَيننا وبين الحقّ عداوةٌ يؤمَنُ به.

[71] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، 2، 381.

[72] البخاري، بدء الخلق، 15، ر: 3126 و المغازي، 74، ر: 4388 . مسلم، الإيمان، 21، ر: 52. اللفظ لمسلم. احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 12، 133 ر: 7202 و ج. 13، 66، ر: 7627.

[73]* فلمّا وصل خبر كسرى وهلاكه في اللّيلة الّتي قال رسول الله صلى الله عليه وسلم بذلك على الهيئة الّتي ذكرها اَسلمَ ملك غسّان ثم اسلم أهلهُ كلّهُم فلمّا سَمع رسول الله صلى الله عليه وسلم بذلك قال الإيمانُ يمانٍ والحكمةُ يمانيةٌ ولا يُستبعد أن يكفرَ هذا أصحّ. وروى أنّه لَمّا نزل إذا جآء نصر الله والفتح قال النّبي صلى الله عليه وسلم الله أكبرُ جآء نصرُ الله والفتحُ وجآء أهلُ اليَمن رقيقةً قلوبُهم ليّنةً طِباعُهم. الإيمان يمانٍ والحكمةُ يمانيةٌ. وتغييراتُ النِسبَ كثيرة منها أن يقال الحِكمةُ يمانيةٌ. تخفيف يآء النِسب ورجلٌ يمانٍ والجمعُ يمانون. من شرح ضيآء الشهاب.

قيل أنّ جويرة سُبيَت أي اُسِرَتْ في غزوة بني المصطلق وقعت في سهم ثابت بن قيس فكاتبها فقضى النبيّ صلى الله عليه وسلم كتابتها فتزوّجها فكان اسمها برّة فسمّها عليه السلام جُويرة. من شرح المشارق لابن الملك.

مُنافاة بَينه و بين قوله عليه السلام "**وَالْإِيمَانُ فِي أَهْلِ الْحِجَازِ**"[74] ثمّ أنّ المراد بذلك الْمَوجُودُون مِنهُم في ذلك الزّمان لا كُلّ أهل اليَمن في كلّ أحيان.[75]

21- الحَديثُ الحادي و العِشْرُونَ

في فضل التّسبيح و التّحميد

م[76]. **جُوَيرَةُ** بنتُ الحارثِ رضى الله عنها روى مُسلمٌ عنها. انّها قالت خرج النبي صلى الله عليه وسلم من عندى و أنا في مسجد بيتي //[21/ب] ثم رَجعَ بَعد أَن أضحى وَ أنا جالسةٌ في مَسجدي. فقال "**مَا زِلْتِ عَلَى الْحَالِ الَّتِي فَارَقْتُكِ عَنهَا؟**" **قلتُ نعم. فقال عَلَيْهِ وَسَلَّامَ "لَقَدْ قُلْتُ بَعْدَكِ**" اى بَعد خرُوجي مِن عندكِ. "**أَرْبَعَ كَلِمَاتٍ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ لَوْ وُزِنَتْ بِمَا قُلْتِ مُنْذُ الْيَوْمِ لَوَزَنَتْهُنَّ**" اى لَغلبَتْ حَسَناتُها حَسَناتِ ما قُلتِ "**سُبْحَانَ اللهِ وَبِحَمْدِهِ عَدَدَ خَلْقِهِ**" نَصبٌ على الْمَصدر. اى تَسبيحاً يَبلغُ عَدد مخلوقاتِه. "**وَرِضَا نَفْسِهِ**" اى وبمِقدار رضاءِ الله عن عباده فانّه لا ينقَطعُ ولا يَنقَضى "**وَزِنَةَ عَرْشِهِ**" اى بوزن عِظَمَ عَرشِه. "**وَمِدَادَ كَلِمَاتِهِ**" اى مَعلوُماته. مِدادَ مَصدرٌ بمَعنى الزّيادة و الكَثرة. يُقال مَدَدتُ الشيءَ مَدَدًا مِدادًا. و يَحتمل أن يكُونَ جَمْعَ مُدٍّ بضمّ الميم. و هو مِكيالٌ يَسعُ فيه رِطلانِ عند أهل العِراق و المرادُ به التمثيلُ عن كَثرته. لأنّ التّسبيحَ لا يَدخُل في الكَيل. سُبحانَ الله مَصدرٌ منصُوبٌ بفعلٍ مقدّرٍ. و هو أُسَبِّحُ فيكونُ هذا الفِعلُ إخبارًا عن ثبوتِ التّنزُّه للهِ. لا إنشآءً لانّه ليسَ في وُسعه. تَنزيهُ الله تع بعَددِ خَلقه.

//[22/أ]

22- الحَديثُ الثاني و العِشرون

في فضل التكبير و التحميد الكثير

م.[77] أنس رضي الله عنه روى مُسلم عنه انّه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم " **لَقَدْ رَأَيْتُ اثْنَيْ عَشَرَ مَلَكًا يَبْتَدِرُونَهَا**" اى يُسارِعُونَ رَفع تلك الكلماتِ إلى السمآء لعِظَم قَدْرِها. " **أَيُّهُمْ يرْفَعُهَا**" هذه الجُملة الإستفهاميّة الإنشائيّةُ وَقعَتْ حالاً مُقدَّرةً بتأويلٍ يعنى يَبتدِرُونَها حالَ كَونِ زَمانِ ابتدارهِم

---

[74] مسلم، *الإيمان*، 21، ر: 53.

[75] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 2، 380.

[76] مسلم، *الذكر*، 19، ر: 2726. أبو داود، *الوتر*، 24، ر: 1505.

[77] مسلم، *المساجد*، 149، ر: 600. أبو داود، *الصلاة*، 123، ر: 763. الترمذي، *الصلاة*، 296، ر: 404. النسئي، الإفتتاح، 19، 901. احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 19، 91، ر: 12034 و ج. 20، 62، ر: 12612 و ج. 21، 235، ر: 13645.

مَقرُونًا بتقدير أنْ يُقال في حَقّهم أيّهُم يَرفعُها. "قاله لِرجُلٍ كانَ يَعدُو لِإدراك الصلوة مع رسُول الله صلى الله عليه وسلم وَقَدْ حَفَزَه النَّفَسُ" اى دَفعَه تتابعُ نَفسَه مِن سِباقِه. "**فقال الله أكبَرُ الْحَمْدُ لِلَّهِ حَمْدًا كَثِيرًا طَيِّبًا مُبارَكًا فِيهِ** فَلَمَّا قَضَى النَّبيُ عليه السّلام صَلَوتَهُ قَالَ: **أَيُّكُمْ تَكَلَّمْ بِالْكَلِمَاتِ؟** فقال رَجُلٌ أنا" قيل: الرَجُل هُو رِفاعةُ بن رافع الأنصاريُّ //[22/ب][78]* قال صاحبُ التُحفة: معنى تخصيص العدد أنّ الكلماتِ بعد التكبير سِتّةٌ فضاعَفَ اللهُ ذلك العَدَدَ إلى هنا كلامه. لكنّ الأولى أن يُفوضَ عِلمُ ذلك إلى الشّارع و فيه دليل جواز الإسراع للصلوة لسكوته عليه السّلام عن المنع لكنّ المُستَحبَّ هو السّكينةُ[79]

23- الحَديثُ الثّالِثُ و العِشْرُونَ

في فَضْل سُورَةِ الفَتْحِ

خ[80]. عُمَرُ رض الله عنه رَوى البخاريّ عنه انّه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم "**لَقَدْ أُنْزِلَتْ عَلَيَّ اللَّيْلَةَ سُورَةٌ، لَهِيَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا طَلَعَتْ عَلَيْهِ الشَّمْسُ** ثُمَّ قَرَأَ: {**إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا**}[81]" إنّما كانَتْ هذه السُّورة أحَبَّ لانّها بشّرتْهُ بالفَتح و المَغْفِرة و النَصْر و المرادُ به فتحُ مكّةَ و قيل فَتحُ خَيْبَر و قيل جَميعُ ما فتحَ اللهُ عليه. قال أنسٌ رضي الله عنه عنه //[23/ أ] لَمّا قرأ النّبيُ صلى الله عليه

---

[78]* عن زيد بن اسلم عن أبيه أنّ عمر بن الخطاب رضي الله عنه كان يسير مع رسول الله صلى الله عليه وسلم في بعض أسفاره فسأله عمر عن شيء فلم يجبه ثم سأله فلم يجبه ثم سأله فلم يجبه فقال عمر ثكلتك أمك عُمر سألت رسولَ الله صلى الله عليه وسلم ثلاث مراتٍ كلّ ذلك لا يجيبكَ قال عمر فحركّتُ بعيري حتى تقدمتُ اَمامَ الناس وخشيتُ أن يكون نزل فيّ قرآنٌ فما نشبتُ أن سمعتُ صارخاً يصرخ بي فجئتُ رسول الله صلى الله عليه وسلم فسلّمتُ عليه فقال لقد اُنزِلَ عليَّ اللّيلةَ سورةٌ لَهِي أحبُّ إليَّ مّما طلعتْ عليه الشمسُ ثم قرأ { **إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا**} [الفتح 1/48] إلى آخر الآية. الحديبية شجرة حدباء على تسعة اميال من مكة شرفها الله وقيل هي اسم بئرٍ من تفسير العلامي.

عن أنس رضي الله عنه قال نزلتْ على النّبي صلى الله عليه وسلم {**إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا**} إلى آخره مَرْجعَه مِن الحديبية وأصحابُه مخالطوا الحُزن والكأبة. وقد نُحر الهَديُ بالحُديبية فقال "**نزلَتْ عليّ آيةٌ هي أحبُّ إليّ مِن الدّنيا جميعاً**" وفي وروايةٍ "**مِن الدّنيا كلّها**" [مسلم، *الجهاد والسير*، 97، ر: 1786. احمد بن حنبل، *المسند*، 20، 452، ر: 13246] فلمّا تلاها نبيّ الله صلى الله عليه وسلم قال رَجلٌ مِن القوم هنيئاً مريئاً قد بيّن اللهُ لكَ ما يفعل بكَ فماذا يفعلُ بنا فأنزل اللهُ الآيةَ التّي بَعدها {**لِيُدخل المؤمِنين والمؤمنات جنّاتٍ تجري من تحتها الأنهار**} [الفتح 5/48] حتّى ختم الآية. معالم التنزيل [البغوي، *معالم التنزيل*، ج. 7، 295.]

وفي رواية قال "لقد انزل عليّ آية هي أحبُّ إليّ مِن الدنيا وما فيها" مِن تفسير العلامي

فائدة عن أنس رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم "**لقد انزلت عليّ آية أحبُّ اليّ مّما على الأرض** وقال المسعوديّ بلغني أنّه "مَن قرأ سورة الفتح أوّلَ ليلةٍ مِن رمضانَ في صلوة التطوّع حفظَه اللهُ ذلكَ العَام" من تفسير العلّامي

[79] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 2، 357-358.

[80] البخاري، *تفسير سورة الفتح*، 1، ر: 4833. مسلم، *الجهاد*، 34، ر: 1786. اللفظ للبخاري.

[81] الفتح 1/48.

وسلم {إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا} قال رَجُل هَنِياً مَرِياً. قد بيّنَ اللهُ لكَ ما فَعلَ فما يفعَلُ بنا. فأنزل الله الآيةَ التي بَعْدَها {لِيُدْخِلَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا[82]} الآية.

24- الحَديثُ الرابعُ و العِشْرُونَ

في فَضْل طُول القِيام

م[83]. جابرٌ رضى الله عنه رَوى مُسلم عنه انّه قال قال رَسُول الله صلى الله عليه وسلم: "**أَفْضَلُ الصلوة طُولُ الْقُنُوتِ**" يعنى أفضلُ احْوال الصّلوة طُول القِيام. استَدَلّ أبُو حَنيفة و الشافِعىُّ رَحمهما الله على أنّ طُولَ القيام أفضلُ مِن كثرة السّجُود ليلاً كانَ أو نهاراً. و ذهبَ بعضهُم إلى أنّ الأفضَل في النّهار كثرةُ السجُودِ لأنّ مَن وصَفَ صلوةَ النّبي عليه السّلام في اللّيل وصَف بطول القيام. قلنا ما ذكرتُم حِكايَتُه //[23/ب] فعلٍ و المنطُوق أَولى.[84]

25- الحَديثُ الخامِسُ و العِشرُون

في فَضيلَة السّجدَةِ

م[85]. أبو هريرة رضى الله عنه رَوى مُسلم عنه انّه قال: قال رَسُول الله صلى الله عليه وسلم : "**أَقْرَبُ مَا يَكُونُ الْعَبْدُ مِنْ رَبِّهِ وَهُوَ سَاجِدٌ**" أقربُ مُبتداء. خبَرهُ مَحذُوفٌ وجُوباً لِسَدّ الحَال مَسَدّه فهو مِثل قولِهم "أخطَبُ ما يكونُ الأميرُ قائماً إلاّ أنّ الحالَ" ثَمَّ مُفردٌ و هُنا جُملةٌ مقرونةٌ بالواو. إنّما كانَ العَبدُ أقربَ إلى رَحمة الله حَالةَ السُجود لانّها حَالةُ غايةِ التَذلُّلِ و الإعتِرافِ بعبُودِيّته. و كانَتْ مَظنّة الإجابة و لهذا أمَرَ النّبيُ عليه السّلام بقَوله "**فَأَكْثِرُوا الدُّعَاءَ**" اى في السّجدة. أُختلِفَ في أنّ كثرةَ السجود أفضَلُ أم طُول القِيام؟ استدَلّ بَعضٌ بهذا الحَديث على أفضَليّة الأوّل. و آخرون على أفضَليّة الثّاني //[24/ أ] بحديثِ جابر تقدّم قَبله رَجّحَ أهلُ التّحقيق القَولَ الأوّلَ بأنّ السُجودَ مذكِّرٌ للمَبدء و الْمَعاد الّذينَ يَلُوح إليهما قَولهُ تعالى {**مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً**

---

[82] الفتح، 5/48.

[83] مسلم، *صلاة المسافرين*، 22، ر: 756. الترمذي، *الصلاة*، 285، ر: 387. النسئي، الزكاة، 49، ر: 2526. ابن ماجة، *إقامة الصلاة*، 200، ر: 1421. احمد بن حنبل، *المسند*، 22، 138، ر: 14233 و 23، 381، ر: 15210، 24، 122، ر: 15401 و 32، 177، ر: 19435.

[84] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، 2، 337-338.

[85] مسلم، *الصلاة*، 42، ر: 482. أبو داود، *الصلاة*، 154، ر: 875. احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 15، 274، ر: 9461.

أُخْرَى}[86] والمقصُود مَعرفتُهما و رَجّحَ قومٌ القَولَ الثّانيَ بانّه مشتملٌ على القرآءة التّي فُرضَتْ في الصّلوة و لا كذلك السّجُودُ.[87]

26- الحَديثُ السّادِسُ و العِشْرُونَ

في فَضل الصّوم في الشّهر الْمُحرَّم

م[88]. أبو هريرة رضي الله عنه رَوى مُسلم عنه انّه قال: قَالَ رَسُول الله صلى الله عليه وسلم "**أَفْضَلُ الصِّيَامِ، بَعْدَ شهر رَمَضَانَ**" الْمُضافُ مَحذُوفٌ هُنا يعنى أفضلُ شهُور الصّيام "**شَهْرُ الله الْمُحَرَّمُ**" فإن قيل إذا كان هذا أفضل فما وَجهُ ما روى انّه عليه السَّلام يَصُوم في شعبانَ أكثرَ ممّا في المحرَّم؟ قلنا لَعلّه عليه السّلام //[24/ب][89] *عَلِم أفضليّتَه في آخِر حيوتهِ أو لعَلّه كانَ يَعرضُ له أعذارٌ فيه محرّم مِن مَرضٍ أو سَفرٍ أو غيره. اِعلم أنّ تفضيل صَوْم داوُد َعليه السّلام فيما سَبَقَ كانَ باعتبار الطّريقةِ و هذا التفضيلُ باعتبار الزِمان. فيكونُ طريقةُ داوُد في المحّرم أيضاً أَفضَل مِن طَريقة غيره. "**وَأَفْضَلُ الصلوة، بَعْدَ الْفَرِيضَةِ، صلوة اللَّيْلِ**" و فيه حُجّة لبَعض أصحاب الشّافِيّة في تفضيل صَلوة اللّيل على السُّنَن الرَواتِبِ.[90]

---

[86] طه، 55/20.

[87] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، 2، 339.

[88] مسلم، *الصيام*، 38، ر: 1163. الترمذي، *الصلاة*، 324، ر: 438 و *الصوم*، 40، ر: 740، 741. النسئي، قيام الليل، 6، 1613. احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 14، 200، ر: 8507.

[89] * نقش عيادت ارچه بصررت عباچئ است　　　لكن بنقطئ زعبادت زيادت است

پر سيدن شكستئ دلآن أهل فضل را　　　نقصان فضل نيست كمال سيادت است

ترجمه ... الحقير

نظم

عيادة نقشي كرچه صورتا مثل عبادت در　　　ولى بر نقطه برله اول عبادتدن زيادت در

شكسته ديللرى صورمق رفيع الشانُ واشرافه　　　دكلدر عِلت ذلّتْ وليكن لطف عادت در

شعر منه

مَرِض الحبيبُ فزرتُه　　فمرضتُ من حذري عيله　　　فشفى الحَبيبُ فزارَني　فشفيتُ مِن نظري إليه

لأبي بكر الصدّيق رضي الله عنه منه.

[90] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 2، 338.

27- الحَديثُ السَابِعُ و العِشْرُونَ

في فَضل صَوْم داودَ و صلوته

خ[91]. عَبدُ الله بن عَمرو رضي الله عنه روى البخاريّ عنه انّه قال قَالَ رَسُول اللَّهِ صلى الله عليه وسلم: "**أَحَبُّ الصِّيَامِ إِلَى اللَّهِ صِيَامُ دَاوُدَ، كَانَ يَصُومُ يَوْمًا وَيُفْطِرُ يَوْمًا**" إنّما كانَ هذا النّوعُ أحبَّ لانّه أشَقُّ إذ النَفْسُ يُصادِفُ مألُوفَها في يَومٍ و يفارقُه في آخَر. دَلّ الحديث //[25/ أ][92]* على انّه أَفضَلُ مِن صَوم الدَّهر و ذهَب بَعضٌ إلى عكسه. لِأنّ العَملَ كلّما كان أكثرَ كانَ الأجرُ أَوفرَ. هذا هو الأصلُ الْمُستمِرُّ في الشَّرع فإن قيل كيفَ يكونُ صَومُ الدّهر أفضَلَ و قد قال النّبيُ عليه السّلام "**لاَ صَامَ مَنْ صَامَ الأَبَدَ**[93]" قلنا هذا مَحمُول على حقيقته بأن يصومَ فيه الأيّامَ الْمَنهيّة أو عَلى مَن ضَعُفَ حالُه و تَضرّرَ به. يُؤيّدُه ما روى مُسلمٌ انّه عليه السّلام نَهى عبدَ الله بن عَمرٍو عن ذلكَ لعِلمه انّه سَيُعجِزُه و لَم ينْهَ حمزةَ بن عَمرٍو لعِلمه بقُدرته. و أقولُ: "**لا صام**" دعاءٌ عليه لإرتكابه المنهيّ عنه أو مَعناه لم يَجِدْ ما يجِدُ غيرُه مِن أَلَم الجُوع. "**وَأَحَبُّ الصلوة إِلَى اللَّهِ**" اى في النَوافِل "**صلوة دَاوُدَ كَانَ**

---

[91] البخاري، *أحاديث الأنبياء*، 38، ر: 1977، *الصوم*، 57، ر: 3420. مسلم، *الصيام*، 189، ر: 1159 أبو داود، *الصوم*، 68، ر: 2450. النسئي، قيام الليل، 14، 1630 ابن ماجة، *الصيام*، 31، ر: 1712. احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 11، 31، ر: 6491 و 11، 519 ر: 6921.

[92]* فئدة في فضل عيادة المريض روى مسلم في صحيحه عن أبي هريرة رضي الله عنه عن النّبي صلى الله عليه وسلم عن الله عزّ وجلّ أنّه "**يا ابن آدم مرضتُ فلم تَعُدْنِي قال يا ربّ كيف أعودكَ وأنتَ ربُّ العالمين أما علمتَ أنّ عبدي فلاناً مَرِضَ فلم تعدْه أما علمتَ أنّك لو عُدّته لوجدتَني عنده يا ابنَ آدمَ استطعمتكَ فلم تُطعِمني قال يا ربّ كَيف أُطعِمكَ وأنت رَبُّ العالمين قال أما علِمتَ أنه استَطْعمَكَ عبدي فلانٌ فلم تُطعِمْه أما علمتَ أنكَ لو أطعمتَ لوجدتَ ذلك عندي ابن آدمَ استسقيتُك فلَم تَسقني قال يا ربّ كَيف اسقيكَ وأنت رَبُّ العالمين قال استسقاك عبدي فلان فلَم تَسقِه أما إنّكَ لَو سقيتَه لوجدت ذلك عندي**" [مسلم، *البر والصلة*، 43، ر: 2569] قوله تعالى "**يا ابن آدم مرضت**" يعني يقول الله تعالى يومَ القيامة أراد به مرض عَبده وأنّما أضافه إلى نفسه تشريفاً لذلك العبد. وقوله "**وأنتَ ربُّ العالمين**" يعني أنتَ منزّةٌ عن الأمراض النقايص والحاجة إلى الغير فإن قلت كان الظاهر أن يقول كيفَ تمْرضُ مكان كيف اعودكَ قلنا أنه عنه متعذّر لأنه يؤدّي إلى ما عُوتِبَ عليه وهو مستلزم لنفي المرض. وقوله "لوعدته لوجدتني عِنده" أي لوجدتَ رضائي. وقوله "استطعَمتُك" أي طلبتُ منك الطعامَ وكذلك "**استسقيتك**" أي طلبتُ منكَ الشرابَ. وقوله أما بالتخفيف للتنبيه. وقوله "لوجدت ذلك عندي" أي ثوابه وإنّما قال في العيادة "**لوجدتَني**" وفي الإطعام والسقى لوجدتَ ذلك عندي اشارةً إلى أنّ اللهَ تعالى أقربُ إلى المنكسرِ المسكين وإشارة إلى أنّ العِيادة أكثرُ ثواباً منهما. وقيل هذا مِن باب تنزّل الربّ منزلةَ العَبد كقوله تعالى {**وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى**} [الأنفال 17/8] الكلام لا يعرفه إلّا مَن ذاقه وليس للعاقِل في معرفته طاقِه. [ابن ملك، شرح المشارق، 3، 387.]

فائيدة : ولَمّا كانت العِيادةُ أفضل زيادة مِن العبادة لأنّ اليآء عشرةٌ والبآء أثنان. قيل العِيادة أفضل مِن العِبادة. أي عبادةُ العِيادَةِ أفضلُ مِن مُطلق العِبادة ولهذا كانت أجرُ العيادة في هذا الحديث وِجه لمن الله تعالى عند المريض. وأجرُ الإطعام والإسقاء وِجد لَمن الثواب عنده. لمحب الحقير

[93] البخاري، الصوم، 55، ر: 1977.

يَنَامُ نِصْفَ اللَّيْلِ وَيَقُومُ ثُلُثَهُ، وَيَنَامُ سُدُسَهُ" و إنّما صَار هذا النَّوعُ أحَبَّ لأنّ النّفسَ إذا نامَتِ الثُلثَين مِن اللّيل يكوُن أخَفَّ و أنشَطَ في العبادة.[94] //[25/ب]

28- الحَديثُ الثامِنُ و العِشرُونَ

في فَضيلَةِ البَاقياتِ الصّالِحاتِ

م[95]. سَمرةَ بن جُندَب رضي الله عنه رَوى مُسلم عنه انّه قال قَالَ رَسُولُ الله صلى الله عليه وسلم "**أَحَبُّ الْكَلَامِ إِلَى اللهِ أَرْبَعٌ: سُبْحَانَ اللهِ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ، وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ، وَاللهُ أَكْبَرُ**" المرادُ بالكلام كلامُ البَشر لِما رُويَ انّه عليه السّلام قال "**أفضَلُ الذِكر بَعد كِتاب اللهِ: سُبحان الله و الحمدُ لله و لا إله إلاّ الله و الله أكبر**" و إنّما كانَ هذا الأربعُ أَحبَّ لِاشْتماِلها على جُملة أَنواع الذِكر مِن التَّنْزيهِ و التَّحميد و التَوْحيد و التَمْجيد. "**لَا يَضُرُّكَ بِأَيِّهِنَّ بَدَأْتَ**" لِأنّ الْمَعنى المقصُودَ لا يتوقّفُ بهذا النظم لاستِقلالِ كلّ واحِدةٍ مِن الجُمل. قال أهلُ التّحقيق: حَقيقٌ أنْ يُراعي هذا النظمُ لِأنّ المتدرِّج في المعَارفِ يعرف الله أولاً بتنزيهِ ذاتِه عمّا يُوجبُ نقصًا ثُمَّ بالصّفاتِ الثبُوتيّةِ الّتي يَستحقُّ بها الحَمْدَ. ثمّ يَعلمُ أنّ مَن هذا شانُه لا يَستحقّ بالأُلوهيّته غيرُه. فينكَشِفُ له مِن ذلك انّه تعالى أكبرُ و أعظمُ //[26/ أ] اِنتهى كلامُ ابن الملك.[96] و رُويَ "مَن قال سُبحانَ اللهِ حَصَلَ لَه عَشرُ حَسَنَاتٍ فإذا قال والحمدُ لله حَصَل له عشرين فإذا قال و لآ إله إلا الله صار ثلاثين. فإذا قال واللهُ أكبَر صار أَربعين قال الإيمام محمدٌ الغزالي: تحقيقُ القَول فيه أنّ أعظمَ مَراتبِ الثَواب هُو الإستِغراقُ في مَعرفة الله تعالى و في مَحبّته فإذا قال سُبحانَ الله فقد عرفَ كونَه سُبحانَه منزّها عن كلّ مالا ينبغي. فحُصُول هذا العرفان سَعادةٌ عظيمةٌ وبَهجةٌ كاملةٌ فإذا قال مَع ذلك و الحمدُ لله فقد أقرَّ بأن الحَقَّ سُبحانَه معَ كونه منزّهاً فهو الْمَبداء لِإفاضتِه كل خَيرٍ و كَمالٍ فقد تضَاعَفَ دَرَجاتُ الْمَعرفة فلا جَرمَ تضاعَف الثوابُ. فإذا قال مَع ذلك لآ إله إلا الله فقد أقرَّ بأنّ الذي تنزّه عن كلّ ما لا ينبغي ليسَ في الوُجود مُوجدًا سِواه. فقَد صارَت مَراتبُ الْمَعرفة ثلثةً. فلا جَرمَ صَارَتْ درجاتُ الثواب ثلاثةً. فإذا قالَ واللهُ أكبَر و مَعناه انّه أعظمُ مِن أن يَصِل العَقلُ إلى كُنه كِبرياَئه وجَلاله. فقد صَارتْ مَراتبُ الْمَعرفة أربعةً. //[26/ب] فلا جرم صارت درجات الثواب أربعة." من روضة الأخيار في شرح مشارق الأنوار.[97]

---

[94] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 2 ، 331.

[95] مسلم، *الآداب*، 2، ر: 2731. احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 33، 298، ر: 20107.

[96] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 2، 332.

[97] روضة الأخيار. لم نستطيع ان نجد اسم المؤلف.

29 الحَديثُ التّاسِعُ و العِشرُونَ

في فضل سيّد الأيّام يَوم الجُمعة

م[98]. أبو هريرة رضي الله عنه روى مسلم عنه انّه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم "**خَيْرُ يَوْمٍ طَلَعَتْ عَلَيْهِ الشَّمْسُ يَوْمُ الْجُمُعَةِ، فِيهِ خُلِقَ آدَمُ، وَفِيهِ أُدْخِلَ الْجَنَّةَ، وَفِيهِ أُخْرِجَ مِنْهَا، وَلَا تَقُومُ السَّاعَةُ إِلَّا فِي يَوْمِ الْجُمُعَةِ**" قال القاضي عياض هذه القضايا لبيانِ ما وَقع فيه مِن الأمور العِظام. لا انّها فضَائِلُ. إذ ليسَ خرُوج آدمَ و قيامُ السّاعَة فضيلة. قال أبو بكر في شرح الترمذي: الجميع فضائل. لأن خروج آدم سبَبٌ للذُرّية و بَعثِ الأنبياء و قيام الساعة سبَبٌ لِتعجيل جزآء الصُلحآء.[99]

30– الحَديثُ الثلاثُونَ

في فضل يَوْم عَرفَة

//[27/ أ]

م[100]. عائِشة رضي الله عنها روى مُسلم عنها انّها قالت قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "**مَا مِنْ يَوْمٍ أَكْثَرَ مِنْ أَنْ يُعْتِقَ اللهُ فِيهِ عَبْدًا مِنَ النَّارِ، مِنْ يَوْمِ عَرَفَةَ**" مِن الأُولى و الثانيةِ زائدتانِ. و مِن يَوم عَرفة متعلّقٌ بأكثر. "**وَانّه لَيَدْنُو** " اى إنّ اللهَ ليَقرُبُ مِنهُم " **ثُمَّ يُبَاهِي بِهِمِ الْمَلَائِكَةَ**" المباهاتُ هُو الإفتِخارُ على الأقران. وَ اللهُ تعالى مُنزّهٌ عنه فيكونُ هذا اللّفظُ مُتشابِهًا كما قَبْلَه. و المرادُ مباهاته بِهم. و دُنّوه مِنهُم زضآئه عنهُم. "**فَيَقُولُ: مَا أَرَادَ هَؤُلَاءِ؟**" إشارةٌ إلى الواقفينَ بعَرفاتٍ. و في الحديثِ دلالةٌ على فَضل يَوم عَرفةَ عَلى سائِر الأيّام حتّى لَو قالَ رَجُلٌ إمرأتي طالقٌ في أفضَل الأيّام تُطلقُ يومَ عَرفة. وقيل يومَ الجُمعة لقوله عم "**خَيْرُ يَوْمٍ طَلَعَتْ عَلَيْهِ الشَّمْسُ يَوْمُ الْجُمُعَةِ**"[101] و الأصحُّ انّها تُطلق يومَ عَرفة. فيُحمَل حَديثُ يوم الجُمعة على انّه أفضلُ //[27/ب] أيّام الأسبُوع ما لم يكُن منها يومُ عَرفة تَوفيقاً بَينهُما.

---

[98] مسلم، *الجمعة*، 5، ر: 854. أبو داود، *الصلاة*، 209، ر: 1048. الترمذي، *الجمعة*، 1، ر: 488. احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 15، 113، ر: 9207 و ج. 16، 204، ر: 10303 و ج. 26، 84، ر: 16162.

[99] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 2، 327.

[100] مسلم، *الحج*، 79، ر: 1348. ابن ماجة، *المناسك*، 56، ر: 3014.

[101] مسلم، *الجمعة*، 5، ر: 854.

31- الحَديثُ الحادي والثلاثُونَ

في فَضْلِ غُسْلِ يَومِ الجُمُعَةِ

ق[102]. ابن عُمَر رضي الله عنه اتّفقَ مُسلمٌ و البُخاريّ على الرّواية عنه انّه قال قال رَسُول الله صلى الله عليه وسلم " **مَنْ جَاءَ مِنْكُمُ الجُمُعَةَ فَلْيَغْتَسِلْ**" ذهَبَ مالِكٌ إلى وُجوب الغُسل يومَ الجُمعةِ. لأنّ الأمرَ للوجُوبِ. و ذهَبَ الجُمهور إلى استِحبابهِ و حَملُوا الأمرَ على النَدبِ لِقوله عليه السّلام "**مَنْ تَوَضَّأَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ فَبِهَا وَنِعْمَتْ، وَمَنِ اغْتَسَلَ فَهُوَ أَفْضَلُ**[103]" إنتهى كلام ابن ملَك.[104]
قال الشيخ الشّارح أكمل الدّين "وهذا مُحكمٌ في غير الوُجوبِ. فيُحملُ ذلك الْمُحتَملُ عليه."
و قال الشّيخُ عَطآء الله الهروي في شَرحه لِلمشارق وهذا حديث صَحيحٌ قال ابنُ مندة رَواه عن النّبي عليه السّلام غيرَ ابن عُمَر رضي الله عنه اربعةٌ وَ عِشرون صَحابياً. والمرادُ عن الْمَجيءِ ارادَةُ الْمَجيءِ //[28/ أ] كما جآء مُصَرِّحاً في روايةٍ لِمسلمٍ "**إِذَا أَرَادَ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْتِيَ الْجُمُعَةَ فَلْيَغْتَسِلْ**[105]" و ظاهِرُ الأمر الوارد في هذا الحديث وجُوبُ الغُسل يومَ الجُمعة و به قال أهلُ الظّاهِر و ذكرَ ابن حزم أنّ مَن قال بوجُوبِ الغُسل يومَ الجُمعة عُمر بنُ الخطّاب وَابنُه وابنُ عبّاسٍ و أبو هريرة و أبو سَعيدُ و سَعدُ بن أبي وَقّاصٍ و ابنُ مَسعُودٍ عَمرُو بن سُلَيم و عَطآء و الْمُسَّيبُ بن رافِع و الحسَنُ البَصريّ رضي الله عنهم. و قال القاضي عِياض و رُوي الوُجُوب عن مالكٍ و المشهُور مِن مذهبه عَدمُ الوجُوب." **قلتُ:** وكذلك مَذهب الثلاثة. و قد أخرج البخاريّ و مُسلمٌ و غيرُهما مِن حَديث ابن عُمر و أبي هريرة. "إنّ عُمرَ بينا يخطبُ النّاسَ يومَ الجُمعة إذ دَخلَ عُثمانُ بن عفّان فنادَاهُ عُمَر: أَيَّةُ سَاعَةٍ هَذِهِ؟ قَالَ: إِنِّي شُغِلْتُ اليومَ، فَلَمْ أَنْقَلِبْ إِلَى أَهْلِي حين سَمِعْتُ التَّأْذِينَ فَلَمْ أَزِدْ عليّ أَنْ تَوَضَّأْتُ، فَقَالَ عمر: وَالوُضُوءُ أَيْضًا[106]" و في هذا دليلٌ على عَدم وجُوبِ الغُسل. فأنّ عُمر أقرّ عُثمانَ //[28/ب] على الوُضوء لمّا أخبَر به و لم يأمرهُ بالغُسل. وذلك بمحضرَ مِن الصّحابة يومَ الجُمعة. فلم يُنكِر عليه أحدٌ وَهُم أهل الحَلِّ و العَقد. فلو كان واجباً لألزمُوه. بَل تَرْكُ عثمانَ الغُسلَ والتوجّهُ بالوضوء إليها دليلُ عدَم الوجُوب. لِأنّ الإتيانَ إلى الجُمعة أمرٌ مشهُورٌ في زمَن النّبي صلى الله عليه وسلم. وقد عَرفَ الصّحابةُ واجباتِه و شرُوطَهُ. و الترمذي لمّا أخرج هذا الحَديثَ قال نقلاً عن

---

[102] البخاري، *الجمعة*، 12، ر: 894. مسلم، *الجمعة*، 1، ر: 844. اللفظ للبخاري. أبو داود، *الطهارة*، 130 ر: 340. الترمذي، *الجمعة*، 3، ر: 492. ابن ماجة، *إقامة الصلاة*، 80، ر: 1088 و 83، ر: 1098. احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 1، 252، ر: 91 و ج. 1، 407، ر: 320 و ج. 5، 177 ر: 3058 و ج. 8، 39 ر: 4466 و ج. 9، 11 ر: 4942.

[103] احمد بن حنبل، *المسند*، 33، 344، ر: 20174.

[104] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 2، 92.

[105] مسلم، *صلاة المسافرين*، 57، ر: 844.

[106] البخاري، *الجمعة*، 2، ر: 878. مسلم، *الجمعة*، 1، ر: 845.

الشّافعيِّ و مِمّا يدُلّ على أنّ أمرَ النّبي عليه السّلام بالغُسل يومَ الجُمعة على الإختيار لا عَلى الوجُوب. حَديث عُمرَ هذا. فانّه ما أمَرَ لِعُثمانَ بالرّجُوع و الإغتسال. وهذا يدلّ على أنّ الإغتِسال أفضَلُ غيرُ واجب"[107] واستَدَلّ الجمهُور بحديث أبي هريرة "**مَنْ تَوَضَّأَ فَأَحْسَنَ الْوُضُوءَ، ثُمَّ أَتَى الْجُمُعَةَ، فَاسْتَمَعَ وَأَنْصَتَ**[108]" الحديث فانّه عليه السلام اقتصَر على الوضوءِ. وما ذكرَ الغُسلَ ورَتّبَ الصِّحّةَ و الثوابَ على الوضوءِ. فعُلم أنّ الغُسلَ غيرُ واجبٍ. بل ذلك الثوابُ المذكورُ في ذلكَ الحديث ليس منحصرًا في الغُسل. بَل الوُضُوء يقومُ مُقامَه. فعُلم أنّ المرادَ مِن //[29/ أ] الوُجوبِ الواردِ في بَعض الأحاديثِ تأكُّد الإستِحباب. فإنّ الوجُوبَ يُستَعمل بهذا المعنىَ أيضاً. و إلى هذا المَعنى ينبغي أن يُحمل تلكَ الأحاديثُ الواردةُ في هذا لِما تقرّرَ مِن أنّ الأحاديث المُتعارضة ظاهِرًا. إذا أمكنَ الجَمعُ بينهما يجبُ الجمعُ. ولا يُصار إلى النَسخ إلّا لضرورةٍ أو دليلٍ. **ثُمّ** اختلفَ القَومُ في أنّ الغُسلَ المَسنُونَ في يَوم الجُمعةِ لليَوم أو لِلصلوة. و قد ذَهبَ إلى كلّ واحدٍ منهما ذاهبٌ. فمَن ذهَبَ إلى انّه لليَوم يَقُول إن وقعَ بَعد طلُوع الفجر و لم يبقَ في حال التَوجّه إلى الجامِع فقد حَصَلتِ السُنّةُ. و مَن ذهَبَ إلى انّه لِلصّلوة يقُول لا يُجزيه ذلك و رُبّما تمسّكَ هؤلآءِ بالفآءِ في قوله "**فليغتسلْ**". فانّه ظاهِرٌ في أنّ الإغتِسالَ ينبغي أن يكونَ مُعاقباً في وَقتِ التَوجهِ إلى الجُمعة. وأجيب بالرّواية الأُخرى الوارِدِ فيها الإرادةُ. و إرادةُ أدآءِ الجُمعة حاصِلةٌ مِن وَقت طلوع الفجر يومَ الجُمعةِ. انتهى كلامُ الهروي.

و قال الفاضِلُ الأوزَجندي الْمَعرُوف بقاضي خان في فتاواه الغُسْلُ يومَ الجمعة سُنّةٌ //[29/ب] لِما رُوي عن ابن مَسعُودٍ رضي الله عنه انّه قال "**مِنَ السُّنَّةِ الْغُسْلُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ**[109]" واختلفوا في أنّ الغُسلَ لِلصلوة أم لِليَوم. قال أبو يوسُف لِليَوم. واحتجّ بهذا الحديث. و قال الشّيخ الإمامُ أبو بكر مُحمّد بن الفَضل ليسَ الأمرُ كماَ قالَ أبو يُوسفَ. ولإغتِسالُ للصّلوة لا لِليَوم لإجماعِهم على انّه لَو اغتسَل بَعد الصلوة لا يُعتبَرُ. ولو كانَ الإغتِسالُ لليَوم. وَجَبَ أن يعتبر وإذا اغتسَل بَعد طلوع الفَجر ثُم اَحْدَثَ و توضّأ و صَلّى الجُمعةَ لم يكن صلوةً بغُسلٍ. وإن لم يُحْدِثْ حتّى صَلّى كانَ صَلوةً بغُسلٍ. وقال الحَسنُ إن اغتسَل قبلَ طلُوع الفجر. وصَلّى بذلك الغُسل كانَ صلوةً بغُسلٍ. وإن اَحدَث و توضّأ و صَلّى لا يكونُ صلوةً بغُسلٍ. و عن أبي يوسُف في النَوادِر: إذا اغتَسل يَوم الجُمعة بَعد طلُوع الفَجر ثم احدَثَ و توضّأ و شهدَ الجمعةَ لا يكوُن هذا كالّذي شهد الجُمعةَ على غُسلٍ. و قال إذا كانَ الغُسل لِليَوم فهو غُسلٌ تامٌّ. وإن كانَ لِلصّلوة فإنّما شهدَ الصلوةَ على وُضوءٍ. اِنتهى كلامُ قاضي خان. //[30/أ]

[107] الترميذي، *الجمعة*، 5، ر: 497.

[108] مسلم، *الجمعة*، 8، ر: 857. أبو داود، *الصلاة*، 211، ر: 1052.

[109] ابن أبي شيبة، *مسند ابن أبي شيبة*، ج. 1، 307، ر: 391.

32- الحَديثُ الثّاني وَالثلاثُون

في فَضل الأذانِ والصَفّ الأوَّل والمبادَرَةِ إلى الصَّلوة و فَضْلِ صَلوة العَتَمةِ والصُّبْحِ

ق[110]. أبو هُريرة رضي الله عنه اتّفقَ مُسلمٌ والبُخاريُّ على الرّوياة عنه انّه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم "**لَوْ يَعْلَمُ النَّاسُ مَا فِي النِّدَاءِ**" اى الأذانِ. يَحتمِل أن يُرادَ منه الإقامةُ على حَذفِ الْمُضافِ. يعنى ما في حُضور الإقامة. وهذا أوفَقُ لِقوله عليه السلام "**وَالصَّفِّ الأَوَّلِ**" اى في الوُقوفِ فيه. والتَحْرِيمةِ معَ الإمام مِن الثّواب. "**ثُمَّ لَمْ يَجِدُوا**" اى طَريقاً لِتَحْصيله بأن ضاقَ الوَقتُ عن أذانٍ بعدَ أذانٍ أو لا يؤذّن في الْمَسجدِ إلّا واحدٌ و بأنْ يَجيئُوا إلى الصَفِّ الأوّلِ دفعةً. ولا يسمَحُ بعضهُم به بَعضاً. "**إِلَّا بأَنْ يَسْتَهِمُوا عَلَيْهِ**" اى باقتِراع القُرعَةِ. "**لَاسْتَهَمُوا**" بتخفيفِ الميم أي لَاقْتَرعُوا " **وَلَوْ يَعْلَمُونَ مَا فِي التَّهْجِيرِ**" //[30/ب] و هُو التَبْكيُر إلى أيّ صَلوةٍ كانَتْ. يعنى به الْمُبادَرةَ إليها. " **لَاسْتَبَقُوا إِلَيْهِ، وَلَوْ يَعْلَمُونَ مَا فِي العَتَمَةِ وَالصُّبْحِ، لَأَتَوْهُمَا وَلَوْ حَبْوًا**" ولو كان الإتيانُ حَبْوًا. والتَقديرُ ولو اَتيتُموها حَبْوًا. أي حابينَ. الحَبْوُ بسكُونِ البآءِ الزَحْفُ. اي الْمَشْيُ على الإسْتِ. أي على الألْيَةِ. وقيل الْمَشيُ على اليَدَين والرِّجلَين. فإن قيل لِمَ اَطلقَ النّبيُ عليه السّلام لَفظَ العَتمَة على العِشآءِ مع نَهيهِ عليه السّلام عنه. **قلنا** لِبيانِ الجَواز وأنّ ذلكَ النَهي ليسَ لِلتّحريم. وأن يكونَ هذا الإطلاقُ قَبل نزُول تَسمية الله بالعِشآءِ وأن يكونَ أبو هُريرة سَمِعه بلَفظِ العِشآءِ. عبّر عنه بالعَتمَة لِعَدَم بلوغ النّهي عن هذه التّسْمية إليه. أو **نقول** في إطلاقِه هُنا فائِدةٌ. وهِيَ أنّ العَربَ كانوا يَستعمِلُونَ لَفظَ العشآءِ في الْمَغرب. ولو قال لَو يَعلمُونَ ما في العِشآءِ لَحملُوها على الْمَغربِ. وفاتَ الْمَطلوبُ فاستَعمَل لَفظَ العَتمَة الذّي يَعرِفُونه.[111]

---

[110] البخاري، *أذان*، 9، ر: 615. مسلم، *الصلاة*، 28، ر: 437. ابن ماجة، *المساجد والجمعات*، 18 ر: 796.

[111] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، 2، 303.

33- الحَديثُ الثَالِثُ والثلاثُونَ

في فَضل تخفيفِ القِرآءةِ في الصَّلَوات إذا صُلِّيَتْ مَعَ الجمعاعَاتِ

//[31/ أ]

خ[112]. جابرٌ رضي الله عنه روى البخاريُّ عنه انّه قال "كانَ معاذٌ رضي الله عنه يُصلّى معَ النّبي صلى الله عليه وسلم العِشآءَ ثم يأتي قومَه بَني سَلمةَ فيَؤُمُّهم. فصَلّى ليلةً معَ النّبي عليه السّلام العِشآءَ ثمّ أتَى قومَه فأمَّهُم فافتَتَح بسُورة البَقَرةِ. فانحَرفَ رَجُلٌ فصَلّى وَحْده. فقالوا لَه أَ نافَقْتَ؟ قالَ لا. ولكنّي آتى رسُولَ الله صلى الله عليه وسلم فأتاهُ فأخبَرهُ بما جَرى. وقال إنّما نحنُ أصحابُ نواضِحَ. نَعملُ بأيْدينا. فقال النّبي عليه السّلام " **يا معاذ أَفَتّانٌ أَنْتَ**" الفاتِنُ الْمُضِلُّ و مِنه قَوله تعالى {**ومَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ بفَاتِنِينَ**[113]} عَبّرَ عنه بالفتيان. تشديدًا في الإنكار عليه. الإستِفهامُ فيه لِلتَوْبيخ. والتّنبيه على كَراهة صَنيعه لانّه أفضى إلى مُفارقةِ الجَماعَة. "**ثلاثًا**" قال النَوويّ: هذا اللّفظُ غيرُ مذكُور في صحيح مُسلم. وإنّما هو لفظُ الرّاوي. يعنى ناداه النّبيُ صلى الله عليه وسلم بهذه الكلماتِ ثلاثَ مرّات. "**اقْرأْ: وَالشَّمْسِ وَضُحَاهَا**

//[31/ب] **وَسَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الأَعْلَى وَنَحْوَهَا**" قالَ لَه حينَ قَرأ البَقَرة في العِشاءِ الآخِرة. ذَهَبَ الشّافعيُّ إلى جَواز إقتدآء المفترض بالْمُتنَفِل بهذا الحديثِ و أبُو حنيفة منَعَه لِئلّا يلزمَ إتّباعُ القَويّ الضَعيفَ. و حَمَل الحديثَ على أنّ مُعاذًا كانَ يُصَلّي معَ النّبي عليه السّلام نافلاً. النّاضِحُ الإبل التي يُستَقَى عَليها. يعنى إنّما نحنُ أصحابُ تَعَبٍ. لا نَستطيعُ تَطويلَ الصّلوة و فيه جَوازُ التَعرّض لِمَن ارتكبَ مكرُوهًا كَراهةَ تنزيهٍ.

34 الحَديثُ الرّابعُ والثَلاثُونَ

في فَضل تَوحيدِ الله تعالى وَعَدم الإشراكِ به عزّ و عَلا

ق[114]. مُعاذ بنُ جَبَلٍ رضي الله عنه اتّفقَ مُسلمٌ والبخاريّ على الرّواية عنه انّه قال" كُنتُ رِدْفَ رسُولِ الله صلى الله عليه وسلم على حِمارٍ. فَقَالَ: **يَا مُعَاذُ** قُلْتُ: لَبَّيْكَ رَسُولَ الله، وَسَعْدَيْكَ، ثُمَّ سَارَ سَاعَةً فقَالَ: **يَا مُعَاذُ** قُلْتُ: لَبَّيْكَ //[32/ أ] رَسُولَ الله وَسَعْدَيْكَ، ثُمَّ سَارَ سَاعَةً، فقَالَ: **يَا مُعَاذُ** قُلْتُ: لَبَّيْكَ رَسُولَ الله وَسَعْدَيْكَ ثم سار ساعة فقال:**يا معاذ بن جبل**" قلت لبيك رسول الله وسعديك

---

[112] البخاري، *الأدب*، 74، ر: 6106. مسلم، *الصلاة*، 36، ر: 465. أبو داود، *الصلاة*، 129، ر: 790.

[113] الصافات 162/37.

[114] مسلم، *الإيمان*، 10، ر: 30. ابن ماجة، *الزهد*، 35، ر: 4296.

فقال: **هَلْ تَدْرِي مَا حَقُّ اللهِ عَلَى الْعِبَادِ؟** قَالَ" .أي الراوي. "قُلْتُ: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ" أي النبي عليه السلام. "**فَإِنَّ حَقَّ اللهِ عَلَى الْعِبَادِ أَنْ يَعْبُدُوهُ**" أي يوحدوه. "**وَلَا يُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا**" .و فيه تَوبيخٌ لِلكُفّار على الإشراك في عبادتِهم. "ثُمَّ سَارَ سَاعَةً، فقَالَ: **يَا مُعَاذَ بْنَ جَبَلٍ هَلْ تَدْرِي مَا حَقُّ الْعِبَادِ عَلَى اللهِ إِذَا فَعَلُوا ذَلِكَ؟**" الحَقُّ يجيء بمعنَى الواجب وهُو المرادُ مِن حَقّ اللهِ على العباد. وبمَعنَى الجَدير وهُو المرادُ مِن حَقّ العباد على الله. "قُلْتُ: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: **أَنْ لَا يُعَذِّبَهُمْ**" فإن قيل: قد جآء في روايةٍ عن مُعاذٍ انّه قال كانَ بَيني وَ بَينَه مؤخرَةُ الرَحْل .فانّها يختَصُّ بالإبل. **قلنا** يحتمل أن يكونَ هذه المرّة غيرَ المرّة الأولى فإن قيل كَيفَ ذكرَ مُعاذٌ هذا الحديثَ وقد منَعهُ النّبيُ عليه السّلام عنه //[32/ب] على ما جاء في بَعضِ روايات مُسلمٍ مِن تتمّة الحَديث قال معاذ "قُلْتُ: أَفَلَا أُبَشِّرُ به النَّاسَ، قَالَ: **لَا تُبَشِّرْهُمْ فَيَتَّكِلُوا.**" أي يعتمدوا. اجيبَ باحتِمالِ أنّ النهيَ كانَ لِكونه في زمانِ الكَسَل. وعَدَم استِقرار أَمر الشرع فلمّا رَاءَ مُعاذٌ تَمرُّنَ النُفُوسِ بالطّاعاتِ رَواه لِذلك. رُوِي أنّ معاذًا رَواه في آخِرِ عُمره أو يُقال الْمَنهيّ عنه التَبشيرُ به على سَبيل العُموم لانّه قال "**أَفَلَا أُبَشِّرُ به النَّاسَ**" لَعلَّ وُرُودَ المنع منه. لانّه مِن الأسرار الإلهيّة الّتي لا يجُوز كَشفُها عند العَامّة. ونِدآءُ رسُول الله صلى الله عليه وسلم مُعاذًا ثلاثَ مَرّاتٍ كانَ للتَوقّفِ في إنشآء هذا السّرِ. وَمِنه حَديثُ أبي هُريرة رضي الله عنه انّه قال "حفظت من رسولِ الله صلعم وِعَاءَيْن، فأمَّا أحدهما: فأفشيه فيكم، وأَمَّا الآخر: فلو أفشيه قُطِعَ هذا البُلْعُوم[115]" رَواه البخاريُّ. وقال "البُلعوم مَجرى الطعام." قال بَعضُ الشرّاح المرادُ بحقّ الله على عبادِه جميعُ الحُقُوقِ الواجبةِ عَليهم. وقَوله عليه السّلام "**أَنْ تَعْبُدُوهُ**" إرشادٌ إليه لِأنّ العبادةَ إنّما يتحقّقُ بالإمتِثال لِلواجباتِ والإجتِناب //[33/ أ] عن الْمَنهيّاتِ. أقول: هذا التوجيهُ معَ ما فيه مِن التكلّف غيرُ مناسبٍ لمعنَى التبشير به. ولِقوله "**فيتكلوا**" وإن ناسَبَ لإطلاقِ قَوله "**أَنْ لَا يُعَذِّبَهُمْ**".[116]

35- الحديث الخامس والثلاثون

في فضل السؤال من الله الملك المتعال و فضل القرآن كلام الرحمان

م[117]. أبي بن كعب رضي الله عنه روى مسلم عنه انّه قال: "كُنْتُ فِي الْمَسْجِدِ، فَدَخَلَ رَجُلٌ يُصَلِّي، فَقَرَأَ قِرَاءَةً أَنْكَرْتُهَا عَلَيْهِ، ثُمَّ دَخَلَ آخرُ فقَرَأَ قِرَاءَةً سِوَى قَرَاءَةِ صَاحِبِهِ، فَلَمَّا قَضَيْنَا الصلوة دَخَلْنَا عَلَى رَسُولِ اللهِ صلى الله عليه وسلم جَميعاً. فذكَرتُ مُخالفَة قراءتَيهما. فَأَمَرَهُمَا فقَرَآ، فَحَسَّنَ شَأْنَهُمَا،

[115] البخاري، *العلم*، 42، ر: 120.

[116] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 2، 201-202.

[117] مسلم، *صلاة المسافرين*، 48، ر: 820. أبو داود، *الوتر*، 22، ر: 1477، 1479، 1480.

فَسَقَطَ فِي نَفْسِي مِنَ التَّكْذِيبِ، أشدّ ممّا كُنْتُ فِي الْجَاهِلِيَّةِ، فَلَمَّا رَأَى رَسُولُ اللهِ صلى الله عليه وسلم مَا قَدْ غَشِيَنِي، ضَرَبَ فِي صَدْرِي، فَفِضْتُ عَرَقًا وَكَأَنَّمَا أَنْظُرُ إِلَى اللهِ فَرَقًا //[33/ب] فَقَالَ عليه السلام **يَا أُبَيُّ أُرْسِلَ إِلَيَّ**" على بناءِ الْمَجْهول. يعني أرسَل الله جبريلَ إليَّ. "فأمرني **أَنِ اقْرَأ**" على صيغةِ الأمر. أنْ هذه مَصدريّةٌ. جوّز سيبويه أنْ يكونَ مَدخُولُها أمراً. أو مفسِّرةً لِقَوله أمَرَني الْمُقدَّر. "**الْقُرْآنَ عَلَى حَرْفٍ**" أي على قراءةٍ واحدةٍ. "**فَرَدَدْتُ إِلَيْهِ**" أي إلى الله. دَلّ عليه أُرْسِلَ "**أَنْ هَوِّنْ عَلَى أُمَّتِي**" أنْ مَصدريّةٌ. يعني تضرّعْتُ إلى الله. ورَجعتُ بطلَبِ تسهيل القرآءةِ عليهم. ويحتمل أن يكونَ مُفسِّرةً لما في رَدَدْتُ معنى القَول. وليسَ المراد بالردِّ هُنا ضِدُّ القَبُول. قال الجَوهريُّ: "يُقال رَدَّ عليه الشيءَ إذا لم يقبلهُ. ورَدَّ إليه إذا رَجَع "**فَرَدَّ إِلَيَّ الثَّانِيَةَ**" أي رَدَّ اللهُ إليَّ الإرسالةَ الثانية. سُميَّ الإرسال ردًّا للمُشاكلَة. "**اقْرَأْهُ عَلَى حَرْفَينِ! فَرَدَدْتُ إِلَيْهِ أَنْ هَوِّنْ عَلَى أُمَّتِي، فَرَدَّ إِلَيَّ الثَّالِثَةَ**" أي الإرسالةَ الثّالثةَ "**اقْرَأْهُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرُفٍ**" فإن قيل ذُكرَ في صحيح مُسلمٍ في رواية ابن أبي شَيبَةَ عن أُبيّ بن كَعْب إنّ اللهَ تعالى. قال في المرّة الثّالثة "اقرأه على ثلاثةِ أحْرُفٍ" //[34/ أ] و في الرّابعةِ "اقرأهُ على سَبْعةِ أحرفٍ" وهذه مخالفةٌ لِرواية الْمَتن. فما التَوفيقُ بَينهما؟ **قلنا** حَذفَ الرّاوي في رواية المذكورة في الْمَتن بعضَ الْمَراتِ. فيكُون المرادُ بالثالثة فيها الأخيرةَ و هي الرّابعةُ مَجازًا. "**وَلَكَ بِكُلِّ رَدَّةٍ**" يعني وَلكَ بمقابلة كلِّ دَفعةٍ رَجَعْتَ إليَّ." **رَدَدْتُكَهَا**" بتشديد الدّال. يعني أ رَجعتُك إليها بحَيثُ ما هَوّنتُ القرآءةَ على سبعةِ أحرُفٍ على اُمّتك مِن أوّل الأمر. بَل بَعْد رَجَعاتكَ إليّ. "**مَسْأَلَةٌ تَسْأَلُنِيهَا**" هذه الجُملة صِفةٌ مؤكّدةٌ لِمَسئلةٍ. يعني مَسئلةً مُستجابةً قطعًا. وأمّا باقي دَعَواته عليه السّلام. فمَرجُوّةٌ. "**فَقُلْتُ: اللهُمَّ اغْفِرْ لِأُمَّتِي، اللهُمَّ اغْفِرْ لِأُمَّتِي، وَأَخَّرْتُ الثَّالِثَةَ لِيَوْمٍ يَرْغَبُ إِلَيَّ**" بتشديد اليآءِ. "**الْخَلْقُ كُلُّهُمْ، حَتَّى إِبْرَاهِيمُ**" بالرّفع عَطفٌ على الخَلقِ. قال الطّيبيُ "جَعَل رَسُول الله صلى الله عليه وسلم الْمَسائلَ الثلاثةَ مقصورةً على مَسئلةٍ واحدةٍ لكن جَعَل تعدادَها بحَسَب الزَمان. مرّتَين في الدنيا و أخَّرَهُ المرّةَ الثالثةَ لِليوم الآخِرة. وَفي //[34/ب] الحديث دَلالةٌ على أنّ مَن سأَلَ اللهَ فلم يجُبْه فلَه أنْ يسأل ثانيةً و ثالثةً و عَلى اللهِ الكَريم أنْ يَجيبَ السّائِلَ إمّا في الدّنيا في وَقتٍ آخرَ و إمّا في الآخِرة.[118]

[118] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 2، 183-184.

36- الحَديثُ السَّادسُ و الثلاثُونَ

في فضل إنزالِ القرآنِ عَلىَ سَبعة لِسان

ق[119]. عُمَرُ رضي الله عنه اتّفقَ مُسلمٌ و البُخاريّ على الرّواية عنه انّه قال "سَمعتُ واحدًا يقرأ سُورةَ الفُرقان على غير ما قَرئتهُ. فجئتُ به رَسُولَ الله صلى الله عليه وسلم فأقرأتهُ فقال هكذا أنزلت" **ثم أقرأني فقال إنَّ هَذَا القُرْآنَ أُنْزِلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرُفٍ، فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ فيه"** قيل ليسَ المرادُ به الحَصْرَ في السَّبْعة بل هو تَوسِعةٌ و تسهيلٌ. قوله عليه السلام على سبعة احرُف حرف الشيء طرفه والمراد بالأحرف اطراف اللغات العربية فكانه قال اُنزل على سبع اللغات المشهود لها بالفصاحة وجه الدين. وقال الأكثَرونَ يُفْهَم منه الحَصْرُ. ثمّ اختلفُوا في الْمُراد منها. قال قَومٌ و هي السَّبْعةُ في الْمَعاني كالوَعْدِ والوَعيدِ و الأمثال والقِصَص والأمرِ والنّهيِ والْمَواعظِ لكنّه //[35/ أ] غيرُ موجَّهٍ لانّه لم يكُن حينئذٍ بَعضُ الأحرفِ أيسَر مِن بَعضٍ آخرَ في القِرآءة. وقال آخَرونَ هي الصُّوَرُ في التِلاوة مِثلُ الإدغام والإظهار والتفخيم والتَرقيق و غيرها مِن الوُجوه والأكثرونَ على انّها الفاظٌ وهي اللُّغاتُ المشهورَةُ بالفَصاحة مِن لُغاتِ قُريشٍ و هُذَيلٍ و هَوازنَ واليَمَنِ و بني تميم و طَيٍّ و ثقيفٍ. لكنّها غير مجتمعةٍ في كلمةٍ بل مُتفرّقةٌ لِكلٍّ منهم أن يقرأ بما يوافِقُ لغتَه بشَرطِ السّماع مِن النّبي عليه السّلام و ذكر الطَحاويّ أنّ هذا كانَ في أوّل الأمر لمشقّة أخذِ جمعهم بلُغةٍ. فلمّا كثر الكتابُ وارتفَعت الضّرورةُ عادَتْ إلى حَرفٍ واحدٍ. والصّحيحُ انّها هي القِرائاتُ السَّبعُ. كلُّها مستفيضة مِن النّبي صلى الله عليه وسلم ضَبَطتْها الأُمّة و أضافتْ كُلَّ حَرفٍ منها إلى مَن كانَ اكثَر قراءةً به مِن الصَّاحبة رضي الله عنهم. ثم اُضيفَتْ كلُّ قراءةٍ منها إلى مَن اختارَها مِن القُرّآء السَّبعة.[120] اِنتهَى كلامُ ابنُ الملك.

وقال الشّيخُ الشّارحُ أكملُ الدّين: قال الرّاوي سَمِعْتُ هِشَامَ بْنَ حَكِيمِ بْنِ حِزَامٍ، يَقْرَأُ //[35/ب] سُورَةَ الفُرْقَانِ عَلَى غَيْرِ مَا أَقْرَؤُهَا، وَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم أَقْرَأَنِيهَا، وَكِدتُ أَنْ أُعَجّلَ عَلَيهِ، ثم أَمهَلتُهُ حَتَّى انصَرفَ" يعني عن الصلوة "ثُمَّ لَبَّبْتُهُ بِردَائِهِ، فَجِئْتُ بِهِ رَسُولَ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم فَقُلْتُ يار رسول الله إنِّي سَمعتُ هذا يقرأُ سُورة الفُرقان على غيرِ مَا أقْرَأتنيهَا، فَقَالَ **اقْرَأْ** فَقَرَأَ القِرآءةَ التّي سَمعتُ يقرأُ فقَالَ رسول الله صلى الله عليه وسلم **هَكَذَا أُنْزِلَتْ** ثم قال لِي: **اقْرَأْ** ، فقرَأتُ فَقَالَ: **هَكَذَا أُنْزِلَتْ إنَّ القُرْآنَ أُنْزِلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرُفٍ، فَاقْرَءُوا مِنْهُ مَا تَيَسَّرَ"** والحَرْفُ في اللّغة طَرفُ الشيء. واختلفوا في معناه مهنا فمِنهُم مَن قال المرادُ بها القِراءاتُ السَّبعُ الْمَعروفة الّتي اختارَها الأئمة السَبْعةُ. ومِنهم مَن قال المرادُ بها أجناسُ الإختلافاتِ الّتي يؤل إليها اِختلافُ القراءاتِ

[119] البخاري، *فضائل القرآن*، 5، ر: 4992. مسلم، *صلاة المسافرين*، 48، ر: 818. أبو داود، *الوتر*، 22، ر: 1477.

[120] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 2، 361.

فإنّ اختلافَها إمّا أن يكونَ في الْمُفردات أو في المركبات. والثاني كالتقديم و التأخير مِثل {وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ[121]} { وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الحَقّ بالموت} والأوّلُ إمّا أن يكونَ بوُجود الكلمة وعَدَمِها مثل {إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ[122]} قرئ بالضمير و عَدَمه أو بتبديل الكلمة بغيرها مَع إتّفاق الْمَعنى مثل {كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ[123]} //[36/ أ] {كالصُّوفِ المَنفُوشِ} أو اختِلافِه. مثل {وَطَلْحٍ مَنْضُودٍ[124]}و {طَلْعٍ مَنْضُودٍ} أو بتغييرها. إمّا بتغيير هَيئةٍ كإعرابٍ مثل {هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ[125]} بالرَّفع والنَصْبِ أو صُورةٍ مثل {وَانْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنْشِزُهَا[126]} {كَيْفَ نُنْشِرُهَا} أو حَرفٍ نحو {بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا[127]} {بَعِّدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا} انتهَى كلام الشيخ اكمل الدّين.

و قال الشّيخُ الفاضِلُ الهَرَويّ: وقد جمَع أبو حاتم بن حَيّان خمسةً وثلاثينَ قولاً في تأويل هذه الأحرفِ والأوجُهُ أنّ المرادَ القِراءات السَبعةُ التي اشتهرَتْ بينَ النّاسِ وعُرِفَتْ. قال قاضي أبو بكر الباقِلاني إنّ هذه الأَحرُفَ السَّبْعَ ظهرَتْ واستَفاضَتْ عن رَسُول الله صلى الله عليه وسلم و ضبَطَتْها عَنهُ الأئمّةُ. وأثبتَها عُثمانُ رضي الله عنه والجماعَةُ في الْمُصحَف واخبَروا بصِحّتها وإنّ هذه الأحرُفَ تختَلِفُ مَعانيها تارةً و ألفاظُها أخرى. وَهي ليست بمُضادّةٍ ولا مُتنافيةٍ. والقائِلونَ بأنّ المرادَ اللّغاتُ السَّبعةُ يقولونَ القِراءاتُ السَّبعةُ من حرفٍ واحدٍ وهي لغةُ قريشٍ. والقُرآنُ أُنزِلَ أوّلًا على سَبَع لغاتٍ و عثمانُ عِند التَدوين //[36/ب] طَرح تِلكَ اللّغاتِ واقتصَر على لُغة قريشٍ والضميرُ في قوله منه راجعٌ إلى القُرآن. أي فاقرأوا ما تيسّرَ منه بأيّ حَرفٍ مِن القرآن كانَ مِن تلك الأحرُف السَّبْعة. و يحتمِلُ أن يَرجعَ إلى الأحرُف. يَجعل الضمير منزلةَ اسمِ الإشارة كما في قوله تعالى {فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا[128]} إنتهَى كلامُ الهَرَوي.

رُوي عن النبي صلى الله عليه وسلم انّه قال " أَقْرَأَني القرآن جِبْريلُ صلى الله عليه وسلم عَلَى حَرفٍ واحدٍ، فراجَعْتهُ، فلَمْ أَزَل أَسْتزيدُهُ فَيزيدُني فانْتَهَى إِلَى سَبْعَةِ أَحرفٍ[129]" رواه ابن عبّاس و في خبَرٍ آخرَ "إنّ جَبرائيل عليه السّلام أقرَأَني القرآنَ على سَبْعة احْرُفٍ كلُّها كافٍ شافٍ[130]" و قال عليه السلام

---

[121] القاف 19/50.

[122] لقمان 26/31.

[123] القارعة 5/101.

[124] الواقعة 29/56.

[125] هود 78/11.

[126] البقرة 259/2.

[127] سبأ 19/34.

[128] النساء 4/4.

[129] البخاري، *فضائل القرآن*، 5، ر: 4991. مسلم، *صلاة المسافرين*، 272، ر: 819. الطحاوي، *شرح مشكل الآثار*، 8، 124.

[130] الطحاوي، *شرح مشكل الآثار*، 6، 121.

"أُنزِل القُرآنُ على سَبْعة أحْرُفٍ[131]" وقد اختلفَ العُلماَء في هذه الأحْرُف السَّبْعة. فقال بعضُهم إنّما يُوجَد ذلك في بَعض الكلماتِ مِن الآياتِ مثل قوله تعالى {أُفٍّ لَكُمَا[132]} فهذه الكلمةُ قُرأتْ على سَبْعةِ أحرُفٍ. أي أوجُهٍ. وهي الرَفعُ والنَصبُ والجرُّ والتَنوينُ في هذه الثلثلةِ والجَزمُ واختلفوا في الآية التي قرات بقرآتين هل قال الله تعالى بهما ام لا. فقال بعضهم انّ الله تعالى قراء بقراءة واحدة الا انّه اذنَ اَن يقراء بقراتين وقال بعضهم انّ الله تعالى قراء بهما جميعا وهذا اصح لانه لو كان لكل قراءة تفسيرق بخلاف تفسير الاخراى فقد قال بهما جميعا فصارتا بمنزلة الآيتين. من بستان العارفين للفقيه ابي الليث. //[37/أ] و ذلك سبعة أوجُهٍ. مِثله أُفُّ أُفَّ أُفِّ أُفٌّ أُفًّا أُفٍّ افْ. ومِثلُ قوله تعالى {هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ لِمَا تُوعَدُونَ[133]} فهذه أيضًا قُرأتْ على سَبعةِ اَوجُهٍ كما زكرَنا في أفٍّ. وهي الحركاتُ الثلاثُ معَ التنوين و غيره والجَزْمُ. وقال بَعضُهم هي أَمرٌ ونَهيٌ و حَظرٌ و اِباحةٌ و خَبَرُ ما كَان وَما يكُون و أمثالٌ و أظهَرُ الأقاويل. إنّ الْمُرادَ مِن هذه الأحرُف اللّغاتُ وهو أن يقرأ كلُّ قَومٍ مِن العَرب بلُغَتِهم. وَما جَرَتْ عليه عادَتُهم نحو التفخيم والتَرقيق و غيرهما. وقال أبو عُبَيد معنَى قوله "انزِل القرآن على سَبْعة احرُفٍ" يعنى أُنزِل على سَبع لغاتٍ ولكن هذه اللّغاتُ السَّبع متفرقة في القُرآنِ فبَعضُه بلغتة قُريشٍ وبَعضُه بلغة هَوازِن وبعضُه بلغة هُذَيل وبَعضه بلغة يَمنٍ. ومعنى الحَديثِ اُنزِلَ القرآنُ مأذُونًا للقاري أن يَقرأ على أيّ هَذه الوُجوه تَوسِعةً مِن الله تعالى ورَحمةً على هذه الأُمّة إذ لَو كُلِّفَ كلُّ فريقٍ مِنهُم بتَركِ لُغتهم لشقّ عليهم. لأنَّ مِن النّاس مَن يجرى ألسِنتُهم //[37/ب] على الإمالة ولا يَقدِرونَ على التفخيم ومِنهم مَن جَرى لِسانُهم على الإدغام ولا يقدِرونَ على الإظهار أو عَلى العكسِ و غير ذلك مِن الإختِلاف كذا في بعض شروح الْمَصابيح. وقال بعضُهم المرادُ مِن سَبعةِ أحرُفٍ سَبعُ قراءاتٍ التّي قرأها سَبعةُ نفَرٍ مِن الأئمّة. أحَدُهم عَاصِمٌ والثاني حَمزةُ والثالث عليُّ بن حَمزة الكِسائي فهذه الثلاثة كانُوا مِن أهل الكُوفة والرّابعُ عَبدُ الله ابنُ كَثير وهُو اِمامُ أهل مكّةَ. والخامِسُ نافعُ ابنُ عَبد الرّحمن وهُو إمامُ أهل الْمَدينةِ والسادسُ أبُو عَمْرٍو بن العُلا وهو إمامُ أهلِ البَصرة والسّابع عَبدُ الله ابنُ عَامرٍ وهو إمامُ أهل الشّام. فاختار كلُّ واحدٍ مِن هئولآءِ السَّبعِ قرآءةً. قد صَحَّتْ عِندَه مِن رّسُول الله صلى الله عليه وسلم. وقد أنشَد بَعضُهم في حَقّ هؤلآءِ القرّآءِ السَّبعَة على لسان الفارسيّة. نظم

دَرْمَكّة نُخستُ اِبنِ كَثير استْ اِمامِدَرْ بَصْرَه أبُو عَمْرُو عَلي داردْ نام

//[38/ أ]

[131] احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 14، 120، ر: 8390.

[132] الاحقاف 46/17.

[133] المؤمنون 36/23.

نافِعْ نِر مَدينَه اِبْنِ عامِرْ دَرشام   عاصِم بكِسائي وُ حَمْزَه ازكُوفَه تمام.

في بَيانِ القرّآءِ السَّبْعَةِ

مِنَ الصّحابَةِ الكِبار ومِن أئمةِ الأمْصار

وذُكِرَ في التّفسير الْمُسمَّى بالعُيونِ

اعلم أنّ القُرّآءَ مِن الصَحابة سَبْعةٌ عُثمانُ بن عَفّان و عَليُّ بن أبي طالبٍ و أُبيٌّ بن كَعْبٍ و عَبدُ الله بن مَسعُودٍ و عَبدُ اللهِ بن عَبّاسٍ و زَيدُ بن ثابتٍ و أبو هُرَيرة رضي الله عنه كلّهُم أَخَذُوا مِن رسُول الله صلى الله عليه وسلم و أمّا القرّآء مِن الأئمّة في الأمصار فسَبعةٌ أيضًا. **نَافِعٌ** إمامُ أهل الْمَدينةِ: قد اَخذَ عن الأعرَج عن أبي هريرة عن أبيّ بن كَعبٍ عن النبي صلى الله عليه وسلم و تُوفّى في سَنَة 149. و عبد الله **بنُ كثير** إمامُ أهل مكّة: أخذَ عن مُجاهدٍ عن عَبدالله ابن عبّاسٍ عن النبي صلى الله عليه وسلم و تُوفّى في سَنَة 135. وعَبدُ الله **بنُ عَامرٍ** إمامُ أهل الشّام: أخَذ عن المغيرة بن أبي شهاب //[38/ب] عن عثمانَ بن عَفّان عن النّبي صلى الله عليه وسلم تُوفى في سَنَة 118. و **أبُو عَمْرو** بن العلا إمامُ أهل البَصْرة أَخَذ عن مُجاهدٍ و سعيد بن جُبَير عن ابن عبّاسٍ عن النّبي صلى الله عليه وسلم توفّى في سَنَة 190. وَ **عَاصِمٌ** إمامُ أهل الكُوفة اَخَذ عن أبي عَبد الرّحمن السُلَميّ عن عثمانَ بنِ عفّانٍ و عَليٍّ بن أبي طالب و ابن مسعود و أُبيّ بن كَعب عن النّبي صلى الله عليه وسلم تُوفي في سَنَة 127. وَ **حَمْزَةُ** إمامُ أهل الكُوفة: اَخَذ عن ابن أبي لَيلى عن الْمِنهالِ بن عَمرٍو عن سَعيد بن جُبَير عن ابن عبّاسٍ عن النّبي صلى الله عليه وسلم تُوفي سَنَة 194. **وَالكِسائِيُّ** عَليُّ بن حَمزةَ إمامُ أهل الكوفة أَخَذَ عن ابن اَبي لَيلى و عن حَمزة بن حَبيب الزياتِ عن ابن خالِه عن النّبي صلى الله عليه وسلم تُوفّى في سَنَة 189.

37- الحَديثُ السَّابِعُ وَالثَلاثُونَ

في فَضْلِ الإيمانِ باللهِ وَ برَسُولِ الله و فضل الجهادِ في سَبيل اللهِ

//[39/أ]

م[134]. أَبُو سَعيدٍ رضي الله عنه رَوى مُسْلِمٌ عنه انّه قال "قال رَسُول الله صلى الله عليه وسلم: **يَا أَبَا سَعِيدٍ، مَنْ رَضِيَ بِاللهِ رَبًّا**" أي اكتفي باللهِ تعالى و لم يَطلُب مَعهُ غيرَه. "**وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا**" أي لم يَسْعَ في

[134] مسلم، *الإمارة*، 31، ر: 1884. الترمذي، *الإيمان*، 10، ر: 2623. احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 3، 299، ر: 1778.

طريق غير دين الإسلامِ. "**وَبِمُحَمَّدٍ نَبِيًّا**" يعنى لم يَسلُك في دين الإسْلام إلّا ما يُوافِق شريعةَ محمّدٍ صلى الله عليه وسلم. "**وَجَبَتْ لَهُ الْجَنَّةُ" ثُمَّ قَالَ: وَأُخْرَى**" أي وَخَصْلةٌ اُخري. "**يُرْفَعُ بِهَا الْعَبْدُ مِائَةَ دَرَجَةٍ فِي الْجَنَّةِ، مَا بَيْنَ كُلِّ دَرَجَتَيْنِ كَمَا بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ**" اعلم أنّ الدَرَجة يجُوز أن يكونَ واحِدةَ الدرَج. فيكونُ لأهل الجَنّة مَنازلُ بَعضُها أرفعُ مِن بَعضٍ كرِفعة السّماءِ مِن الأرضِ و أن يكونَ واحِدةَ الدَرَجاتِ و هي المراتبُ الْمَعنويّةُ الحاصِلةُ بأنواع النِعَم. فيكونُ هذا التّشبيهُ تشبيهَ مَعقُولٍ بمَحسُوسٍ. " قَالَوا: وَمَا هِيَ يَا رَسُولَ اللهِ؟ **قَالَ**: «**الْجِهَادُ فِي سَبِيلِ اللهِ، الْجِهَادُ فِي سَبِيلِ اللهِ**" كَرّرَها ثلاثَ مرّاتٍ للتّأكيد.[135]

38- الحَديثُ الثّامِنُ و الثلاثُونَ

في فَضيلَة الصّدقَةِ و فَضلِ العَفْو عن الْمَظلمةِ

//[39/ب]

م.[136] أُم سَلمَة رضي الله عنها روى مُسلمٌ عنها انّها قالَتْ قال رَسُول الله صلى الله عليه وسلم "**مَا نَقَصَ مَالٌ مِنْ صَدَقَةٍ** " نقصَ هُنا لازمٌ و المرادُ بالصَّدَقة الْمَفرُوضةُ إذا حالَ على مأتَي دِرهمٍ حَولٌ. يكُون خَمسةُ دَرَاهمَ حقَّ الْمَساكين فإذا اَخرجَها لم ينقُص مِن مالِهِ الذّي نَصيبُه مِن المِأتَين و يَجوزُ أن يُرادَ بها أعمُّ. و يُخلِفُ اللهُ عليه ممّا أنفقَ منه كما قال اللهُ تعالى {**وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ**[137]} فيُبارَكُ لَه في الباقي. فيَنُوبَ مَنابَ ما أنفقه. و إن لم يخلِفهُ في الدّنيا يُدّخرُ لَه ما أنفقه. قال اللهُ تعالى {**مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ**[138]} فالنّاقِصُ ما ينفَدُ و يَفنَى لا ما يُصانُ و يَبقى."**وَلَا عَفَا رَجُلٌ عَنْ مَظْلِمَةٍ إِلَّا زَادَهُ اللَّهُ بِهَا عِزًّا**" سَبقَ إلى وَ هم الإنسان أنّ تَرك الإنتِقام مِمّن أساَءَ إليه. ذُلٌّ و عَجزٌ. فبيّنَ النّبيُ عليه السّلام انّه ليسَ كذلك بَل يزيده لذلك عِزًّا بأن لا ينتَقِمَ له مِمّن أساَءَ إليه في الدّنيا فيكُون عِزّهُ //[40/ أ] أكثرَ مِن اعتِزازه بالإنتِقام بنَفسه و إن أخرّه إلى الآخِرة يُعطى مِن حَسناتِه أو يُطرَح عَلى الجاني مِن سيّاتِه. فيَذِلُّ الظّالِمُ و يَزيدُ عزّ الْمَظلُوم و قيل الإستِثناَءُ مَصروفٌ

---

[135] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 2، 170.

[136] لم نجد هذا الحديث في صحيح مسلم. احمد بن حنبل، المسند، ج. 3، 208، ر: 1674. الطبراني، *المعجم الأوسط*، 2، 374، ر: 2270.

[137] سبأ 39/34.

[138] النحل 96/16.

إلى الجُملتَين. و هذا العِزُّ أخرويٌّ و يجُوز أن يُرادَ به الدُنيويُّ لِأنّ مَن عُرفَ باسَّخا و العَفو سادَ عِند النّاس و زادَ كَرامتُه.[139]

39- الحَديثُ التّاسِعُ و الثلاثُونَ

في فضائل البلايا والاَسقام

م[140]. أبو سَعيدٍ رضي الله عنه رَوى مُسلمٌ عنه انّه قال قال رَسول الله صلى الله عليه وسلم "**مَا يُصِيبُ الْمُؤْمِنَ وَصَبٌ**" و هو الوَجَعُ الاَزِمُ و مِنه قوله تعالى {**ولَهُم عَذابٌ واصِبٌ**}[141] "**وَلَا نَصَبٌ**" أي تعَبٌ " **وَلَا سُقْمٌ**" بضمّ السّين و إسكان القافِ و بفَتحِهما هُو المرَضُ "**وَ لَا أَذىً وَلَا حُزْنٍ**" بضمّ الحآءِ المهملة و سكُون الزاي الْمُعجَمة و بفَتحِهما لُغتانِ "**حَتَّى الْهَمُّ**" بالرّفع عَطفٌ على ما قبله و هو مُستعملٌ لِلمُستَقبل //[40/ب] والحُزن لِما فاتَ. وقيل الهَمُّ ما يُذيبُ الإنسانَ مِن الغَمّ و الحُزْنُ خشُونَةُ النّفسِ منه "**يُهَمُّهُ**" قال القاضي هُو بضمّ اليآءِ و فتح الهآءِ. فالضميرُ الْمُستكِنُّ فيه للمؤمِن. أي يصيرُ مَهمُومًا و البارزُ فيه للهَمّ. على قَول مَن جوّزَ إضمار الْمَفعول الْمُطلَق. و ضَبَطه غيرُه بفتح اليآءِ و ضمّ الهآء. أي يَغُمّه والبارز فيه للمؤمِن والْمُستكنّ لِلهَمّ. قال النَووِيّ كِلا الرّوايتَين صَحيحَتانِ. "**إلَّا كفَّر الله بهِ مِنْ خَطَايَاهُ**" أي بَعضَها. انتهَى كلامُ ابن الملك[142]. و **أقولُ** و قد جآء في الحَديث القُدسِيّ إنّ الله عزّ وجَلّ يقول "**البلآءُ كَنزٌ مِن كنُوزي لا أُعطيها إلّا الوَلِيَّ مِن أوليائي**"[143] و قد أنشِدَ في مَعناهُ بالفارسِيّة. نظم

ما بلارا بكَسْ رَها نكنيم تاكه نامَشز اوليانكنيم

اين بلا كوهر خزينئ ماسْت ما بَهر كَسْ كُهَر عَطا نكنيم

40- الحَديثُ الأرْبَعُونَ

في فضل الوضوءِ والتَوجّهِ إلى اللهِ الملكِ المتعال معَ فراغ البال

//[41/أ]

[139] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، 2، 139.

[140] مسلم، *البر و الصلة*، 14، ر: 2573. احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 13، 397 ر: 8027 و ج. 17، 44، ر: 11007 و ج.17، 436، ر: 11336 و ج. 18، 35، ر: 11451 و ج. 18، 130، ر: 11584 و ج. 18، 294، ر: 11770.

[141] الصفات 9/37.

[142] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، 2، 141.

[143] لم نجد هذه الرواية.

م[144]. عَمْرُو بنُ عَبَسَة رضي الله عنه رَوى مُسلم عنه انّه قال "قال رَسُول الله صلى الله عليه وسلم **مَا مِنْكُمْ رَجُلٌ يُقَرِّبُ**" بتشديدِ الرّآءِ "**وَضُوءَهُ**" بفتح الواو. المآءُ الّذي يُتوضّأُ به "**فَيَتَمَضْمَضُ، وَيَسْتَنْشِقُ فَيَنْتَثِرُ إِلَّا خَرَّتْ خَطَايَا وَجْهِهِ، وَفِيهِ وَخَيَاشِيمِهِ**" أي مَعَ المآءِ "**ثُمَّ إِذَا غَسَلَ وَجْهَهُ كَمَا أَمَرَهُ اللهُ، إِلَّا خَرَّتْ خَطَايَا وَجْهِهِ مِنْ أَطْرَافِ لِحْيَتِهِ مَعَ الْمَاءِ**" اعلم أنّ الشُرّاح اقتصَرُوا في شرح هذا الحديث على بَيانِ لُغاتِه و ما تَعرّضُوا لِحَلّ تَركيبه معَ الإحتياج إليه. أقول: وبالله التَوفيق. الفَمُ والخَيشومُ ليسَا مِن الوَجه مِن وَجهٍ. لأنّ الْمُواجَهة لا يقعُ بهما ومِن الوَجهِ مِن وَجهٍ. لأنّ الْمُواجَهة يقع بهما. إذا رَفع الرأسَ و فتَح الفَم. فلهذا سَقَط فرضيّةُ غَسلها في الوُضُوءِ دفعًا للحَرَج فَصارَ سُنّةً وفي الكلام الأوّل إشارةٌ إلى رعاية سُنَن غسل الوَجه و انّها سَبَبٌ لِمَحْو الخَطايَا. وفيهِ حَذفٌ تقديرُه و يَستنثِرُ و يَغسِلُ وجهَه. و في الكلام الثاني بَيانٌ لرعاية الفَرضِ يُشعِرُ به قَوله كما أمرهُ الله //[41/ب] و جَوابُ إذا مَحذوفٌ. والجُملة الشَرطيّةُ مَعطوفةٌ على يُقرّب وصِفةٌ لِرَجُلٍ تقديرُه ما مِنكُم رَجُلٌ إذا غَسلَ وجهَه يَغسلُه كما أمَرَه اللهُ إلّا خَرَّتْ خَطايَا وَجهه. وانّما قيَّد عليه السّلام غَسل الوَجهِ بهذا القَيدِ و لم يُقيّد فيما بَعده مِن الفرايض اكتِفاءً بذِكره مرّةً وفي قَوله عليه السلام "**مَع المآءِ**" بيانُ أنّ الخَطايا مَمحُوّة بسُرعةٍ. "**ثُمَّ يَغْسِلُ يَدَيْهِ إِلَى الْمِرْفَقَيْنِ، إِلَّا خَرَّتْ خَطَايَا يَدَيْهِ مِنْ أَنَامِلِهِ مَعَ الْمَاءِ، ثُمَّ يَمْسَحُ رَأْسَهُ، إِلَّا خَرَّتْ خَطَايَا رَأْسِهِ مِنْ أَطْرَافِ شَعْرِهِ مَعَ الْمَاءِ**" أي مَعَ وُصُولِ أثَرِ المآءِ. وهُو البَلَلُ في أصابعِه وانّما ذكرَ عليه السّلام الأناملَ وأطرافَ اللِّحية والشَّعر تشبيهًا للخطايا بالأخلاط الفاسدةِ الخارجة عن الأطراف عِند الإنحِلال. "**ثُمَّ يَغْسِلُ قَدَمَيْهِ إِلَى الْكَعْبَيْنِ، إِلَّا خَرَّتْ خَطَايَا رِجْلَيْهِ مِنْ أَنَامِلِهِ مَعَ الْمَاءِ فَإِنْ هُوَ قَامَ فَصَلَّى، فَحَمِدَ اللهَ وَأَثْنَى عَلَيْهِ وَمَجَّدَهُ بِالَّذِي**" أي بالوَصْفِ الّذي " **هُوَ لَهُ أَهْلٌ**" أي لايقٌ. "**وَفَرَّغَ قَلْبَهُ لِلَّهِ، إِلَّا انْصَرَفَ مِنْ خَطِيئَتِهِ**" جزاءُ الشّرط مَحذُوفٌ يعني فإن قامَ فصَلّى فما يكُون عَلى حَالٍ //[42/أ] إلّا عَلى حال انصِرافٍ مِن خطيئتِه و نَقائِه منها "**كَهَيْئَتِهِ يَوْمَ وَلَدَتْهُ أُمُّهُ**" والتّشبيهُ في نَقائِه مِن الصَغاير لا مِن الكَبائر.[145]

وَ أنّما جَعَلْنا خاتمةَ هذا الأربعين.

بهذا الحَديثِ الصّحيح عن سيّد المرسَلين لأنّ فيه مَغفِرةً مِن الذُنُوبِ للمُتطهّرين وطَهارةً عن العيُوبِ للمُصلّين ونَرجُو مِن الله الملِك الْمُبين أن يجعَلَ هَذا الأربعين سَببًا لمغفرتنا عن الذُنوب. وباعثًا إلى طهارتنا عن العُيوب ووسيلةً إلى نجاتنا مِن عَذاب الجحيم و إلى دَرَجاتِنا في جنات النّعيم انّه هُو البَرُّ الرَحيم والجوادُ الكريم وصلى الله على سيّدنا محمّد وآله وصحبه أجمعين وسلامٌ على المرسَلين والحمد لله رب العالمين.

---

[144] مسلم، *صلاة المسافرين*، 52، ر: 832. احمد بن حنبل، *المسند*، ج. 28، 237، ر: 17019.

[145] ابن ملك، *مبارق الأزهار*، ج. 2، 125.

نظم في اسْمِ هذا الأربعين

حَمدُ لله آن خُداوَند مُبين شُدمَرا هادي و نادي و معين

چُون بإتمامَش سيداين اربعين نام اوكردَم **سُرورُ النّاظِرين**

تمام شُددَر تاريخ سنئ ثمان وستين وتِسعمأه مِن الهجرة النبويّة. سنة 968